

IRODALOMTÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

SZILÁDY ÁRON

A BIZOTTSÁG ELŐADÓJA

Utasítvány

*

TIZENHATODIK ÉVFOLYAM

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA KIADÁSA

1906

IRVÁNYI KÖNYVTÁR

XIV. ÉVFOLYAM

Magy. ir. III.

1602/XVI.

NYELVTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR

BUDAPEST

A KÖNYV-ÉRTÉKELÉS ÉS A KÖNYVTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR ÉRTÉKELÉSÉNEK

Budapest, az Athenaeum r.-társ. könyvnyomdája.

TARTALOM.

	Lap
Br. Eötvös József. <i>Ferenczi Zollán</i>	1
Adatok Kemény Zsigmond »Gyulai Pál«-jának forrásához. <i>Loósz István</i> ...	15
Egy magyar nyelvű történeti iskoladráma töredéke a XVII. századból. <i>Dr. Dézsi Lajos</i>	42
Bessenyei Sándor szerelme. <i>Baros Gyula</i>	53
Arany levele a didaktikus költészetről. <i>Dézsi Lajos</i>	129
Jókai és Debreczen. <i>Oláh Gábor</i>	132, 266
Listius László »Mohácsi veszedelmé«-nek forrásai. <i>Dr. Pintér Jenő</i> ...	152, 380
A Pançatantram és egyik magyar származéka. <i>Gálos Rezső</i>	172
Kazinczy jelentősége. <i>Vértesy Jenő</i>	257
Kisfaludy Károly hatása Katonára. <i>Rakodczay Pál</i>	393
Beniczky Péter élete és költészete. <i>Kovács Dezső</i>	385
Miskolczy Gáspár. <i>Versényi György</i>	425

ADATTÁR.

Bessenyei Sándor levelei. <i>Baros Gyula</i>	68
Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról. <i>Lukinich Imre dr.</i>	80
Tizenhetedik századbeli Páŕquillusok. <i>Remény Lajos</i>	93
Hatvani István feljegyzése Domokos Márton haláláról	101
Katona József születése napja	101
Csokonai két ismeretlen verse. <i>Oláh Gábor</i>	102
Petőfi »A Tiszá«-járól. <i>Ferenczi Sarolla</i>	104
Újabb adalékok codexeink forrásaihoz. <i>Katona Lajos</i>	105, 191, 332
»Torcular Engaddi«. <i>Dézsi Lajos</i>	120
Kazinczy Ferencz jegyzetei. <i>Dr. Viszola Gyula</i>	201, 348
Adat Fazekas Mihály életéhez. <i>Dr. Barcsa János</i>	221
Horváth Mihály levelei Bajza Józsefhez	224
Arany János »Losonczi István«-jának forrása. <i>Tolnai Vilmos</i>	230
Br. Wesselényi Miklós levelezése íróbarátaival. <i>Pap Károly</i>	239, 355, 472
Apáti szatirájának kora. <i>Gálos Rezső</i>	251
A Margit-legendáról. <i>Horváth Cyrill</i>	305, 432
Bethlen Miklós életéhez. <i>Lukinich Imre</i>	447

	Lap
Br. Wesselényi Miklós levelei barátjaihoz: Bártfai Lászlóhoz és Jósika Miklóshoz. <i>Pap Károly</i>	481
A Vásárhelyi Daloskönyv CXXV. számú csonka darabjának variánsa. sz.	496

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK.

Válasz dr. Sebestyén Gyulának. <i>Császár Elemér</i>	124
Karenovics József. Zrinyi Miklós, a szigetvári hős költészetünkben. Buda- pest, 1905. <i>Simai Ödön</i>	380
Essays zur vergleichenden Literaturgeschichte. Von K. Federn. München- Leipzig, 1904. <i>Gálos Rezső</i>	500

VEGYESEK.

Ad vocem. sz.	498
Irodalomtörténeti repertorium. <i>Hellebrandt Árpád</i>	126, 254, 383, 504
Név- és tárgymutató	IX

I. TARTALOM-MUTATÓ.

A) Szerzők betürendes sora szerint.

Lap	Lap
<i>Barcsa János.</i> Adat Fazekas Mihály életéhez 211	<i>Horváth Cyrill.</i> A Margit-legendáról. Első közl. 305. — Második és befejező közl. 432
<i>Baros Gyula.</i> Bessenyei Sándor szerelme 53	Horváth Mihály levelei Bajza Józsefhez 224
<i>Baros Gyula.</i> Bessenyei Sándor levelei 68	Katona József születése napja ... 101
<i>Császár Elemér.</i> Válasz dr. Sebestyén Gyulának 124	<i>Katona Lajos.</i> Újabb adalékok codexeink forrásához 105, 191, 332
<i>Dézsai Lajos.</i> Egy magyaryelvű történeti iskoladráma töredéke a XVII. századból 42	<i>Kemény Lajos.</i> Tizenhetedik százdbeli Pasquillusok 93
<i>Dézsai Lajos.</i> Arany levele a didaktikus költészetről 129	<i>Kovács Dezső.</i> Beniczky Péter élete és költészete 385
<i>Dézsai Lajos.</i> »Torcular Engaddi« 120	<i>Loósz István.</i> Adatok Kemény Zsigmond »Gyulai Pál«-jának forrásához 15
<i>Ferenczi Zoltán.</i> Br. Eötvös József 1	<i>Lukinich Imre.</i> Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról 80
<i>Ferenczi Sarolta.</i> Petőfi »A Tiszá«-járól 104	<i>Lukinich Imre.</i> Bethlen Miklós életéhez 447
<i>Gálos Rezső.</i> A Pançatantram és egyik magyar származéka 172	<i>Oláh Gábor.</i> Jókai és Debreczen. Első közl. 132. — Második és befejező közl. 266
<i>Gálos Rezső.</i> Apáti szatirájának kora 251	<i>Oláh Gábor.</i> Csokonai két ismeretlen verse 102
<i>Gálos Rezső.</i> Essays zur vergleichenden Literaturgeschichte. Von K. Federn. München-Leipzig, 1904 500	<i>Pap Károly.</i> Br. Wesselényi Miklós levelezése íróbarátaival. Első közl. 239. — Második közl. 355. — Harmadik befejező közl. 472
Hatvani István feljegyzései Domokos Márton haláláról 101	<i>Pap Károly.</i> Br. Wesselényi Mik-
<i>Hellebrant Árpád.</i> Irodalomtörténeti repertorium 126, 254, 383, 504	

	Lap		Lap
lós levelei barátjaihoz : Bártfai Lászlóhoz és Jósika Miklóshoz	481	A Vásárhelyi Daloskönyv CXXV. számú csonka darabjának variánsa. sz.	496
<i>Pintér Jenő</i> . Listius László »Mohácsi veszedelmé«-nek forrásai. Első közl. — Második és befejező közl.	380	<i>Tolnai Vilmos</i> . Arany János »Lonszci István«-jának forrása ...	230
<i>Rakodczay Pál</i> . Kisfaludy Károly hatása Katonára ...	393	<i>Versényi György</i> . Miskolczy Gáspár ...	425
<i>Simai Ödön</i> . Karenovics József. Zrinyi Miklós, a szigetvári hős költészetünkben. Budapest, 1905.	380	<i>Vértessy Jenő</i> . Kazinczy jelentősége ...	257
Ad vocem. sz.	498	<i>Viszota Gyula</i> . Kazinczy Ferencz jegyzetei. Első közl. 201. — Második és befejező közl.	348

B) Irodalomtörténeti korszakok szerint.

I. Középkor.

<i>Gálos Rezső</i> . Apáti szatirjának kora ...	251
<i>Horváth Cyrill</i> . A Margit-legendáról. Első közl. — Második és befejező közl.	432
<i>Katona Lajos</i> . Újabb adalékok codexeink forrásához. Első közl. 105. — Második közl. 191. — Harmadik és befejező közl. ...	332

II. Újkor.

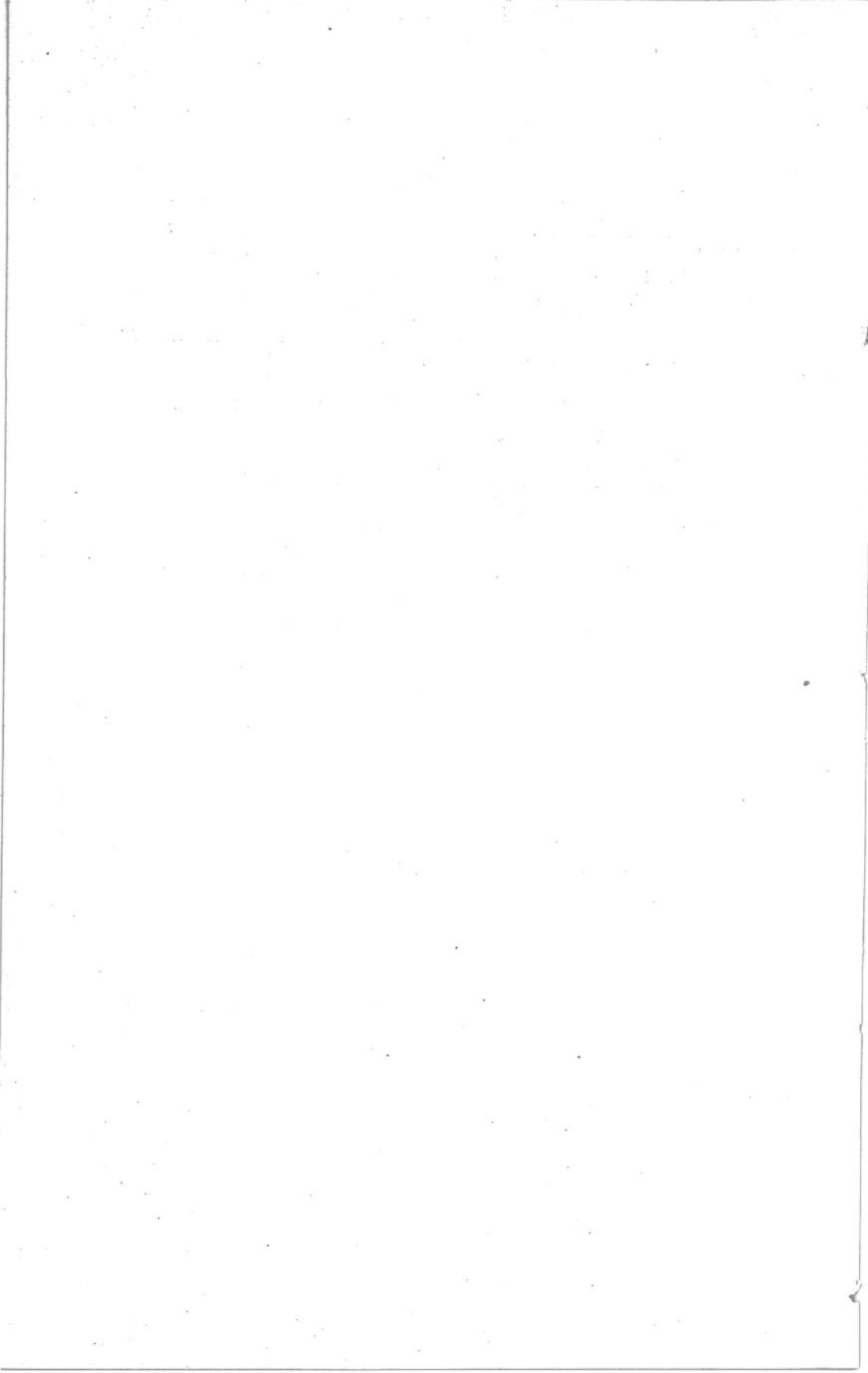
<i>Décsi Lajos</i> . Egy magyar nyelvű történeti iskoladráma töredéke a XVII. századból ...	42
<i>Décsi L.</i> »Torcular Engaddi« ...	120
Hatvani István feljegyzései Domokos Márton haláláról ...	101
<i>Kemény Lajos</i> . Tizenhetedik századbeli pasquillusok ...	93
<i>Kovács Dezső</i> . Beniczky Péter élete és költészete ...	385
<i>Lukinich Imre</i> . Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról ...	80
<i>Lukinich Imre</i> . Bethlen Miklós életéhez ...	447
<i>Pintér Jenő</i> . Listius László »Mohácsi veszedelmé«-nek forrásai. Első közl. 152. — Második és befej. közl.	380

Sz. A Vásárhelyi Daloskönyv CXXV. számú csonka darabjának variánsa ...	496
<i>Versényi György</i> . Miskolczy Gáspár ...	425

III. Legújabb kor.

<i>Barcsa János</i> . Adat Fazekas Mihály életéhez ...	221
<i>Baros Gyula</i> . Bessenyei Sándor szerelme ...	53
<i>Baros Gyula</i> . Bessenyei Sándor levelei ...	68
<i>Császár Elemér</i> . Válasz dr. Sebestyén Gyulának ...	124
<i>Décsi Lajos</i> . Arany levele a didaktikus költészetéről ...	129
<i>Ferenczi Zoltán</i> . Br. Eötvös József ...	1
<i>Ferenczi Sarolta</i> . Petőfi »A Tiszá«-járól ...	104
<i>Gálos Rezső</i> . A Pançatantram és egyik magyar származéka ...	172
<i>Gálos Rezső</i> . Essays zur vergleichenden Literaturgeschichte. Von K. Federn. München-Leipzig, 1904.	500
Horváth Mihály levelei Bajza Józsefhez ...	224
Katona József születési napja ...	101

	Lap		Lap
<i>Loósz István.</i> Adatok Kemény Zsigmond »Gyulai Pál«-jának forrásához	15	<i>Simai Ödön.</i> Karenovics József. Zrinyi Miklós, a szigetvári hős költészetünkben. Budapest, 1905.	383
<i>Oláh Gábor.</i> Jókai és Debreczen. Első közl. 132. — Második és befejező közl.	266	<i>sz.</i> Ad vocem	498
<i>Oláh Gábor.</i> Csokonai két ismeretlen verse	102	<i>Tolnai Vilmos.</i> Arany János »Lonszonci István«-jának forrása ...	230
<i>Pap Károly.</i> Br. Wesselényi Miklós levelezése íróbarátaival. Első közl. 239. — Második közl. 355. — Harmadik és befejező közl.	472	<i>Vértesy Jenő.</i> Kazinczy jelentősége	257
<i>Pap Károly.</i> Br. Wesselényi Miklós levelei barátjaihoz: Bártfai Lászlóhoz és Jósika Miklóshoz.	481	<i>Viszota Gyula.</i> Kazinczy Ferenc jegyzetei. Első közl. 201. — Második és befej. közl.	348
<i>Rakodczay Pál.</i> Kisfaludy Károly hatása Katonára	393		
		IV. Vegyesek.	
		<i>Hellebrant Árpád.</i> Irodalomtörténeti repertorium. Első közl. 126. — Második közl. 254. — Harmadik közl. 383. — Negyedik közl.	504

II. NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

	Lap		Lap
»Actio curiosa« cz. színmű	44	Ballagi Aladár 56, 57, 66, 67,	
Aeneas Sylvius	192	319; — Géza	202
Akadémia alapítása	203	Balog Ferencz 85; — János	205
Állattan magyar nyelven a XVII.		Balyik András	146
századból	425, 446	Bánffi Farkas	448, 449
Almásy Lajos	205	Barbey d'Aurevilley	501
Alvinczy Péter	94, 97, 100	Barcsa János	224
Andrássy György gróf	203, 205	Barcsay Ábrahám	57, 58, 63, 66
Annunzio, Gabriele d'—	502	Barkasy Imre	203
Antoninus	193, 194	Barkóczy Ferencz	204
Antonius krónikája	105	Baros Gyula	80
Apafi Mihály (II.)	81	Baróti Szabó Dávid: Zrinyi Szi-	
Apáti szatirájának kora	251—253	getnél	381
Appodia, Theodoricus de —		Bartal György	205, 241
	108, 112, 116	Bártfa szini előadás (1624)	43
Apponyi István	392	Bártfay László 481; — levelei	
Aranka György	263	br. Wesselényi Miklóshoz 241—248	
d'Arc Johanna	191	Bartók István	387, 401, 405, 415
Arany János 266; levele a didak-		Bartók Lajos	135
tikus költészetről 129—131;		Bártzay Borbála	203
— »Losonczy István«-jának for-		Báthori István, Lengyelország ki-	
rása	230—239	rála	20, 21, 23
Babóthy Imre	205	Báthori Kristóf	18, 22
Bacsányi János	67, 262	Báthori Zsigmond	15, 16, 17, 37
Bajza József levelei 240—241;		Batthyányi János 203; — Lajos 368	
—hez írott levelei Horváth		Bayer József	42
Mihálynak	224—230	Bécs ostroma (1683)	47
Bakó József	249	Békés Gaspár	15, 22
Baksay Dániel	227	Bellovacensis Vincentius	108
Balassa Bálint	289, 385, 407, 419	Bene József	205
Balassi Menyhárt árultatása	44	Benfey és a Pançatantram 172—190	
		Beniczky Ferencz 386, 389, 390;	

Lap	Lap
Beniczky Lajos 206; — Péter 131; — élete és költészete ... 385—424	Budai Ferencz »Polgári lexikon«-ja 231
Beúthy Zsolt 56, 154, 173, 174, 175, 183, 352	Budenz József ... 173
Beriszlói Péter ... 161, 252	Buocz János ... 404
Berkeszi István ... 59	Calus Petrus ... 108, 114
Bernáth Lajos 42; — Zsigmond 205	Calvinus János ... 94
Bessenyei György ... 56	Caprara Aeneas gróf ... 45
Bessenyei Sándor szerelme 53—67; — levelei ... 68—80	Capua, Johannes de — ... 177
Bethlen Ádám 88; — Elek 83, 87, 449; — Farkas 18, 21, 24, 29, 83; — Ferencz 83; — Gábor 45; — Gergely 81, 449; — György 81; — János 83, 87, 88; — János id. gr. 495; — László 81, 84, 87, 88, 89, 93, 451; — Mihály 83; — Miklós 83—93; — életéhez adatok 447—452 (levelei); Ön- életrása 17; bécsi fogságáról 80—93; — Pál 83; — Sámuel 83, 88	Carratensis Rodericus ... 108
Bezerédy György ... 206, 213	Coccejus János ... 446
Bickell Gusztáv ... 173	Codexeink forrásaihoz adalékok 105—120, 191—201, 332—347
Bidpáj meséi ... 173	Comáromy István ... 203, 204, 205
Bielek László piarista pap ... 53	Corneille ... 259
Bod Péter 155; — Miskolcзы Gás- párról ... 448	Cortelius ... 95
Böhmer Lajos ... 101	Corvin János ... 30
Bónis Sámuel ... 206	Csajfer bég ... 41
Borbók Ilona ... 102	Csáky Sándor gróf ... 205, 211
Bornemisza János, felsőmagyar- országi alkapitány 96; — Péter 97, 100	Csáktornyai Mátyás ... 43
Borsitzky István trencsényi követ 203, 205, 212, 214	Csanádi (Czanádi) János ... 381
Borsos Tamás Naplója ... 30	Császár Elemér 123—125; — Sándor ... 260
Bosant, Bertoldus de — ... 307	Csáthy Lajos ... 133
Botka Lajos szathmári követ 203, 204	Csengery Antal ... 499
Brassai Sámuel ... 240	Csepregi Turkovics Mihály ... 16
Brewer Henrik ... 48	Cserey Farkas levelei br. Wesse- lényi Miklóshoz ... 249—250
Brigitta tizenöt imádsága ... 334	Csokonai V. József ... 145
Badrorics István 157—171, 280—291	Csokonai Vitéz Mihály ... 224
Brutus János Mihály történetíró 18, 29	Csokonai két ismeretlen verse ... 103
	Csokonai-kör ... 137
	Csorba István epigrammája Zrinyi- ről ... 381
	Czigányról szerzetetét historia 496—7
	Czvittinger Dávid ... 155
	Dacsó Anna ... 387, 390
	Dante ... 500
	Dávid Ferencz ... 94
	Deák Antal 205; Ferencz 21, 239, 476
	Debreczen és Jókai 132—151, 266—279
	»Decennale expirium« cz. színmű 44
	Decsi Sámuel »Osmanographiá«-ja 234
	Deli Mátyás ... 136
	Dessewffy József gróf 205, 208, 213, 355

	Lap		Lap
Dessewffy Sámuel	209	Fejérváry János armalisa	99
Dézsi Lajos	52, 122, 131	Fekete Anna 102; — János 129—	
Didaktikus költészet	129—131	131; — Lőrincz	448
Dienes György	395	Fekete János gróf	35
Diószegi Sámuel	222	Félegyházi Tamás	97, 99
Dittrich Vilmos	231	Ferdinánd (III.)	95
Dobozy István	141	Ferenczi Sarolta 105; — Zoltán	
Domokos Márton bucsuztatója ...	101	13, 42, 43, 239	
Domonkos-codex forrásai	105	Fiók Károly a Pançatantramról	174
Döbrentey Gábor levelei br. Wesselényi Miklóshoz	355—359	Forgách Ferencz	231
Draskovics János	394	Fogarasz	22
Drugeth István	273	Földváry Ferencz	205
Dugonics András	263, 293	Fracheto, Gerardus de —	105
Egeressy János	97, 98, 99	Franzius Farkas: »Egy jeles vad-	
Ehrenfeld-codex	199	kert«	425—446
Enyedi Sámuel	446	Fráter György	139
Ötvös Ignác br. 208, 209, 219;		Fülöp Adorján	411, 424
— József br. 1—13 l.; —		Füvészkönyv, Magyar	222
»A falu jegyzője« 3, 5, 10; —		Gálfi János	17, 20, 21, 33
»Gondolatok« 2; — »A kart-		Gálos Rezső	190, 503
hausi«	9	Garay János	226
Erdődy József gróf 218, 220; —		Garinus és Ranzanus testvérek	
Kristóf 42; — Péter 163; —		legendái	304
Simon	163	Gáspár Imre	404, 424
Érsekujvári-codex	191—199	Géber Antal	80
Érsekujvár ostroma	45	Gegő Elek	240
Eszterházy Károly gróf 183,		Gerendi Jánoshoz írt levele Gyulai	
203; — Mihály	203	Pálnak	17
Etédi S. Márton	289	Gergelyi Mihály	209
Farkas János kormánytanácsos ...	132	Gévay Antal	227
Farkas (Inárcsi) család levéltára	101	Ghyczy Ferencz	205
Farkas Sándor 474; — (Böllöni)		Goethe	259, 261
levelei br. Wesselényi Miklós-		Gosztonyi János	161, 394
hoz	359	Guelics János	206
Farkas—Raskó pályázat	125	Grundling	101
»Fata Ungariae«	45	Guzmics Izidor	202
»Fatum Austriacum« cz. színmű	44	Gyöngyösi Pál	102
Fazekas Mihály életéhez adat	221—4	Gyulai Ferencz 82; — Pál 42, 498, 499	
Fáy András levelei br. Wesselényi		Gyulai Pál, abafájai 15—17; élete	
Miklóshoz	360—362	15—17; műve »Commentarius,	
Federn K.: Essays zur vergleich.		1580«	16
Literaturgeschichte	500—503	»Gyulai Pál« Kemény Zsigmond-	
		tól	15
		Gyurcsányi Gábor	206
		Gyurmán Adolf	132

	Lap		Lap
Hatvani István 138, 266, 267; följegyzése Domokos Márton haláláról	101	hoz 362—379, 472—481; — -hoz írott levelek	482—495
Hebbel: »Herodes u. Marianne«	503	Justh Ferencz	206
Heinrich Gusztáv	42, 153	Kajdácsi Antal	206
»Helena Menelao reddita« cz. szindarab	43, 45	Kalilag ve Dimnag	173, 180
Hellebrant Árpád 128, 254, 381,	504	Kállay Mihály	97
Helmecezy Mihály	248	Karap Sándor	222
Heltai Gáspár	422	Karcsu Arzén	385
Herepei Gergely	240	Karenovics József	380
Heumann Ágost göttingai tanár	267	Károly herczeg	207
Hidvéghy Mihály	398, 399	Károlyi György gróf	203
Hitopadeça	176, 178	Kászonyi Sándor	206
Hoffmannsthal: »Elektra«	503	Katalin, Sienai sz. — élete az Érsekújvári codexben	191—199
»Honleányok könyve«	104	Katona József »Bánk bán«-ja 135; és Kisfaludy Károly 292—304; születési napja 101, 102; — Lajos	120, 173, 181, 182, 347
»Hortulus animae« imádságai co- dexünkben	332—347	Kazinczy András 203; — Ferencz 54, 355; jelentősége 257—265; jegyzetei	201—221, 348—355
Horváth Ádám 53, 263; — Cyrill 332, 472; — Mihály 29; levelei Bajza Józsefhez 224, 230; — Mihály ref. pap 130; — Ne- pomuk	206	Keglevics János	208
Hőke Lajos	269	Kélledy Balázs	96
Hugo Károly	133	Kélledy alias Nagy Márton	95, 96
Humáyun Námén	174	Kelemen Benjámin	493
Hunfalvy Pál	498	Kemény Anna 88; — Boldizsár 88; — János 88; — Kata 88; Lajos	100
Hunyadi László a szinpadon (1689)	45	Kemény Zsigmond br. 239; — »Gyulai Pál«-jának forrásához adatok	14—41
Huszár Imre	206	Keviczky János	94, 96, 97, 98
Illésházy Gábor 398; — Gás- párné 396; — István gróf	212	Kiss Ádám 100; — János 262; Lajos	224
Imre Sándor	382, 424	Kisfaludy Károly 242; — hatása Katonára 292—304; — Sándor	265
Iskoladráma, történeti	42—52	Kisvárday Mihály kanonok	399
Istvánffy Miklós	231	Knauz Nándor	305
Izdenczy András	391	Koberger	333
Jászai János	206	Koháry Imre 386; — Péter	388
Jakabfy Simon	206	Kolozsváry Miklós	205
Jáz (= Jász) Lukács armalisa ..	99	Kölcsey Ferencz	239
Joanovics György	498	Komáromy András 153, 154, 155,	423
Jókai és Debreczen 132—151, 266—279		Komáromy I. <i>Comáromy</i> .	
Jósika István 26; — Miklós br. levelei br. Wesselényi Miklós-		Körmives János	94

Lap	Lap
Komócsy József 135	Márkházy Pál 37
Komoedia a Thurzó Borbála lakodalmán 42	Markus Mihály, Soproni 98
Kónyi »Hadi román«-ja 380	Marot Kelemen 140
Kosegarten, Jo. Godofr. Ludovicus 175	Martinovics-féle mozgalom 202
Kossuth Lajos 133, 239, 369, 376	Mathóczy Tamás 95
Kovács Dezső 424	Mátray Lajos 221
Kovácz Péter 99	Mátyásy József 241
Kovács József 103	Mednyánszky Alajos b. 213
Kubinyi Gáspár 205	Melius Péter Füves könyve 100
Kulcsár-féle krónika 17	Mértékes vers (Magyar) történetéhez adatok 444—446
Laborfalvi Róza 132, 133	Metternich herczeg 213
Ladiver Illyés 120	Mezey László 493
Lajos (XIV.) francia király 81	Mezericzky 161
Landau Marcus 173	Mihálykó János 97—100
Lázár György 84	Milton »Elveszett és visszanyert paradicsom«-a 53, 66
Lehman Gáspár 98	Miskolczy Gáspár 425—446; — Gergely 94; — Mihály ... 205, 213
Lehmus Pançatantram fordítása 181, 190	Molnár Albert, Szenczi 388; Naplója 42
Lessing 259, 261	Mombritius »Sanctuarium«-a 108
Leunclavius »Annales Sultanorum« 290	Musset Alfred 8, 9
Libussa királyné 30	»Mustafa megfojtása« cz. színmű 47—52
Lichtenstein József Venczel herczeg 75	Nánási István 427
Listius László »Mohácsi veszedelmé«-nek forrásai 152—171, 280—291	Nagy Gyula 152; — Iván 183; — Pál 205; — Sándor 42
Liszka P. András 427	Nápolyi változata a Margit-legendának 305—332, 452—472
Lisznyai Kálmán 104	Nemák Ferencz 203
Loboda Jánosné özv. 397	Németszegi István 206
Lobkovitz-codex Ferencz-rendi emlékei 199—201	Nibelung-ének 259
Lonicerus Fülöp 287	Niczky János 205; — József 206
Lónyai Gábor 208, 348—355	Nyáry Imre 396; — Pál ... 132, 133
Loósz István 41	Nyéki Mihály 205
Lukinich Imre 93, 452	Nyereggyártó András, Kassa város birája 94
Madarász Erzsébet; — László .. 133	Nyelvőr alapítása 498, 499
»Magyar Mercurius« 54	Okolycznay János 99
Majláth György gróf 211	Oláh Gábor 103, 151, 279
Majthényi Antal 205, 212	»Olajágat viselő Noé galambja« ... 81
Makai Emil 266	Orczy Lőrincz b. 57, 205
Mammachius 108, 109	
Marczibányi János 206, 212	
Marczibányi-fundatio 203	
Margit-legendáról 305—332, 452—472	
Mária Terézia 204	

	Lap		Lap
Orczy-kert	244	Pyrker Zrini's Tod	380
Összehasonlító irodalomtörténet		Püspöki Péter	83
500—503			
Ovidius : Metamorphoses	43	Radvánszky Antal 206 ; — Erzsé-	
Paczolay György	399	bet 59 ; — György 58, 71 ; —	
Paderborni változata a Margit-le-		János 48, 57, 58, 59, 60, 61,	
gendának	305—332, 452—472	62, 63, 64, 65, 66, 70—80, 121	
»Palladium sacrum« cz. szinmű ...	45	Radvánszky-levéltár	46
Pálffy Albert 133, 134 ; — Ferencz		Ragályi Tamás	205
gr. 203 ; — Pál 95 ; — Miklós		Raimundus Capuanus	193
gróf	386	Rákóczy Ferencz (II.) 46, 273 ;	
Pançatantram és egyik magyar		— György (I.)	96, 396
származéka	172—190	Ravaszi Ferencz Jezsuita	427
Pap Károly	250, 379, 495	Récsey Viktor	155, 333
Papp Miklós, K.	239	Regéczkei Halaváts András	95
Pasquillusok a XVII. századból 93—100		Regius Henrik	425—426
Patay Sámuel, Báji	174, 177—190	Regősök	123
Pauls E.	48	Rehlinus szinműve	44
Pázmándy Dénes	205	Reményi Ede	133
Pázmány Péter 94, 100, 389 ; —		Répázy Leopold	206
»Imádságos könyv«-ének ha-		Reuter Gabrielle	503
tása Beniczky Péter költésze-		Révay Ferencz	397
tére	407—415	Reviczky gróf kancellár	241
Péchy Imre	206	Reviczky Gyula	135
Peer-codex kora	252, 253	Rhédey Ferencz	206
Percy	501	Richtvaldszky György	204
Perényi (Prényi) Gábor b. 206 ; —		Rimai János	47, 410, 411, 424
Zsigmond br.	206	Rosics tábornok	65
Persóé orvos	175	Rozsnyai Dávid	174, 176
Pesti Gábor	422	Rudics Dániel	206
Petőfi 230 ; »A Tisza« költemé-		Rudnay Sándor primás	203
nyéről	104	Rupp Kornél	153, 154
Petrovay Miklós (kézirata a ko-		Rutkay Lőrincz	206
lozsvári ref. kollegium könyv-			
tárában)	497	Sághy Mihály	204
Petrovics Basilius	206	Salamon Ferencz Kemény Zsig-	
Pigorini—Beri Katalin	191	mondról	14
Pillet Alfréd	172	Sand George	9
Pintér Jenő	171, 191	Sándor István	203
Plathy Mihály	205, 207	Sasinek V. Ferencz	404
Pósaházi János	446	Schesaeus »Ruina Pannonica«	381
Possinus, Petrus	179, 181, 185, 190	Schmidegg Ferencz gróf	205, 212
Prilezsky Eszter 58, 59, 60, 61, 62,		Schwartz János szinművei	43, 48
63, 68, 69, 76		Sebestyén Gyula dr.	123—125
Prónay János 205 ; — László ...	57	Senno olasz kalandor elfogatása 28	

Lap	Lap
Seth Simon 174, 175, 177, 178, 179, 180, 186, 187, 190	Tahi János 163
Shakespeare 259, 261; — »Corio- lanus«-a 136	Takács Gáspár 205
Shelley 501	Táncsics Mihály 133
Sienai Sz. Katalin élete az Érsek- ujvári-codexben 191—199	Teleki József gróf 57, 203; László gróf 85, 376, 396
Simon Ferencz 492, 493	Terlenday Adolf 101—102
Simon codex 201	Thaly Kálmán 424
Simonyi József óbester 145	Thoroczky Máté unitárius éne- keskönyve 388
Skerlecz István 205	Thurzó Borbála lakodalma 42; — György 42; — Mária — 385—400
Sēmadōva 176	Tinódi Sebestyén 231
Somósi Mihály 103	Tischler Antal 183
Somsich Pongrácz 205, 212, 214	Tököly Imre 44, 121; — Péter ... 205
Sós Gábor 97	Toldy Ferencz 152, 154, 498
Spáczay Imre 392	Toldi Miklós egy XVIII. sz. szin- műben 45
Spangovszky János 97	Tolnai Vilmos 239
Speculum vitae B. Francisci 200	Tömöri (Tomori) Pál 162, 163
Starhemberg, Ernst Rüdiger Graf v. 49	»Torcular Engaddi« 120
Stark »Paçatantram« fordítása 179, 180, 181, 185, 186, 187	Torkos Mihály 206
Szabó Dávid, Baróti 53	Torma Károly 81; — Miklós ... 85
Szabó Károly »Régi M. Könyv- tára« II. kötetéhez adalék 120—122	Török Bálint 139; — Lajos gróf 249
Szamosközy István 18, 24	Tót versek Beniczky Pétertől ... 404
Szana Tamás 135	Tóth Mihály, Könyves 135; — Jó- zsef 274
Szarvas Gábor levele 499	Tseh Márton 427
Szász Károly 133, 382	Turi Borbála 17; — Jánosné, Sza- lai Kata 17
Széchenyi Ferencz gróf 263 — István 149, 203, 243	Uzovics János 205
Szegedi Ferencz 205, 213	Ürményi József 155
Székely István Cronikája 101	Váczy János 153, 155
Szell Farkas 137	Vajda János 133
Szemere Pál 54, 55, 95	Várady Pál 94; — Péter 94
Szentjóni Szabó László 296	Vas Gereben 133
Szentkereszty Simon Mihály 86	Vas György 427, 449; — -né Nemes Mária 427
Szentkirályi Sebestyén 96, 98	Vásárhelyi daloskönyv 388; CXXV. sz. csonka darabjának variánsa 496— 497
Szerencsy István 206, 213	Vay Ábrahám 203, 205, 210, 213; — Miklós 210
Szilády Áron 42, 251, 498, 499	Végh Ignác 206
Szinyei István 95	Veresmarti Gergely deák 41
Szoboszlói Mihály 427	
Sztojka Imre báró 205	
Szucsics Eugén 203, 204; — Jó- zsef 206	
Szuhay Erzsébet 183	

	Lap		Lap
Versényi György	446	Wesselényi Ferencz 96, 97; —	
Vértesy Arnló 135; — Jenő ...	265	István 84; — Miklós báró leve-	
»Vexatio dat intellectum« szerzője	204	lezése íróbarátaival 239—250, 355—	
Viczmány Lajos	209	379, 473—485	
Vidovics György	206	Winckelmann	259
Vineis de —, II. Frigyes kanczel-		Wlassics Gyula	382
lárja	193		
Virág Benedek	56	Zápolyai György 162; — János 30	
Virginia-codex	199	Zay László	396
Viszota Gyula	221, 355	Zichy Ferencz gróf 217; — Károly	
Vitéz János	206	gróf 208. — László	357
Vizkelety Anna 396; — Mihály		Zichy-féle kincsek elorzása	133
390, 396		Ziegler »Cyrus maior«-ja	43
Voet Pál	426	Zoltán János 174, 176; — Mihály 204	
Vörösmarty Mihály	246	Zrinyi Miklós »Szigeti veszedelem« 280,	
		291	
Walther Imre Beniczkyről	424	Zrinyi Miklós a magyar költészet-	
Wass János	96	ben	380—382
Weber, Albrecht	172	Zsilinszky Mihály	43
Wécsey Miklós B.	206	Zsámboki János	158, 306
Werthes drámája Zrinyiről ... 380, 381		Zsombori Imre	205

BR. EÖTVÖS JÓZSEF.¹

A nagy folyamoknak az a tulajdonsága, hogy beömlővén a tengerbe, még soká megtartják vizök színét és folyásuk irányát, mielőtt a beláthatatlan víztömegben elvegyülnek; sőt létezésüket állandósítják azzal, hogy szigeteket raknak le torkolatuk előtt és ismeretlen földterületekről hozott anyaggal örökítik meg pályafutásukat. Ilyen folyamokhoz hasonlítanak a nagy emberek. Midőn célhoz érnék az élet végén, mielőtt nyomtalanul elvegyülnének a nemzeti élet nagy tengerébe, mint ez az apró életfolyamok szokása, ők azután is megtartják hatásuk emlékét és azzal a szellemi anyaggal, melyet ismeretlen tájakról gyűjtöttek össze, a nemzeti élet egyetemes tengerén szigeteket alkotnak tudásuk, küzdelmeik, lelki tartalmuk emlékei gyanánt s működésök eredménye, mint erős folyamár, soká felismerhető a nemzeti élet egyszínű tükrén.

Ilyen Eötvös, egy ily hatalmas folyamár nemzetünk életében.

De ha megállunk egy-egy nagy folyam gyakran zavaros és mindig hatalmas torkolatánál, mi vonzó visszafelé felhatolni a folyam mentén hullámról hullámra, hegyről hegyre, völgyről völgyre, követve kanyargós útját fel az eredetig, hol tisztán, üdén fakad föl a sziklából az a kis forrás, mely utóbb nagyszerű folyamává bővül. Éppen ily vonzó az életrajz fonalán felhatolni a rendkívüli emberek születéséig s útjukban végig követni őket addig, míg lelkök a végtelen lélekbe ömlik, kísérni a lelket kanyargó előhaladásában, amint tapasztalatokkal és eszmékkel bővülve, mint hatalmas folyamár termékenyíti meg a körülte küzdő, zsvajgó nemzeti életet.

De erről itt most nem lehet szó, csupán egy magaslatról vett áttekintésről vagy még inkább csupán egyetlen szempillantásról. S ebben mi nagy segítség jelenleg az, hogy Eötvös élete és működése nem azon folyamok útjához hasonló, melyek mentén sziklák, hegyek, csodálatos földalakulatok mindegyre más-más képet adnak s az egyik kép sohasem hasonló a másikhoz és éppen ezért az ilyen folyamok futását is vad zuhatagok, vízesések, katarakták szakítják meg, vizök zavaros vagy tajtékozó árral rohan

¹ Halála 35-ik évfordulója alkalmából.

alá, mint minő a szenvedélyektől háborgatott lélek élete. Ellenkezőleg. Eötvös élete a végetlen alföldön haladó folyamhoz hasonló, melynek csöndes pályáját, kanyargásait egy-egy magasabb pontról messzi követhetjük le- és fölfelé, ekkép egyetlen rávetett pillantás is nagy területet ölelhet fel a részletek változatosságának rajza nélkül is.

Így első tekintetre már szembeötlő, hogy Eötvös a XIX. század első felében, kivált az akkor egész Európát hódító menetben bejárt romanticizmus, tehát első sorban Hugo Viktor hatása alatt, a szorosán vett irodalom, továbbá a tágabb értelemben felfogott tudomány céljául az élet megismerését, a kor keserveinek és szenvedéseinek, szükségének és vágyainak kikutatását s ezek javítására nemcsak a meggyőzést, hanem az elhatározásra bírást tűzte ki, röviden azt, a mit Hugo így fejezett ki: az irodalomnak ki kell elégitnie az igazság utáni sóvárgást. Vagy még más szóval: a jól felfogott és nemesen gyakorolt költészet nem öncél, hanem eszköz valamely erkölcsi, társadalmi, politikai vagy általában valamely javító cél érdekében. Ez a hivatása még a szépségnek kifejezése felett is áll és éppen ezért kötelessége felölelni a természetben levő rútat, az eddig mellőzött romlott emberi jellemeket is, bennök kimutatni a minden, még legaljasabb emberi szívben is meglevő bár egy nemes vonást.

Ez a nézet kiterjed minden emberi képességünk valódi feladatára s így, mint említők, a tudományra is. »Nem az adja a tudomány értékét, — mondá Szalay felett tartott emlékbeszédében — hogy sok előítéleten túlemel s való becse szerint méltányolva mindent, valóban szabaddá tesz s oly élvezeteket szerez, melyekről a tömegnek fogalma sincs. A magános tudós, ki önöségében mindent megvet: irigység tárgya lehet, de tiszteletet nem érdemel, úgy nem, mint a gazdag, ki aranyzsákjait őrzi. A tudomány becse azon hatásban rejlik, melyet az életre gyakorol; a tudósnak dicsősége, mint minden való dicsőség, abban áll, hogy embertársainak jólétén s nemesítésén dolgozik, abban, hogy tudományát szövétnekül használja, melylyel kortársainak homályos utait felvilágosítja, fegyvernek, melylyel legszentebb érdekeikért küzd; kincsnek, melyet javukra osztogat. A nagy ész csak akkor érdemli meg tiszteletünket, ha nagy kedélylyel párosul.«

Máshelyt ugyanerről a *Gondolatok* közt ezt olvassuk: »Minden művészetnek feladata kimondani a valót szép formában.« »Sokan a költői műveket a virágokhoz hasonlítják; én azt hiszem, hogy a virág nem veszít semmit szépségéből, ha felőle tudjuk, hogy gyümölcsözővé válandik. A régiek Orpheusról éppen azt említik legnagyobb dicsérettel, hogy lantja hangjaival városokat épített. E példa intésül szolgál, miként a művészet, mint minden egyéb e világon, csak annyiban érdemli dicséretünket, a mennyiben valamely nagyszerű cél elérésére vagy nemes eszme életbe-léptetésére eszközül szolgál.«

Ily nyilatkozatok, kivált az ismételt kritikai észrevételek miatt, megújulnak Eötvös élete minden korszakából s azok, a kik Eötvös írói működésének ezzel az oldalával foglalkoznak, körülbelől ugyanazon helyekre hivatkoznak. Éppen *A falu jegyzője* cz. regényének bírálatai miatt egy alkalommal egy költeményben is (*Én is szeretném*) szokatlan erélylyel fejezte ki elvét 1846-ban, melyben így szól:

Én is szeretném nyájasabb dalokban
Üdvözleni a szép természetet,
Ábrándaimnak fényes csillagokban,
S bimbók között keresni képeket.

Én is szeretnék kedvesem szemérol
Enyelgve és busongva dallani,
S nyájas arczáról, jég-hideg szivérol
Érzékenyen sok szépet mondani.

Én is szeretném lángoló szavakkal
Dicsérni ősz Tokajnak tűzborát,
Szabály szerint kimért zengő sorokban
- Megénekelni a magyar hazát.

De engem fölver nyájas képzetimből
Komoly valónak súlyos érczkara;
Fajom keserve hangzik énekimből,
Dalom nehéz koromnak jajszava.

Mit ezrek némán túrve érezének,
Eltölti égő kinnal lelkemet;
Mért bámulod, ha nem vidám az ének,
S öröm helyett csak bút érezhetett?

Míg gyáva kor borul hazám fölébe,
Én szebb emlékivel nem gúnyolom;
Míg égő könny ragyog ezrek szemébe',
Szelid örömről nem mesél dalom.

Miként az Aeol-hárfa viharokban,
Feljajdul a magas tetők felett:
Úgy zeng a dalnok bús dalt bús napokban,
Ki várna tőle nyájas éneket?

Ha éji vész borítja látkörünket,
Villámokért sohajt a tévedő;
Ha régi bánat kínozá szívünket,
Nem könnyeket kér-é a szenvedő?

S ilyen legyen dalom : egy villám fénye,
 Egy könny, kimondva ezrek kínjait ;
 Kit nem hevít korának érzeménye,
 Szakítsa ketté lantja húrjait.

Ha e nyilatkozatoknak nemcsak számát, hanem főleg azt a súlyát figyelembe vesszük, melylyel Eötvös kiemeli, előtérbe állítja őket, akkor kétségtelen, hogy a művészetnek és tudománynak az emberiség helyzete javítására célzó e különös feladatát az ő legfőbb elvei egyikének kell tartanunk. Mint politikus, regényíró, költő és novellista egyaránt, elfoglalva saját korával, melynek átalakulni vágyó irányát helyesen ismerte fel, a művészettől nem élvet, hanem tanítást, nagyszerű tanúságtevést követelt s ezt mindannyiszor rendkívüli őszinteséggel és éppen oly meggyőződéssel fejezte ki. Ismerte ugyan s a művészet legszebb feladatának tekintette ő is a tiszta szépség érdeknélküli megvalósítását, sőt azt a gyakorlatias célát áldozatnak tekintette a művész részéről, de éppen ezért a legmagasztosabb áldozatok egyikének, mert az emberiség haladásának oltárára leteszi a legnagyobbat, műve tökéletességét. Ámde egyszersmind ez szerinte bármily fájdalmas a művészre, természet-szerű kötelessége, melylyel tartozik az ég által beléje oltott lelki javakért. Nemes öntudattal a morál egyik legszebb tanára hivatkozott, hogy sohasem szabad ingadozni egy fájdalom és egy kötelesség közt.

Nem meglepő tehát, hogy Eötvös ez elvei következtében minden művét, még legjelesebb költeményeit, élbeszéléseit is irányműveknek írta ; ilyeneknek a szó legigazibb, de egyszersmind legnemesebb értelmében. Goethe egyszer azt mondta, hogy minden jó költemény alkalmi költemény. Eppen ily módon lehetne azt is mondani, hogy minden jó mű iránymű, a mennyiben valamely eszme kifejtése, művészi megvalósítása nélkül kiváló mű nincsen. E mellett a cél tudatossága van kifejezve minden művészetben, mert az mindig és mindenütt a valóságnak és annak, mit a művész képzelete hozzáadott, volt csodálatos vegyülete ; ez által egyrésztől a józan észnek bemutatja nem azt, a mi megtörtént, hanem azt, a mi magasabb és általánosabb értelemben véve igaz és való s egyszersmind a képzeletet túlemeli a közönséges valóság korlátain. Ezeknek, t. i. a valóságnak és képzeletinek egyesítése, egyezőval a művészi felfogás, magasabb értelemben minden művészetben célzatosságot mutat s ebben az értelemben tehát szintén minden, csak kissé nagyobb szabású, igazabban értelmezett művészi termék iránymű.

Azonban az irodalomtörténet és széptan más, gyakorlatibb célok szerint jellemzi az irányműveket, melyek különlegesen ilyenek, mert hiszen az előbb jellemzetteket nem is nevezi irányműveknek. Ugyanis a regények közül a szorosabban vett filozófiai, politikai és társadalmi regényeket, melyek egy-egy gyakorlati eszme

vagy intézmény megvalósítását vagy eltörlését, hasznosságának vagy értelmességének bebizonyítását s a megfelelő irányban a gyakorlati izgatást, meggyőzést tűzik ki célul, kiváltképpen ezeket nevezi irányműveknek, melyekben tehát a különösen művészi eszközök gyakorlati célok szolgálatába szegődnek.

Ha az irányzatosságot azonban csak kissé tágabb értelemben vesszük, Eötvös minden műve, mint említők, iránymű, még az eddig szorosan annak nem tekintett *A karthausi* és *A nők regényei* is; *A falu jegyzője* cz. társadalom-politikai és *Magyarország 1514-ben* cz. történelem-politikai regényeit pedig maga is egyenesen irányművek gyanánt írta s a regényalakot mindkét esetben ezért használta első sorban, hogy vonzó alakjánál fogva szélesebb társadalmi körökre bírjon hatni.

Ezért e két utóbb említett műve nemcsak a korkérdésekkel, hanem a kor általános eszmeirányzatával áll szoros kapcsolatban. Figyeljük meg ugyanis, hogy azon első sorban politikai jelszavak között, melyeket a francia forradalom az emberiség jelszavaivá tett, t. i. a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméi közül, különböző időkben más-más lépett előtérbe a többi rovására. A XIX. század első felében Nyugat-Európában, kivált a szociális tanok népszerűsége miatt, az egyenlőség vált uralkodóvá. Nálunk szintén, de más okokból. Nyugat-Európa főbb államaiban ugyanis a politikai, de kivált törvényelőtti egyenlőség kérdései legfőbb vonásaikban már meg voltak oldva, midőn mi még csak tapogatódzva és ezer ellentállással, előítéllettel küzdve megtehetjük 1832—36-ban a törvényhozás terén az első lépéseket. Az első törvényjavaslat, mely már a teljes törvényelőtti egyenlőség elvén alapul, de soha törvénynyé nem lett, az 1843-iki, a Deák-féle büntetőtörvénykönyvi javaslat volt. Míg tehát Nyugat-Európában a megoldott törvényelőtti és részben életbe lépett politikai egyenlőség után a szociálisztikus egyenlőség vágyai foglalkoztatták az elméket és kivált Franciaországban a szociális-utópikus elméletek a 30-as és 40-es években virágkorukat élték: nálunk óriási erőfeszítéseket tettek a jobb szellemek az arisztokratikus alkotmánynak demokratikus átalakítására, a politikai és törvényelőtti egyenlőség megvalósításával s csak ezek után remélték az egységes nemzeti nagyobb összeolvadást.

Jól fogva fel a kérdést, Eötvös e két regényében (*A falu jegyzője*, *Magyarország 1514-ben*) éppen úgy, mint ugyanakkor írt nevezetes publicisztikai művével, a *Reform*-mal, a törvényelőtti és politikai egyenlőségért küzd; főképpen ezért küzd és ez jellemzi 1840—48-ig terjedő egész irodalmi működését. Ez annál szembeötlőbb, mert maga az is, hogy ő *A falu jegyzőjében* az általános politikai átalakulás és az egyetemes törvényhozási javítás, a középkori állapotokból való kibontakozás, a társadalmi és politikai állások pontos és lelkiismeretes ellátása, a köteleességek teljesítése körül a magasabb erkölcsi eszmék befogadása érdekében, egy nagyszabású gyűjtőkép által egy magában véve túlzott, de egye-

temes magyar életet rajzol; maga az is továbbá, hogy e regényével előkészítette egy, utóbb czikkekben és legkivált a *Reform*-ban 1846-ban szélesebben és egyenesebben kifejtett politikai átalakulás kérdéseit és irányelveit, melyek együttesen legkivált egy népképviselői országgyűlés és parlamenti felelős kormányzat sürgetésében lettek kifejezést: mindez magasabb szempontból tekintve nem egyéb, mint az egyenlőség eszméjének kiterjesztése egész politikai átalakulásunkra, összes törvényhozási tevékenységünkre. Egyenesen ebből foly a megerendszernek is, mint államformának bírálata; mert Eötvös jól látta, hogy a törvényelőtti kivételeknek, a rendi jogoknak legjobb támasza a részletekben működő megyei élet, az egészben magyar, de kicsinyes érdekekkel és helyi szűkkörű nézetekkel; továbbá hogy csakis ez az átalakulás fog megszabadítani a dikasztériális kormányrendszertől a maga felelősségnélküli leplezett abszolutizmusával és gyámkodó maradiságával, a nyilvános vitatást kerülő lap-pangásával, láthatatlan elvonultságával és az abszolutizmus érdekeit szolgáló gyámkodásával. Ellenben egy, a szélesebb és nemzeti érdekeken, egyenlő alapon nyugvó választói jog, az ezen alapuló képviselők testülete, az utasítás nélküli szabad képviselők szava és a mindezzel járó nyilvánosság, végre végelemzésben a nemzet öszszességével szemben kötelező felelősség és parlamentarizmus már magukban véve a törvényelőtti egyenlőségnek is nemcsak biztosítékai, de csakis a jegyegyenlőségen alapult politikai egészségesebb nemzeti létnek lehetnek következményei.

Az egyenlőség e tanának hirdetésében, sőt követelésében annyira megy, hogy a mi csak éppen nála nem szokatlan, még egy költői elbeszélésének, *A vár és kunyhó*-nak is alapeszméjévé teszi. Ismeretes a mű tartalma. A várúrnak, a grófnak fia, szereti a jobbágyleányt, de nem lehetnek egymáséi az uralkodó egyenlőtlenység miatt s bánatában mindkettő meghal. Ezt az egyszerű mesét teszi a költő az egyenlőségi eszme hordozójává. A természet t. i. egyenlő az úr és jobbágy iránt, mert a magas vártornyok s a kisdud kunyhó felett egy nap sugára játszadoz; az ég sem tesz különbséget köztök, mert egyképpen áld urat és szegényt; az érzelmekben, az emberi természet e legnemesebb nyilatkozataiban is egyenlők, mert az ifjú párnál »egy érzeménynek lángiban dobognak a szívek«; az emberi méltóság, az ősök iránti öntudat is ugyanaz a főúrban, mint a pór önérzetében; a mocsok is egyenlően szennyez be urat és pórt; ugyanegy a keserv, mely betölti a házat és a kunyhót; egy a sír is, mely a két ifjút a kora halálban befogadja; végre egy könnyűbe olvad a gróf és pór bánata. Mindebből világos a következmény: a jogegyenlőség, mint természeti jog, mint a legelső emberi és nemzeti kötelesség hangsúlyozása.

Világos az előbbiekből az a fontosság, melyet Eötvös az egyenlőségnek tulajdonít, mint nálunk 1848 előtt különösen fontos koreszmének. Őt azonban már akkor meggyőzte ennek az eszmének az állami élettel kapcsolatos mélyebb tanulmányozása, hogy

ez az egyenlőség legfőlebb a törvényelőtti egyenlőségben s az egyenlő politikai jogokban és köteleességekben valósítható meg, mint melyeken az új demokrácia alapul. De ha a törvényelőtti egyenlőség teljesen életbeléptethető is, sőt éppen ez jelzi a közép-kori viszonyokkal való szakítást, a mely egyszersmind a törvényhez való viszonyban többé nem osztályt, hanem egyént, azaz polgárt ismer csupán; már a politikai egyenlőség, sőt még az egyenlő állami megterhelhetőség, tehát az egyenlő adózás sem valósítható meg. Sőt végelemzésében, a jogok érvényesíthetése szempontjából, még a törvényelőtti egyenlőség is inkább filozófiai eszme, mint teljes realitás. Végre az egyenlőség társadalmi tekintetben sehol sincs megvalósítva s nem is lehet. Mert végkövetkezményeiben ez az egyenlőség csak két úton volna elérhető: vagy oly caezárizmus által, mely az állami mindenhatóságot a nép nevében, de ennek teljes kizárásával gyakorolná, vagy a szociális kommunizmus által, mely hasonló kényuralommal hatna az egyesre. Mindkét esetben pedig az egyenlőség a legnagyobb rabszolgaságra vezetne s elpusztulna az emberiségnek a keresztyén művelődés által nyert legfőbb vívmánya, mely egyszersmind éppen a törvényelőtti és politikai egyenlőségnek is egyik legfőbb alkateleme: az egyéni szabadság.

Midőn tehát ő egy nemzeti, parlamentárisan felelős kormányzat, népképviselő, a nemzet összes osztályainak egybeolvadása, ugyanazon törvények, jogok és köteleességek által egyenlőséget akart s ezáltal nálunk is keresztül akarta vinni a demokratikus átalakulást, a mint ez az 1848-iki törvényekben kifejezésre is jutott: mindezzel ő a kor természetes követelményeit akarta kielégíteni; de mindig hangsúlyozta, hogy ő nem kívánja az emberiség fejlődését a szociális álmadozással együtt az egyenlőségre alapítani, hanem a szabadságra; sőt az egyenlőség által is a szabadságot akarta biztosítani s mindig hangsúlyozta, hogy az ember legfőbb java az egyéni szabadság, az egyén szabad érvényesülése, ez a keresztyén művelődés legfőbb eszköze s tehát az államnak is valódi célja, az egyéni szabadság biztosítása.

Így és ezáltal emelkedik ki Eötvös egész léttörekvéseiben és irodalmi működésében a legfontosabb alapelv, az énnel, az egyénnek államban és társadalomban való védelme, szemben az egyetemességgel a társadalomban és szemben a hatalmi mindenhatósággal az államban. Az egyénnek, az énnel ez a fontossága, ez az érvényre juttatása a XVIII-ik századnak érdeme s alapjában a filozófia vívmánya, mint minden más hasonló eszme is. A filozófia ugyanis mindig hirdette, hogy testből és lélekből állunk; de az én, mint lélek, mely mint alany, önmagát teszi mint tárgyat vizsgálódása céljául, mégis csak Descartes óta lett az általános bölcseleti kutatás eszköze, a ki magát így határozta meg az ismert híres tételben: »Én gondolkozom, tehát vagyok«, melyben az »én« magát a lelket, még pedig nem általánosságban, hanem különösen az egyéni lelket, kinek-kinek saját lelkét jelenti. Nincs helye, hogy

itt e szónak filozófiai értelmezését adjuk, úgy a mint különösen a német bölcsészeti iskolákban utóbb módosult és átalakult; tudjuk, hogy Fichte egész rendszerét ennek értelmezésére alapította, de már oly időben, midőn a költészet felkarolta az én eszméjét s egy új költői világnézet központjává tette.

Ugyanis Rousseau-nál a XVIII. század második felében már az egész világnézet központja az én, mint lélek és egyén. Az én maga nem más, mint a kifejlődés és öntudat azon fokára jutott lélek, midőn tudomása van saját létezéséről, Descartes értelmében. De ha így van, akkor ez az én elemzi önmagát a létezés különböző nyilatkozataiban, egész benső, külön életében; egyszerre szemben leli magát az egész léttel, étellel, a társadalommal, összeközösben a körülte lefolyó világgal, ennek azon hatásaival, melyek érzelmi megindulásokat, indulatokat, szenvedélyeket keltenek s ekkor ott vagyunk a legerősebb és legegységesebb emberi szenvedélynél, a szerelemnél, mely éppen ezért leginkább követeli az elemzést.

Az én-nek ez a túltengése lett alapja az egész XVIII-ik századvégi és XIX. századi irodalomnak, melynek tehát uralkodó vonása az önmagában elmerülés, az önlelkialkat elemzése az élet összes viszonyaiban; tehát a túlságos lyrizmus, melynek alaphangja a szenvedés, a mi természetes következménye annak, hogy valahányszor lelki állapotunk elemzésében elmerülünk, mindannyiszor szerencsétleneknek érezzük magunkat. Ez megtermette egyszerűn a lyrai és lélektani regényt, melyek csak abban különböznek, hogy amaz önleletrajz, emez elbeszélés, a mennyiben amabban saját magát választja az író hőszül, emebben másokat, de mindkét esetben a lelki élet elemzése a problema; tehát a központ mindkét esetben az egyén, az az, hogy mik vagyunk, mik a mi jellemző tulajdonaink, miknek tartanak mások, mint hat ránk a külvilág, mi a viszony, melyben állunk egyesekhez s az összeshez, e hatások és viszonyok miatt mit szenvedünk, élvezünk, akarunk, gondolunk s ez az állandó, alapjában ugyanazon én, miként módosul, küzd, jut ellentmondásba önmagával, vesz fel új elemeket?

Ekkép, mellözve most egyéb műfajokat, a regényben ez összzhatások és a francia forradalomnak az egyént felszabadító hatása alatt, egy egész új irány állt elé s néhány remekművet hozott létre Rousseau-nál, Goethenél, Chateaubriandnál, Mme de Staëlnál, hogy csak a legfőbbeket említsük; ez kivált egy mélységes és gyógyíthatatlan melancholia hatása alatt, mely uralkodó alaphang maradt az egész XIX. század költészetében, azt az összeférhetetlenséget rajzolja, mely az egyén szerencsétlenségére a társadalom és az egyén közt fennáll s emezt multhatatlanul szerencsétlenné teszi. Az összeférhetetlenségnek ezt az érzését s az e miatti bánatot, utóbb Alfred de Musset *La confession d'un enfant du siècle* (1836) művében a század betegségének nevezte.

Természetesen a század e betegségének neme és természete egyéneként és országonként vagy inkább társadalmakként más és

más. Midőn látták az írók, hogy a nagy eszmékkel a zászlókon megindult XIX. század nem váltja be a hozzákötött nagy ígéretek, akkor a 30-as években George Sandnál, Mussetnél, Saint-Beuvenél, Alfred de Vigny-nél új életre ébredt e betegség rajza s ennek az áramlatnak hatása alatt Eötvös, ki ekkor, alig 24 éves korában, éppen Nyugat-Európában utazott, egy lyrai és bölcséleti regényt írt, *A karthausit*, melyben a század betegségének azt a nemét mutatja be, hogy rajzol benne egy önző boldogságra törekvő ifjút, a kinek volna szíve mások boldogítására, volna tehetsége valami kiválót tenni; de gyermekora óta annyi beteges befolyás alá került, hogy az élettapasztalatokat csak önmaga elemzésére használja s megszűnt akarni tudni, mielőtt akarateréjét valódi próbára tenné. Feje vénné lett már, mire az ifjúság küszöbére ért; annyit tanult, látott és elmélkedett, hogy bölcséletileg ismerni vélte az életet, mielőtt vele komolyabban érintkezett s csak egyre fejlett ki érzéke: a maga önző boldogságának hajszolására, a mely vakon, önmagában elmerülve, a társadalommal s önmagával folytatott állandó küzdelemben tévedésről tévedésre viszi, szerencsétlenségbe, bukásba rántja magával mindazokat, kik közelébe kerülnek, míg aztán megtörve vonul vissza ez életből már ifjúsága kezdetén, s ifjúságát ekközben számtalan elegiában siratja el.

Papp Endre némi általánosságban, de egészben helyesen jellemzi ebben az epigrammban:

Bánatnak könyve, kár, hogy nem regény;
De nincsen benne egy szó költemény.
Ez századunknak életírása,
A társadalom jajkiáltása,
Nagy műveltségünk kétségbeesése,
Itt van korunknak egész szenvedése,
Melynek számára nincsen boldogság,
Mert fáj nekünk a fennálló világ.

Eötvös e regénye színhelyét Franciaországba tette, mert alapján ily szövevényes viszonyok és ily természetű összeütközés csak egy bonyolultabb társadalmi élet eredményei lehetnek. Ettől fogva azonban minden más művében is az egyén helyzete, szemben a társadalmi és politikai viszonyokkal, a főkérdés és a megoldást mindig abban az irányban keresi, hogy minő beosztás és alakulás felelne meg legjobban az egyén szabad mozgásának és boldogulásának; mert a kor eszmeirányzatának hatása alatt éles szemmel figyelte meg, hogy az emberi nyomor jóval nagyobb részét nem a sors, a természet, mint hiszszük, hanem az emberek halmozzák egymásra és ezt sem teszik legtöbbször gonoszságból, hanem félreértésből, tudatlanságból, előítéletből s jó nagy részét okozzák a társadalmi intézmények, vallási és politikai törvények.

Apasztani az egyén nyomorát az egyéni szabadság biztosítékai által törvényhozásilag és társadalmi jobb berendezéssel: ez az Eötvös működésének alapelve.

Ezért jellemző nála, hogy míg a regényíróknak s kivált a legújabbaknak, csaknem kizárólagos tárgya az a viszony, melyben a két nem, a férfi és nő áll egymáshoz a társadalomban s e viszony lélektani elemzése a legjobb regények és színdarabok mondhatni egyetlen törekvése; addig Eötvösnél, noha minden regényében bőven van szó a szerelemről is, mégis *A karthausin* kezdve, *A nővérekig* a főtárgy nem ez, hanem az egyén viszonya a társadalomhoz és politikai viszonyokhoz. E szerint *A karthausi* főtárgya annak a viszonynak rajza, melyben Gusztáv áll az akkori franciaia élethez, mely maga elhervasztja ennek gyermekkorát, a viszonyok hatalma miatt tönkre kell mennie sajátos lélekalkatánál fogva; még mielőtt valósággal megpróbálna élni, az első tapasztalatok arról győzik meg, hogy oly tulajdonokkal, mint az övéi, abban a társadalomban meg nem élhet. Ebből Eötvös következtetése az, hogy nemcsak az egyénnek, hanem első sorban magának a társadalomnak is át kell alakulnia. *A falu jegyzője*-nek alapelve az, hogy oly magyar politikai és társadalmi viszonyok, minőket nálunk Eötvös a 40-es években tanulmánya tárgyává tett, alkalmasak a legderekből férfiak tönkretévéására s a gonoszoknak még gonoszabbakká alakítására. Más mód tehát nincs, mint a viszonyok politikai és társadalmi téren való átalakítása. *A Magyarország 1514-ben* komor képeinek rajzából ugyanaz tűnik ki; a jobbágyi viszonyok tönkreteszik az egyént, állattá aljasítják a népet, el tehát velők. *A nővérek* lélektani tartalma főképp az, hogy a nagy műveltségű lélek, túlon túl elfinomított kedély egy durvább, kiméletlen társadalom viszonyai közt szenvedésről szenvedésre fogja végig járni a Golgothát; boldogságot csak az egyszerű életviszonyok adhatnak vagy aztán a társadalomnak oly tökéletessé kellene válnia, mire nemcsak gondolni, hanem törekedni is kell.

De végre egész politikai rendszerének is alapelve az egyén érvényesülése a nagy egészszel szemben; tehát oly államformának megalkotása, hogy a rendkívüli nagy államhatalommal szemben az egyén s a kisebb polgári egyesületek ne érezzék magokat elszigetelve. Ennek az alapelvnek első nyomai Eötvös ifjúkorába nyúlnak már vissza s benne vannak első politikai természetű műveiben is. Lényegileg kapcsolatban állanak már a 30-as évek vége felé elkezdettt tanulmányaival, melyek által célja volt a keresztyén művelődés történetének megírásához anyagot gyűjteni, miben különösen az akkor már világhírűvé vált Guizot volt reá nagy hatással *Histoire de la civilisation en Europe* és *Histoire de la civilisation en France* cz. műveivel. Ugyane nagy írónak példája volt hatással arra is, hogy a mint Guizot megírta hazája számára tanulságul az angol forradalom történetét; úgy akarta ő megírni a francia forradalomét, melyet ő szintén az érvényesülése felé törekvő,

a teljessége felé siető keresztyén művelődés egyik nagyszerű jelen-ségének tartott.

Ezeknek a tanulmányoknak lett eredménye *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* cz. két kötetes állambölcseleti műve 1851 és 1854-ben. Ebben újra vizsgálat alá veszi a század nagy eszméit, a szabadságot, egyenlőséget és nemzetiséget. Mindenütt dogmatikus szigorúsággal és a rendszerbe foglalásnak az előre felállított eszmékből kiindulás szoros logikai következtetésével s ekkép a német bölcseletet követő eljárással, de más oldalról nagy és gyakorlati éleslátással figyel meg, hogy az emberiségnek a keresztyén művelődés alapelvei szerint nem egyenlőségre, hanem egyéni szabadságra, személyi szabad mozgásra van szüksége. A jövő és a keresztyén művelődés e fő alapvének megfelelő államforma tehát mindenütt csak az lehet, mely az államhatalom korlátozásával a megyei, de kivált erős, kifejlett községi önkormányzatnak és szabad egyesületeknek megadja azt a jogkört, mely az állami mindenhatóság, a nép nevében megalkotott alkotmányos czézárizmus helyett az egyén érdekeit biztosítani fogja nem az egyenlőség, hanem a szabadság által; ebben a megoldásban tehát az állam nem egy elvont öncél, hanem csak eszköz lesz, mely szerint éppen az államnak lesz egy, még pedig főcélja, a biztoság, melyet az egyénnek élveznie kell, hogy szabad lehessen.

Lényegileg tehát Eötvös, midőn *A karthausiban* a juliusi forradalom hatását rajzolja az egyéni szabadság feléledésére és midőn általában is a század első felében az egyetemes nyugtalanság főokául a hamis elméletekből kiindulás s az államhatalom abszolutizmusával való elégedetlenséget állítja oda és midőn ugyane művében a keresztyén műveltség és az emberi előhaladásban való rendületlen hitét fejezi ki: ott ugyanazt mondja, mit állambölcseleti művében. Hite, meggyőződése, elvei ugyanazok, csak a választott kiindulás más. Így mondhatjuk tehát megint, hogy Eötvösnek ez a meggyőző-dése összefügg egész életével.

Végre, mint nagy mestere, Guizot, ő is tanügyi politikája alapelveül a népoktatás kifejtését választotta; egyfelől azért, mert meggyőződése szerint hazánk jövője első sorban a műveltség kérdése, de másfelől azért és politikailag főleg azért, mert ebben látta hazánk demokratikus továbbfejlődésének biztosítását s mert ebben látta az egyéniségek kifejtése által a szabadság állandósításának egyetlen eszközét. Mentől műveltebb, fejlettebb az egyén, annál kevésbé igazható le s annál jobban tiszteli saját szabadságának fentartása mellett a másokéit; már pedig csak ott erősek a törvények s a szabadmozgás összes biztosítékai, hol ezeknek őre a közmeggyőződés és az erős öntudat.

Látjuk e rövid áttekintésből, hogy Eötvösnek rendíthetetlen hite volt némely eszmékben s ezek hatásaiban. Egy doktrinaire lelkesedésével és meggyőződésével hirdette, hogy az emberiség egész életét általános eszmék fonalán lehet megérteni, hogy az

emberiség életet eszmék vezetnek és irányát eszmék határozzák meg. E tekintetben őt a XVIII-ik századvégi s a mult évszáz elei dogmatikus filozófusok tanítványának kell tartanunk. Ő maga élete vége felé egyszer azt mondta magáról: »Két dologra megelégedéssel tekinthetek vissza s ezt tőlem még elleneim sem tagadhatják meg. Az egyik az, hogy bármennyiszor csalódtam, bármennyiszor kételkedtem egyes nézeteimben: érzelmeimben sohasem ingadoztam és egyes eszmékhez sohasem vesztettem el bizalmamat. A másik az, hogy egész életem az eszmék létesítésének volt szentelve s mint magamat, úgy minden tehetségemet csak az eszmék eszközének tekintettem.«

E néhány sor tökéletesen kifejezi Eötvös életének tartalmát, kivéve azt a másik jellemvonását, a szeretetet, melyről e lapokon nem szólhattunk eleget, sok olyan mással együtt, a mik Eötvös gyakorlati politikai működésére vonatkoznak. Álljon tehát még lelki élete e másik tartalmáról is itt egy idézett: »Ha van gyönyör a világon, azt csak a tudomány és szeretet adja; csak a kinek esze és szíve egy tág kört bírt körülöfogni, ki e nagy világ vagy a történet bámulatos rendjét megérteni s a meleg érzést, melylyel egy kedves lény hozzá közeledik, viszonzni tudja, az érzi, hogy a világon boldogok is lehetünk.« Ha szerető a paradoxonokat, e sorokra elmondhatnók, hogy neki többje volt, mint lángesze, neki lelke volt.

E szavakat 1870 aug. 17-ikén, tehát halála előtt pár hóval írta. Ezt a szeretetet ő azonban nemcsak szűk körben nyilatkozó, hanem az egész emberiséget átható, segítő, felemelő érzelmek értette s az emberszerető lélekkel ellentétbe állította az önzőt, kiról azt a végső ítéletet mondja ki, hogy csak az önzőnek nincs vigasztalása a földön.

De hát, kérdjük, a mondottak után, ez a tiszta eszmék szemléletébe merült férfiú, mint maga mondja, nem volt volna boldog? Bizonyára nem; a közéletben legalább nem.

Pedig annyira szeretett és annyi éleslátással fölfedezett eszméi sokszor, nagyon sokszor tettek tanúságot mellette; alig még annyiszor valaki mellett a mult századi nemzeti átalakulás küzdelmeiben. Azonban már magában véve Eötvös oly korban született, a mult század elején, hogy e rendkívüli és hazánkra nézve egészen különös szenvedésekkel gazdag időkből, mintegy születésével, de mindenesetre első gyermekéveiből magával hozta a század hangulatát, a szomorúság vágyát s a melancholia hajlamát, mely utóbbit bátran lehetne a politikai nyomorúságok alatt évszázadokon át küzdött nemzetünk uralkodó hangulatának is nevezni. Gondoljunk az anyákra, kik az oly évek hatásai alatt hordták szívök alatt gyermekeiket, minők az 1789—1815-ig terjedő évek. Vagy gondoljunk nálunk például az 50-es évek hatására s az élénk képzeletű női kedélyre.

De ha mindez nem így volna is, mindig vannak szenvedni tudóbb, fájdalomra fogékonyabb szívek. Ilyen volt Eötvösé is.

E mellett művészek, nagy költők s általában mindazok, a kik hazájukért, az emberiségért élnek, nemzetük jövőjének szentelik napjaikat s kiterjesztik nemzetük gondolatainak, eszméinek, aspirációinak, szenvedélyeinek körét: általában is mindig sokat szenvednek, kivált midőn látniok kell, hogy akárhány Bastillet rombolnak le, mindig maradnak még leontandó Bastilleok, sőt mindegyre újak is emelkednek. Egyszóval a világon minden, a mi nagy, boldogtalan.

Tehát csak természetes, hogyha élete végén egyszer ezt mondta magáról: »Nőm és gyermekeim körén kívül alig van oly életviszony, melyet nekem meg ne keserítették volna. Átmentem mindazon fájdalom, melyet munkáimban kifejeztem.«

FERENCZI ZOLTÁN.

ADATOK KEMÉNY ZSIGMOND »GYULAI PÁL«- JÁNAK FORRÁSÁHOZ.

Kemény Zsigmond egész munkásságát a történelem iránt tanusított nem mindennapi érdeklődés jellemzi. Ezt a tulajdonságát családjának fényes multján kívül táplálta maga a korszak, a melyben gyermekkorát élte. A mult századok dicsősége és szenvedései hangzottak a költők ajkain s ezek révén idomultak a kor ízlése és az irodalmi viszonyok. Míg ezek megtanították őt lelkesedni a nemzeti multon és a történelemnek költői formába való öltöztetésére; azalatt a környezet, a melyet Erdély a híven megőrzött régi nemzeti szokásokkal; történeti emlékeivel, közkézen forgó kéziratok krónikáival még erősített benne, a hazai történelem bizonyos realisabb felfogására nevelték Keményt, kinek egykorú emlékiratokból volt módjában megismerni szűkebb hazája történetét. Ha azután ezen kedvező föltételek mellé hozzáveszszük azt a rendkívüli befolyást, a melyet egykori akadémiai tanára, id. Szász Károly, e tekintetben is gyakorolt reá: érthető lesz, miért tudott Kemény oly mélyen belátni az elmult korok lelkébe. De ő hivatásos regényíró létére nemcsak szenvedélyes történetbúvár volt, kinek érdeklődése a legaprólékosabb adatot sem hagyja figyelmen kívül, ha abban valami jellemzőt lát a korra, vagy hőseire, hanem ritka művész a lényegtelennek látszó vonásban is megtalálni azt, a mi a lelkekbe és a kor mozgató eszméibe bevilágít. Ezenkívül megvolt benne a hivatásos történetbúvár még egy fontos kelléke: a jó emlékezőtehetség. A mily feledékeny és szórakozott volt az élet egyéb körülményeire nézve, mint Salamon Ferencz megjegyzi róla, éppen olyan jól emlékezett élettapasztalásai és olvasmányai tanulságos részleteire. E tekintetben regényei lépten-nyomon szolgálnak példákat, a hol az ilyen emlékezetből történt utalásoknál ritkán fordul elő téves adat. Mint költő a historiai realitást bizonyos eszményítéssel mérsékli, mely túlzásai mellett sem lesz sohasem valószínűtlenné. Ez a történeti szempont uralkodik regényein akkor is, ha annak tárgya történeti jelentőség tekintetében nagyon is másodrangú.

Ilyen természetű tárgyat dolgoz fel első teljes regényében, *Gyulai Pál*ban is, melyet érdekessé inkább a korszak tesz. Gyulai

Pál sorsa bármennyire meghatározható, a korszak történetében elenyésző és nem áll páratlanul. Az ingatag és zsarnok Báthori Zsigmond kegyencének végzetes pályája bő alkalmat szolgáltatott a költőnek, hogy Erdély akkori közéletéről teljesen hű képet rajzoljon. De éppen ebből származott a regény sarkalatos hibája, t. i. hogy minden fontos történeti mozzanatra kiterjedő figyelme túlterhessé és fárasztóvá teszi előadását. Jellemzése sem ment e hibától. A hűség és a mélység szüntelen lélektani elemzésre csábítja. Bonczoló kedve alakjaiban az utolsó idegszálat sem hagyja megvilágítatlanul, és e miatt nem egyszer ejti el meséje fonalát. E tekintetben éppen *Gyulai Pál*jára nézve nagyon jellemző Kazinczy Gábor megjegyzése, hogy minden része többet ér mint az egész. Kemény mint vérbeli történet- és lélekbúvár nem elégedett meg azzal, hogy reményeinek ódon színezetet, bizonyos történeti zománczot adjon, hanem mindenekfelett az elmúlt idők embereinek szellemébe igyekezett belehatolni. Ezt pedig azáltal éri el, hogy a történelem jelentéktelenebb alakjaiba viszi át a korszak küzdelmeit, szenvedéseit és megpróbáltatásait. Így pl. Gyulai Pálban, a XVI. sz. tudós humanistájában a műzlis és a lelkiismeret mélységeit vizsgálja Báthori Zsigmond léha, kéjsóvár és erkölcstelen udvara közepette.

Kemény Zsigmond mint regényíró, töredékekkel mutatta be magát. Az első ilyen regény-töredéke 1839-ben az *Athenaeum*-ban látott napvilágot *Izabella és a remete* cím alatt. Második regénye az *Élet és ábránd* is csak egy szép mutatvány alapján ismeretes, mely 1843-ban a *Honderűben* jelent meg belőle. Ez a regénye tudvalevőleg b. Eötvös József lakásán Buda bevételé alkalomával elpusztult, a kihez *Gyulai Pál* cz. regényével együtt Kolozsvárról felküldötte tanácsát kérve, hogy melyiket adja ki előbb. Kemény Zsigmond tehát mint regényíró Eötvös tanácsára a magyar történelmi tárgyú *Gyulai Pállal* mutatkozott be először 1847-ben a nagyközönségnek. Így előzte meg Báthori Zsigmond kegyence Camoenst, a szerencsétlen portugál költőt, kinek Kemény bizonyára éppen olyan hivatásos bemutatója lehetett, mint Gyulai Pálnak, a Hamlet-lelkű humanista magyar tudósak.

Regényünk hősről, abafájai Gyulai Pálról sokkal kevesebbet jegyeztek fel a korabeli történetírók, mint egyéniségénél és közéleti szereplésénél fogva megérdemelte volna. Oka ennek, hogy ha pályája figyelmet érdemelt is, inkább belső életet élt és csak kényszerűségből szerepelt a közügyek terén. Tanulmányait Békés Gáspár támogatása mellett Olaszországban fejezte be, és pedig 1570-ben a bolognai és 1571-ben a páduai egyetemen járt.¹ Itt, úgy látszik, főként az orvosi tudományokkal foglalkozott, a melyekből oklevelet is szerzett, orvosi gyakorlattal azonban nem foglalkozott.² Midőn

¹ Frankl Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. 237. ill. 275. l.

² Weszprémi: *Succincta Medicorum Biogr.* III. 144. l.

Erdélybe visszatért, mint Békésnek lekötelezettje védte annak trónkövetelési igényeit, különösen 1573-ban Fogaras várának védelmé-
nél mutatta ki vitézségét. Miután azonban Békés nem bizott a
vár megvédésében, kiszökött a várból: a várat, kis fiát és kincseit
hű emberére, Gyulai Pálra bízta, ki a vár feladása után az ő
utasításához képest a kincseket a győztes Báthorinak adta át.
Gyulai a hűtlen kezelés vádja alapján börtönbe került. De ártat-
lansága kiderült. Becsületessége és tudományossága miatt Báthori
Istvánnak csakhamar a legkedveltebb híve lett,¹ a ki nemsokára tit-
kárává majd tanácsosává tette. Midőn 1576-ban lengyel királylyá
lett, Erdélyből magával vitte Lengyelországba, ki minden fontosabb
dolgában szinte nélkülözhetlen lett reá nézve. Több bizalmas dol-
gában járt el. Így Báthori Kristóf halála után (1581.) István király
Gyulait küldte Erdélybe azon bizalmas rendeletével, a melyben a
kiskorú Báthori Zsigmond mellé kormánytanácsosokat rendel s
Gyulai fényes szónoklat kíséretében adta tudtára az erdélyi ren-
deknek Báthori István határozatát. Ugyanakkor Báthori Zsigmond
hű arczképének elkészíttetésével is megbízta, melyet Lengyelországba
való visszatértekor magával is vitt Gyulai.² Hogy minő befolyása
és tekintélye volt a lengyel udvarnál, mutatja az, hogy Brutus
János, a nagy történetíró Gyulai Pált szólította fel, hogy ajánlja
őt Békésnek, ki később István király udvarában a legbefolyásosabb
emberek egyike lett; tehát Gyulai révén jutott Brutus Békéssel
ismeretségbe és később barátságba. Gyulai és Brutus barátságának
pedig fényes tanujelét mutatják ama klasszikus szépségű levelek,
melyeket Brutus hozzá írt és a melyek *Epistolarum libri V.*
ötödik részeként jelentek meg 1583-ban (Krakkó). A lengyel udvar-
ban egyéb fontos teendői mellett irodalmi tevékenységet is foly-
tatott. Megírta urának Iván muszka cászár ellen folytatott győzelmes
hadjáratát *Commentarius rerum a Stephano Rege adversus
magnum Moschorum Ducem gestarum. Anno 1580. Claudiopoli,
1581. cz. alatt.* Midőn pedig Géczi János helyébe 1585-ben Sibrik
György lett nagyváradi kapitánynya, egy bölcs tanácsokkal teljes
levelet írt neki, melyben hivatala fontosságát és nehézségeit annyi
tudással és élettapasztalattal festette, hogy valahányszor új vár-
nagy került e hivatalba, az ünnepélyes beiktatáskor, 1660-ig Várad
elestéig, rendszeren felolvasták e tanácsokat.³ Ezt a levelet később
1663-ban *Tanácsai Tükör* cím alatt magyarra fordítva Csepregi
Turkovics Mihály Szebenben ujjlag kiadta. Midőn Báthori István
1586-ban meghalt, Gyulai visszatért Erdélybe és Zsigmond szol-
gálatába állott. A fejedelmi udvarban azonban nemsokára kitört a

¹ L. bővebben Szamosközy István: *Történelmi maradványait*, (kiadta Szilágyi Sándor. *Monum. Hung. Hist.* 1876.) I. köt. 137—140. lap, Ugyanezt részben kivonatolva átvette Bethlen Farkas: *Hist. de rebus Transsylvanicis.* II. köt. 275—279. II.

² L. Bethlen. II. 464—473.

³ L. e levelet egész terjedelmében. Bethlen II. 481—502.

pártviszály Zsigmond és unokabátyja, Báthori Boldizsár között, ki mindenáron gyámkodni akart a fejedelem fölött, majd meg kevélysége és nagyravágyása miatt az udvari léhűtők azzal vádolták, hogy a főhatalmat is magának akarja megszerezni. A rokonok között ebből támadt versengés 1591-ben a gyulafehérvári titkos tanácskozásban arra a határozatra bírta az ország nagyjait, hogy mindenképpen véget kell vetni a fejedelmi család viszályának, s ha másként nem lehet, Boldizsár száműzetése vagy kivégeztetése árán is meg kell szerezni az ország békéjét. A gyűlés ezen titkos határozatáról Gálfi János és Gyulai Pál értesítették a fejedelmet, a ki ezen államtitkot esküje ellenére gyóntatójának, Cariglia Alfonz jezsuitának elárulta, ez pedig Boldizsár tudomására hozta a titkot. A tanácsosok, hogy Boldizsár haragját elkerüljék, az egész dolog ódiúmat Gyulaira és Gálfira hártották. Ennélfogva Báthori Boldizsár most ezek ellen fordult. Így történt, hogy 1592-ben a fejedelem hallgatag beleegyezésével Gyulait saját jószágán, a hová az udvari cselszövények elől könyvei közé menekült, Boldizsár katonái felkoncizolták. De Gálfi sem kerülhette el sorsát, mert alig egy évre rá börtönében a fejedelem végezteté ki. (Mindezt bőven megírta Bethlen III. 9—24.) A Kulcsár-féle krónika Báthori Boldizsár ezen kegyetlen tettének okát Gyulai egy sértő megjegyzésére vezeti vissza, a mely Báthori Boldizsár léha és feslett életére vonatkozott. »Nem csuda, hogy parázna — úgymond — mert az anyja is hires kurva volt, M . . . M . . . Azért ölette meg Gyulai Pált.«¹

Gyulai Pál Báthori Boldizsár haragjának tulajdonképpeni okáról, mely váratlan halálát eredményezte, alig tudhatott valamit is, mert különben Gerendi Jánoshoz írt levelében nem tudakolta volna tőle Báthori Boldizsár neheztelésének okát azon kijelentéssel, ha nem vétkes a dologban, kész felvilágosítással szolgálni, ha pedig csakugyan bűnös valamiben, hajlandó mindenképpen kiengesztelni e hatalmas férfiút. Ez a levél még rútabb színben tünteti fel Báthori Boldizsár tettét, mert a felvilágosítás és békülés lehetőségétől is megfosztotta áldozatát.² Legyen szabad még egy adatot ideiktatnom Gyulai Pálról, melyet gróf Bethlen Miklós *Önéletírásában*³ olvastam, ki a maga nemzetségéről beszélve megemlíti, hogy anyai nagyanyja, Túri Borbála révén rokonságban állott Gyulai Pál családjával, mert ennek »testvérhuga volt a Túri Jánosné, Szalai Kata asszony anyja.« Így Gyulai Pálról kevés örökség is szállt reá; de »Abafája és Lupsa is szintén úgy eljött volna, ha Gyulai Pált istentelenül házában meg nem ölték volna. Az én szegény anyám a leveles ládában tartotta az inget is, melyben megölték volt.« Bármilyen volt is Gyulai halálának igazi oka,

¹ *Krónika*. A mohácsi veszedelemtől a bécsi békülésig stb. történet dolgokról. Pest, 1805. 54. l.

² E levelet közli gróf Kemény József és Nagyajtai Kovács István. »*Erdélyország Történelmi Tára*«. II. köt. 95. l.

³ Szalay László kiadása. Pest, 1858. I. köt. 148. l.

annyi bizonyos, hogy a Báthori-ház iránt tanusított odaadó hűség juttatta ilyen tragikus végre. Ez a pár adat is, melyet Gyulai Pál életére vonatkozólag nagyjából összeállítottam, igazolja, hogy a maga korában számottevő egyéniség volt. Szellemi kiválóságát nemcsak irodalmi és politikai tevékenysége és kora tudósaival való összeköttetései bizonyítják, hanem azon megjegyzések is, melyeket Szamosközynél, Bethlen Farkasnál, Brutusnál és ezek révén más régi íróknál is olvasunk róla. Szamosközy, ha említi, sohasem feleli el neve mellől az ilyenféle jelzőket: »vir liberali eruditione ornatus« (I. köt. 137.) vagy pedig: »exquisite doctrinae ac prudentiae vir«. (I. 221.) Bethlen Farkas hasonlóképpen így ír róla: »vir de republica optime meritus« (III. k. 24.), máskor meg: »singulari eruditione ornatissimus« (II. 275.). Nem csoda tehát, ha ilyen férfiú tragikus pályája megragadta Kemény Zsigmond figyelmét és az ő élete regényének keretében mutatta be Báthori Zsigmondnak léha és félelmetes korát. S Kemény ezen történelmi keret megrajzolásában mutatta meg, hogy lehet a történelem az élet mestere akkor is, a mikor nem hivatásos történetíró közvetíti azt velünk, hanem a regényírás könnyed műzsája vállalkozik a nagy történelmi tanulságok hirdetésére. De természetesen ehhez legalább olyan történelmi tanultság és belátás kell, a minővel Kemény Zsigmond rendelkezett.

Vizsgálódásunknak feladata ezúttal csak az lesz, hogy Kemény Zsigmond *Gyulai Páljára* vonatkozólag is, mint azt a *Zord idővel*¹ és *Özvegy és leányával*² tettük, néhány adattal szolgáljunk, minő viszonyban áll a történelemmel a regény meséje. Mit kölcsönzött a történelemből, minő forrásokból merített s mit lehet a költői lelemény rovására jegyeznünk; mert ezek együtt mutatják az ő költői eredetiségének mértékét és így írói nagyságának fokát. Ezt a fáradságos és nem éppen hálás feladatot szükségesnek tartjuk legalább történelmi regényein elvégezni, hogy Kemény regényírói módjáról tiszta képet alkothassunk.

Regényünk cselekvénye Báthori Kristóf erdélyi vajda temetésének leírásával indul meg, melynek keretében a költő Gyulai Pált, a regény hőseit is bemutatja. Az előadás ódon színezete már önkénytelenül arra utal, hogy valami korabeli történelmi forrásmunkában keressük a leírás eredetijét. És Bethlen Farkas latin nyelvű históriája híven közli is azon rendelkezéseket, melyeket Báthori István, Lengyelország királya tett Kristóf vajda temetése alkalmával. A temetés rendjét közli ezenkívül a Kulcsár-féle krónika is magyarul, a mely csekély módosítással az előbbi nyomán készülhetett. Mivel azonban Kemény leírásában olyan részlet is előfordul,

¹ »Adatok b. Kemény *Zord idő cz. regényének* forrásaihoz.« »Irodalomtörténelmi Közlemények« XIV. évf. 1., 2., 3. füzetei.

² »Kemény Zsigmond *Özvegy és leánya* című regényének forrásaihoz.« »Egyetemes Philológiai Közlöny XXIX. évf. 3. füzet.

a melyik Bethlennél megvan, Kulcsárnál pedig hiányzik, kétségtelemné teszi, hogy Kemény forrása az előbbi volt.

A kölcsönvétel módjának megítélése szempontjából bizonyára helyén való lesz, ha a regény idevágó részletét Bethlen leírásával együtt közöljük:

»Et juxta haec idem Rex dispositionem etiam et normam funeris celebrandi mittit in hunc modum: Sacrae aedis, in qua funus debet celebrari, a majore altari usque ad cathedram tam parietes quam pavementum nigro panno obducantur, et circumcirca in eadem sacra aede appendantur ad formam crucis insignia Christophori Báthorei Vajvodae Transsylvaniae. In eadem sacra aede erigatur castrum doloris holoserico nigro obductum, cum appensis frequentibus dicti Vajvodae stemmatibus, intra autem ad quatuor ejusdem castrum doloris angulos apponantur quatuor sedilia, quibus singulis singuli supersedeant Sacerdotes; praeterea praesto sit aliud sedile in eodem castro doloris in rationem Sacerdotis Missam celebraturi; qua absoluta, una cum illis quatuor praespecificatis absolutiones peragant; aliud etiam ibidem praeparetur sedile in rationem Sigismundi Electi Vajvodae, ac e diametro ejus aliud rursus pro Legato Regis Poloniae cum adjunctis fulciminibus, quibus superpositis atratis pulvinaribus inniti tam hic quam ille possint. Sigismundus Vajvoda una cum fratribus suis vestiantur nigro et longo amictu, cujus posterior pars in longum sese extendat, totus etiam Senatorius Ordo, pariter et Aulici ad lugubrem habitum se componant, capitibus nigras mitras ex lana confectas induant. Dum autem funus ex arce efferri debebit, totam pompam funebralem praecedant duo ex praecipua Nobilitate equites, tam ipsi quam equi illorum atro syrmate induti, quorum alter praeferat vexillum magnum ex tela Damascena confectum, in quo opere pictoreo stemma Christophori Báthorei una cum nomine, titulo, et cum annotatione diei ac anni mortis ejusdem aurea tinctura delineetur: alter vero hastam cum labaro nigro, sinistra autem clypeum nigrum, cui sit superpictum stemma Vajvodae; pectoribus quoque et dorsis eorundem equitum insignia demortui applicentur. Hos equites sequatur ordo Ecclesiasticus, et tota Nobilium ad exequias congregatorum caterva. Ex arce deferant funus ad templum duodecim Proceres, ac in castro doloris deponant feretrum holoserico nigro obductum, cui a capite superponatur corona Ducalis per aurificem elaborata, a dextris sceptrum, a sinistris romphea, utraque deaurata, ab utroque autem latere septenae praegrandes faces praeluceant. Juxta haec procedant ex una parte quinquaginta pauperes pullati cum nigris cereis, ex altera parte totidem. Funus primo loco sequatur ipse Sigismundus Báthori, hunc subsequatur Legatus Regis una cum fratribus defuncti Vajvodae, hos vero sequantur Senatores, et Legati Statuum Regni, denique reliqui. Hoc ordine procedendo, postquam perventum fuerit ad templum, hastam gerens eques confringat illam ad parietem templi, cum clypeo autem tum hic, tum alter cum vexillo templum ingrediantur, ubi Sigismundo ac Legato Regis in sedilibus in rationem eorum praeparatis considentibus panegyricus ac naeniae insti-

tuantur, postea Ordo Pafrum Societatis Jesu carmina in laudem fatis functi Vajvodae decantent, ac tandem tumba sepulchro condatur. Cumque juxta hoc praescriptum omnia fuissent praeparata, exequiae saepe dicti Christophori Báthorei Dominica Palmarum, in templo, quod est in meditullio urbis Albensis, in maxima frequentia Statuum et Ordinum Regni sunt peractae.«¹

Ezt mondja Bethlen, a regényben pedig ugyanez így olvasható: »Úgy lón, mint Báthori István, Lengyelország királya rendelte. A gyulafehérvári székesegyház padlózata és falai fekete szőnyeggel vonattak be. Mindenik oldalon négy-négy ezüst kereszt függött összeállítva, Kristóf vajdának — kinek temetése tartatik — családczimeréből. A bú-állvány ében-sötét bársonyban díszlett. Rajta a négy szögleten négy szék volt fekete könyöklővel és vánkosokkal. Az egyikben ült Cyril pater az Ágoston-, a másodikon Manno pater a Minorita-szerzet tagja, a harmadikon Felix a Benedek- és a negyediken Alfonsó a Jézus-rendből. Mindenik szent férfinak hosszú olvasó volt kezében, és arcza alámélyedett, míg az ájtatos ajkakat halk, de fogyhatatlan ima mozgatta. Az új fejedelem és a lengyel követ számára hasonlólag a bú-állványon jelöltetett ühlény. Reggel tíz órakor minden harang megkondult. Öt perczczel később a várfalakról hűsz ágyu dörge. Ekkor a fejedelmi udvarból kivetették a halott. A gyászkiiséret következő vala: Elöl ment két főrangú lovag: Gálfi János és Gyulai Pál. Hollószin méneikről sötét uszony folyt le, csókdosva a szeplőtlen fehér havat; mert február 13-ikának koránya a sanyaru tél új lemezével vontá be az utcákat. Gálfi a nagy fekete zászlót tartá kezében, melyen a halálváz kiszáradt lábaival a Báthori-czimerre tapad; a selyemszövet másik lapjára egy művészi ecset a feltámadás képelejt rajzolta. Gyulai jobbájában óriás láncsát hordozott sötét lobo-góval, míg balját nehéz paizs terhelte. Ezen lovagok mellén és hátán viszont a néhai fejedelem czimere függött. Utánok következék András bibornok és az egyház személyzete, hosszú s ünne-pélyes sor, bezárva a Jézus-rend szolgálái által. Jött a hangászkar lassu léptekkel s fájdalmas zenével. Egy ölnyi köz nyílt ki. Az új sort megkezdé a gyermek-fejedelem, Zsigmond ő felsége gyászöltö-zetben s bő uszonynyal. Kezében arany feszületet tart, mellyen kilencz drága gyémánt és négy óriás jaspis ragyog. Balról illendő távolságban a lengyel követ, jobbról Báthori Boldizsár. A kopersót tizenkét tanácsos viszi; rajta a fejedelmi arany korona, vezéri pálcza és palást. Következtek az ország öszegyűjtött rendei, s utánok a tömeg. A gyászkiiséret négy öre a templomtól megáll. Rövid szünet és mély csend. Ekkor előlovagol Gyulai Pál, a tem-

¹ *Wolffgangi de Bethlen* celsissimi principis Transsylvaniae consilarii intimi, supremi comitis comitatus Albensis, nec non regni cancellarii *Historia de rebus Transsylvanicis*. Editio secunda. Cibinii. 1782. Tomus II. pag. 459—462.

plom falán széttöri lánccsáját, s innepélyes arczczal fordul a gyülekezethez. Másodszer dördül husz ágyutorok. Az egész tömeg leemeli fővegét. Gyulai visszalép, és Gálfi János meghajtván a nagy fekete zászlót, bevezeti a gyászkiséretet. A koporsó a bú-állványra lőn helyeztetve. Zsigmond ő fensége és a lengyel követ elfoglalják kijelölt ülésöket. A halott fejénél hét hamvadó szövétnek, lábainál viszont hét terjeszt tömött füstöt és gyér vörös lángot. A bú-állvány egyik oldalán ötven szegény jelen meg, durva szőr-mezben és égő viaszgyertyákkal, másikon ötven főúr. Ők a nép és arisztokrácia fájdalomának képviselői. A tanácsosok külön padon foglalnak helyet; a többi kíséret a templomban szétoszlik. A mise és föloldás után az erdélyi vicarius dicséző szónoklatot tart a hamvak fölött. A jézuita-rend pedig gyászverseket énekel, mellyeknek szövege és zenéje István király által küldeték hozzánk. A szertartások után a koporsó lassu hanga közt a templom-kripta nyilásához vitetik, és az innepély bevégződését husz ágyu ércznyelve hirdeti. Eként történt Kristóf erdélyi vajda ő fenségének temetése¹

A föntebbiekből látható tehát, hogy míg a költő regényében a temetési szertartás lefolyását írja le, addig Bethlen Farkas a lengyel király előleges rendelkezéseit közli a temetésre vonatkozólag. A mi apró eltérés van a kettő közt, azt a közlés ezen két eltérő módja hozza magával. Az összehasonlítást az olvasóra bízva, itt mindössze azt kell megjegyeznünk, hogy Kemény a temetési menetet megnyitó két főrangú lovag nevét is megemlíti és egyikben regényünk hőstét, Gyulai Pált mutatja be, mi által némi kapcsolatot teremt e fölöslegesnek látszó leírás és a regény cselekvénye közt. De Gyulai itteni szereplésének maga a történeti valószínűség sem mond ellen, mert Bethlen szerint² Báthori István Gyulait Kristóf vajda halála alkalmával fontos izenetekkel küldte Erdélybe és mint nagy tekintélyben álló férfiú, kit a Báthori házhoz a hála erős kapcsa fűzött, minden tekintetben méltó volt e kitüntetésre. De meg későbbi szereplésénél fogva is beleillett azon történeti keretbe, a melyben bemutatja az író.

A temetési szertartás befejezése után Gyulai és a lengyel követ visszasiettek Lengyelországba, hogy a temetés lefolyásáról, ideiglenes kormány alakításáról a kiskorú Zsigmond mellé és a Báthori-család magánügyeiről értesítsék Báthori Istvánt. Gyulai ez alkalommal magával vitte a lengyel király rendelkezése szerint Zsigmond hú arczképét is,³ hogy az legalább e kép alapján ismerje meg Erdély leendő fejedelmét. Mindezt Bethlen és más korabeli történetírók egyaránt igazolják; de ama híressé vált arczképjelenet, a mely köztudomás szerint Deák Ferencznek legkedvesebb olvas-

¹ *Gyulai Pál*. Irta Kemény Zsigmond. Pest. 1847. I. köt. 3—6.

² Bethlen. II. 464. l.

³ *Gyulai Pál*. I. 6. l.

mánya volt, már kétségtelenül Bethlen Farkas közlése nyomán készült. Az erre vonatkozó rövidke részlet különben így hangzik:

»Injunxerat practerea Stephanus Rex dicto Gyulaio, ut sibi imaginem Sigismundi Báthorei quam accuratissime depictam adferret; qui postquam commissa sibi a Rege in Transsylvania in finem deduxisset, ac inde regressus in Poloniam Regi imaginem Sigismundi exhibuisset, diligentissime eam contemplatus Rex lachrymandus dixit: Certe nulla indoles Báthoreorum in eo apparet, nec quidquam boni possum de ipso Patriae ominari.«¹

Kemény ezen mesteri jelenethez nemcsak az eszmét kölcsönözte Bethlentől, hanem a költő egyes kifejezései is reá emlékeztetik az olvasót. Pl. midőn István király a kép figyelmes megfigyelése után megjegyzi, hogy »nincsenek rajta a Báthoriak arcvonalai«, hogy Zsigmond jelleme a kép után »nem tetszik neki«, hogy uralkodásától »Erdélynek nem jósol semmi szerencsét«,² e megjegyzések mind Bethlen főttebbi szavait látszanak idézni. De ha nem is eredeti leleménye e jelenet a költőnek, magában mint művészi alkotás páratlan. Itt ragadja meg az alkalmat Kemény, hogy István királyt és Gyulait találkozásuk alkalmával a legjellemzőbb oldalukról bemutassa és e fejezetben, a mely az egész műnek mintegy ouverturjét képezi, már előre sejtse a bekövetkező megindító tragédiának körvonalait.

Báthori István és Gyulai találkozását használja fel a költő, hogy egy kitéréssel megismertessen bennünket Gyulai előbbi sorával és megindokolja azt a határtalan hálát és ragaszkodást, a mely a Báthori-házhoz csatolta. Ezen részlet megírásánál Keménynek, a mint az alábbi idézetek bizonyítják, minden kétséget kizárólag Bethlen volt a forrása. A regény idevágó történeti hitelű mozzanatait az alábbi töredékek mutatják: »Gyulai tizenkilenc éves volt, midőn a páduai egyetemből hazatért, és Erdélyben Békessi Gáspár lázadása kiűtött. E határozó percekben fegyvert ragadni, elvet választani és párt-zászlót: polgári kötelességnek tartotta, s a felköltekekhez csatlakozék. Békessi, midőn az ostromlott Fogarasból titkon elszökni készült, csupán neki és Bogáthinak nyilvánította szándékát... Fogaras rövid ellenállás után föladaték. A tekintélyesebb foglyok börtönbe és honárulási pör alá estek. Báthori Kristófra, ki akkor váradi kapitány volt, ruháztatott a vérbirósági elnöklet. Gyulait azon mocskos vád is terhelte Bogáthinak hamis kijelentései által, hogy Békessi hátrahagyott kincstárából nevezetes öszveget őrzött és rejteget. Mivel a párttűző országnagy vagyona a fejedelmi pénztár tulajdonává lön: a közügyek igazgatója kintpadra akarta vonatni Gyulait. De Báthori Kristóf szigorú volt

¹ Bethlen. II. 473. l.

² Gyulai Pál. I. 14. és 16. ll.

kegyetlenség nélkül, és magas fogalommal birt a megtámadott becsület jogai iránt. Eltiltá a bakót, hogy a kín műszerei a vádlottat maga ellen hamis vallomásokra ne ösztönözzék. Szoros nyomozást parancsolt, de teljes védelmet engedett, és részre nem hajló kedélylyel vezette a rendkívüli bíróséket, s midőn Gyulai tökéletesen bebizonyította ártatlanságát, Bogáthit, kit István fogarasi várnagygyá tett volt, elmozdítá hivatalától, mint aljas rágalmazót. Gyulaira e gyöngédség mélyebben hatott, mint a vajda kegyelme, ki néhány havi börtön után szabadságba helyezé, s később kitüntetésekkel halmozta. O érezte, és semmi körülmények s kísértések közt nem feledé, hogy Báthori Istvánnak a visszaajándékozott étellel: Kristóf házának pedig sokkal többel... a megvédett becsülettel adós¹.

Bethlen pedig Békés lázadásának részletes leírása után tárgyunkra vonatkozólag így ír:

»Quapropter Békessius inopinata obsidione circumventus, cum iis quos secum intus habebat, videlicet Paulo Gyulai singulari eruditione ornatissimo, quam peregre in luce Italiae liberalitate Békessii acquisivit... consilia agitat, quid facto opus sit. Omnes ei suadebant, ut vitam praesenti periculo eriperet. Itaque commissia thesauri sui et carioris suppellectilis, quam secum asportare non poterat, cura Paulo Gyulairo, cui plurimum confidebat, simul id quoque praecepit, ut si necessitate extrema adacti deditionem facerent, integrum thesaurum suum victori Báthoreo traderet, daretque diligentem operam, ne quid eorum a milite populabundo et ad praedam agendam praecipite diriperetur, quae sibi in re familiari cara preciosaque fuissent... Opulentia tamen Békessii, cui ille tantopere caverat, non tota in potestatem Vajvodae Báthorei devenit, militibus et cohortium Praefectis (ut fieri solet in re tam perturbata) palam furtimque multa diripientibus. Deditiis (excepto Gyulairo) fides praestita, et quocunque aliquem voluntas ferret, sunt dimissi, ex quibus multi ad stipendia Vajvodae authorati fidelem postea domi forisque navarunt operam. Gyulai autem ob suspicionem corrasi occultatiquae bona ex parte Békessii thesauri, tum ob effugium Patroni sui, aliaque consilia clandestina, quae in Báthoreum machinatus ferebatur, custodiae traditus est, ex qua tamen postea dimissus, ob ingenii elegantiam acremque et industriam in quibusvis negotiis conficiendis animum, liberaliter postea a Stephano Poloniae Rege, eique succedentibus Principibus habitus est.«²

Körülbelül hét évi időköz választja el a következő fejezet eseményeit. A 19 éves Zsigmond átveszi a kormányzást. Gyulai pedig már ekkor a kormánytanács tagja s a fejedelem legbefolyásosabb kegyencze. Több fontos küldetésben volt már része; de mihielyt alkalma nyílt menekülni a közügyektől, tudományos mun-

¹ *Gyulai Pál*. I. 8—10. II.

² Bethlen. II. 275—279.

kalkodásra áldozta ideje nagy részét. Itt említi a költő Gyulai nevezetes értekezését, a melyet a váradi kapitányság kötelességeiről írt s a melyről már fentebb szólottunk. A róla adott rövid jellemzés ismét elárulja, hogy Keménynek ezen részletnél is Bethlen volt a forrása. »A váradi kapitányság — mint a regényben olvassuk — kötelességeiről írt rövid értekezése bölcs tapintatot, széles politikai és tárgyösmeretet tanusított s akkora hatással volt, hogy a nemzeti fejedelmek alatt a kapitányi beigtatáskor mindig ünnepélyesen felolvastatnék«¹ Bethlen megjegyzése meg így hangzik :

»Et haec quidem litterae in tanto olim habitae sunt aestimio, ut quoties noviter consitutus Váradini Capitaneus juramentum super Officio praestaret, toties ei praelegerentur; quod observatum est eo usque, donec Váradinum prae manibus Christianorum fuisset.«²

A regény hősenek megrajzolásához azonban a költői leleménnyel kívül Bethlen mellett valószínűleg még más forrása is volt Keménynek, a melyre ezideig nem sikerült ráakadnom. Az író maga műve egy helyén (V. kötet. 119. l.) tesz célzást valami régi kéziratra, a honnan regénye anyagát kölcsönözte; de semmi tájékoztatást nem ad róla. A Báthoriak korára vonatkozó régi krónikák legtöbbjét átvizsgálva (melyek jórészt azóta láttak napvilágot) egyikről sem sikerült kétségtelenül megállapítanom, hogy a regény megírásánál közvetlenül forrásul szolgált volna. Szamosközy István *Történeti maradványairól*³ lehet még leginkább elmondani, hogy Kemény regénye megírásánál olvashatta. Ez annyival inkább tetszik valószínűnek, mert Erdélyben több másolatához hozzáférhetett. De ennél azonban nem szabad elfelednünk, hogy Bethlen Farkas Szamosközy kézirati munkájából sokszor egész részleteket vesz át, majd megemlítve forrását, majd meg minden megjegyzés nélkül. Ugyancsak többször idézi Brutust, Istvánffy, Simigianust is.⁴ Ennélfogva Kemény mindazt, a mire regénye megírásánál szüksége volt, Bethlen Farkasnál jórészt együtt találhatta. Mindössze mikor Zsigmond udvarának olaszairól beszél, használhatta fel Szamosközy részletes tudósítását, mert e részletnél elég szűkszavú Bethlen.

Térjünk azonban vissza regényünk hőséire, mert minden okoskodásnál többet bizonyítanak a tények, hogy minő forrásból merített Kemény.

Gyulait az író komoly munkaköréből kiragadva mint a mulatságok felügyelőjét mutatja be, ki a Zsigmond udvarába össze-

¹ Gyulai Pál. I. 21.

² Bethlen. II. 502.

³ Szilágyi Sándor adta ki 4 kötetben az akadémia kiadásában megjelenő »Magyar Történelmi Emlékek« között.

⁴ Erről bővebben ír Szilágyi Sándor Szamosközy műveihez írt bevezetésben.

csődült sok olasz művész, énekesnő, zenész stb. dolgait intézi és játékaikra felügyel. Zsigmond önálló uralmát és udvarát így jellemzi Kemény: »Miután azonban Géczi a kormányzóságról lemondott, és az ifju fejedelem a megygyesi hongyülés törvényeit — mert azok elébe korlátokat akartak szabni — egy ünnepeyes elfogadáskor szétszakította, a szokatlan közönségessé lőn, és a naplopók aranyideje elkezdődött. Vándorművészek, kötél tánzosok, személyvesztők, trufatorok, alakosok, vívók, küzdők, karmesterek, képvisők, műlovagok, dialecticusok, hasból-beszélők, necromantok, tűzkirályok és astrologok csődültek Erdélybe«. ¹ A fejedelem ezen léha kedvtelése okozták Erdély elidegenedését tőle, a melyhez még járult az is, »hogy a közköltségeket nyomasztónak találták. Több versen emelkedett tehát panaszszó az »elődi« idegenek ellen s a fejedelem fényüzési hajlama Boldizsár pártjának kétségkívül erős lengületet adott«. ² Bethlen mindezt sokkal részletesebben ismerteti:

»Comitia Regni generalia Medgyesini pro die 8vo Mensis Decembris celebrantur; in quibus Joannes Géczi jam provectae in magnam senectam aetatis, rerumque moderandarum onere fessus petiit, ut ab Officio Gubernatoratus immunis reddatur, qua in re Status et Ordines Regni ei annuerunt. Cum exordio anni 1589. ac exordio regiminis Sigismundi Báthorei, Transsylvaniae quoque varia exordiuntur mala; ac Articuli in Comitibus Medgyesiensibus anno proxime praeterito conditi, non tamen protinus ibi sigillo muniti, sed (prout Annales Transsylvanici referunt) juxta conclusionem Regni ad id exequendum illuc fuissent translati, (quibus inter caetera statutum erat, ut certo numero Consilarii semper praesto sint ad latus Vajvodae) quaedam puncta Articulorum illorum Medgyesiensium immutavit, et adscribi curavit, se per Regnum absolutum Principem constitutum esse; ac postquam Kendius et Somborius ex itinere suo regressi fuissent, atque ad solita hospitia divertissent, Sigismundus Vajvoda aditum illis ad se denegavit, et sic pudore suffusum domum sunt reversi. Itaque Vajvoda vendicabat sibi absolutum Dominium«. ³

Az olaszokra vonatkozólag ezt írja Bethlen:

»Eadem occasione idem Josika jussu Sigismundi Vajvodae in Aulam ejus accersivit Italos musicos, quos successu temporis varii ordinis subsecuti sunt plures, quae res magnum ei a Transsylvanis attraxit odium«. ⁴

Majd pedig alább:

»Inter alias enim abalienandi animorum a Sigismundo Vajvoda causas, haec etiam non postrema fuit, quod in Aulam illius diversis

¹ Gyulai Pál. I. 24.

² Gyulai Pál. I. 86.

³ Bethlen. II. 562—65. II.

⁴ Bethlen. III. 15.

temporibus irreperint multi Hispani et Itali, inter quos complures fuere variorum organorum et instrumentorum majorum et minorum musici, Tubicines, Gladiatores, in pila ludenda artifices, Saltatores, Talariorum more Italico conficiendorum periti Sutores, Juculatores, Moriones, in quos annuatim non minorem summam erogabat, quam in totum praetorianum militem, et tantopere conversatione illorum delectabatur, ut aliquando per biduum et triduum Proceribus de negotiis Regni cum ipso deliberaturis eriperetur consultandi cum illo modus et occasio, ideo, quod cum illis in rebus ludicris tempus tereret«. ¹

Zsigmond léha szokásai és önkénykedései miatt tekintélyes pártja támadt rokonának, Báthori Boldizsárnak, ki a mezei hadak kapitánya, Fogaras grófja és Erdély legderekabb leventéje volt. Kiváltképen rajongott érte a nép, mert lovagias vitéz férfiú volt. De éppen ezért gyanakodott reá Zsigmond, s a két rokon folytonosan versengett egymással, a mi kezdetben abban nyilatkozott, hogy aprólékos dolgokkal bosszantották egymást. A viszálykodásuk abból származott, hogy egy versenyfutás alkalmával a gyorslábu Jósika, ki Zsigmond kedvelt apródja volt, felszólította a versenyzőket bíráló Boldizsárt a versenyre. Mikor ez őt legyőzte, sértett hiúságában még arcul is ütötte. Ettől kezdve Jósika mindinkább befolyásosabb kegyencze lett Zsigmondnak. Ezt az epizódot, mivel a kölcsönvétel módjának szempontjából fontos, összehasonlítás kedvéért úgy a regényből, mint Bethlen munkájából ideiktatjuk: »A két rokon éretlen czivódása főként kedvencz egyének emelésére, vagy széttiprására terjedt ki. Ösmeretes tény, miként a viszály magvát köztök egy hadi játék hintette el. Boldizsár t. i. miután a legvitézebb lovagokat nyergőkből kivette és az innep jutalmát elnyeré, a sorompók közül visszavonult és a nézők csoportozatába vegyült, hogy azokat, kik gyors szaladással akarnak pálmát nyerni, s kik többnyire igénytelen sorsuak voltak, szavaival biztassa. Éppen Jósika István, Zsigmond fejedelem apródja, lépett a homoktérre. Gyorsasága sokkal ösmeretesebb vala, hogysen a többiek versenyzési ingerét ne csilapítsa. Boldizsár szüntelen ösztönzé a mérkőzni kétkedőket, ócsárolta azok szerénységét, és a pályázás körül gyakorlati tanácsokat osztogatott. Jósika végre feléje fordult: nem kísértené-e meg nagysád szabályainak alkalmazását? kérdé kihívó daczczal. Boldizsárnak arczába szökel minden vére, és szívében a Báthoriak gőgje fellázadott; mert egy apród, egy ösmeretlen ifjoncz, egy köznemes merészkedik őt küzdhomokra szállítani. Válasz nélkül leveté mentéjét, s könnyű öltözetben állott a sorompók előtt. Elkezdődik a verseny. A tábornok néhány másodpercczel előbb érkezett célhoz. Ott visszafordult, megtörölte homlokát és a lihegő Jósikát arcul üté. Zsigmond fejedelem, a büszke oligarchának ezen hevét személye ellen intézett daczczal

¹ Bethlen. III. 314.

vette, és tüstént minden kíséretével odahagyá a tornát. Ezen percz óta Jósika emelkedik, Boldizsár rágalmaztatott és a rokonok közti villongás elkezdődék. A nemzeti hadak tábornoka egy palotát kezd építtetni a várpiacson; azzal átellenben a fejedelem Jósika számára tüstént telket vásárolt, és magánpénztárából sokkal pompásabb kastélyt készített. Ez visszatorlást szült. Boldizsár elszegődi a fejedelem komornyikját, szakácsát. Zsigmond hasonló röffel fizet. Boldizsár minden kéjhölgy iránt, kit az uralkodó kedvelt, szerelmet érez, minden hű szolgát igyekszik elcsábítani, minden üldözöttet kiszabadít. Zsigmond a kölcsönnel adós nem marad. S ily viszályokból önként következék, hogy sok kalandor egész jövődjének alapját megvetette az által, hogy valamelyik rokon figyelmét vagy gyűlölségét magára vonta.¹ A regényből közlött ezen részlet hasonlósága Bethlen alábbi soraival nyilvánvalóvá teszi, hogy Kemény tőle kölcsönözte:

»Accidit interea Albae-Juliae, quod dum Sigismundus Vojvoda cum fratre suo Balthasare Báthoreo, alique juvenes ac Aulici ejus in campo militem ludum per equos instituerent, ac insuper pedum cursu decertarent, Stephanus vero Josika de Káránsebes (per Balthasarem in Italiam ad discendas bonas litteras transmissus, post vero promotus, et Sigismundo in numerum famulorum commendatus) pro more ejus ludi in currendi certamen provocaret Balthasarem, is exiit quidem, sed indignabundus, eo, quod conditione servus, ingenium quasi per contumeliam evocare ausus esset; commotus ignobilitate ejus, currendoque illum assecutus, quia agilitate corporis et ipse in tantum praeditus erat, ut similis illi tum vix inveniretur, pugno fustequae verberavit, exprobrans illi genus et conditionem. Quo viso Sigismundus, acsi contumelia servi sui ad eum spectaret, iratus abiit; et sic ludis illis tum finis impositus fuit. Post ex ista levi offensione, cum in dies (ut solent juvenes) parva re commotus animi impotentiam ferre non posset, et magis ac magis irati sui animi signum erga Balthasarem ostenderet, ille, qui jam se praepotentem et omnium in Regno superiorem existimabat, habens sibi ex munificentia Stephani olim Regis Poloniae testamento arcem Fogaras cum omnibus pertinentiis (quae instar Archi Ducatus est in Transsylvania) donationis titulo collatam, non admodum magni id fecit, et in dictam arcem abiit. Non ita multo post illinc ad Várad certorum negotiorum suorum causa ad fratrem suum germanum Stephanum Báthorem (qui tunc Váradiensi archi praefuerat) discessit, ubi transacto aliquo temporis spatio iterum rediit in Transylvaniam, et Albae exorditur sibi aedificare domum in vicinia domus Praepositurae (que quondam Gubernatoris Joannis Géczii fuerat) jactoque fundamento dum continuare aedificium non vulgáris operis intendit, fornices istius structurae corruentes octodecim pedites coeruleatos oppresserunt; cum tamen ideo coeptum opus non intermitteret, ac ab omnibus reconciliatus Sigismundo esse vide-

¹ Gyulai Pál I. 122—124.

retur, Albana etiam propinquior ditio ei in aedificando operam suam conferebat; verum Sigismundus conceptam indignationem ingenue ex animo deponere non valens (eo quod sibi semper adessent a latere tales, qui cum Josika omnia Balthasar's acta in malam partem interpretabantur, et non cessabant illum irritare, quando eis ad hoc occasio offerebatur) per aemulationem Stephano Josika coepit aedificare domum ex adverso Balthasar's, et mox ad finem deduxit; Balthasar's vero structura in medio opere relicta remansit; quae res Balthasar's bilem non mediocriter movit, unde majores in dies fratres gliscebant (lingvis adulatorum eas foventibus) simultates. Nam ad conciliandum odium Balthasar's (qui Gubernator's officium propria autoritate tum consanguinitatis, tum vero opum potentia fretus sibi vendicarat, et alios ratione sui vilipendebat) id quoque accessit: quod fama ferret illum Veneri indulgendo honestas etiam matronas contrectasse.¹

A költő a fejedelmi rokonok ezen történeti alapon nyugvó viszálykodásának bemutatásával művészi kapcsolatba hozza Senno-nak, egy kalandor olasznak a sorsát, kit Gyulai azon hitben, hogy dühös Boldizsar-párti, börtönbe csukat. Gyulai Senno elfogatásával teszi meg az első végzetes lépést bukása felé, mert Boldizsar pártja most ügyük mártírját látja benne, s e miatt mind nagyobb mértéket ölt az elégületlenség. A háborgó közhangulat egészen belevág annak a politikai cselszövénynek aknamunkájába, a melyet egyfelől a prágai udvar titkos megbízottai, másfelől a török párt felbérelt emberei folyton szítanak.

Ez a zavaros politikai helyzet képezi történeti hátterét a regénynek. Ebből indulnak ki, vagy ebbe futnak össze a mű költött és való szálai. A költő itt jobban bevilágít a zavaros idők lelkébe, mint a korszak historikusai, kik a változatos események gazdag halmazata közepette alig látják az igazi okokat. Különösen művészi rajzát adja Cariglia Alfonso jezsuita titkos szereplésének, ki a jezsuitáktól nevelt Báthori Zsigmondban még szította a gyűlölséget a keresztény elvekkel meg nem férő török barátság ellen és előkészítette az útját a Rudolffal kötendő szövetségnek. A török és német párt küzdelmén, melyet mindkét részen mester-ségesen szítottak, alapul a regény cselekvénye. Ennek megrajzolásánál azonban Kemény nem kötötte magát valamely határozott forrásmunkához, hanem széleskörű történeti tanultságából leszűrődött önálló felfogás jellemzi őt a történeti tények megítélésében. Általában elmondható, hogy a küzdelmek titkos rugóit nemcsak az oknyomozó történetíró szemével láttatja, hanem a lélekbuvár mélyen-látó tekintetével igazítja el az olvasót úgy a történeti tények tömkelegében, mint a jellemelek megítélésében. Ezt a történeti személyek közül különösen Zsigmond jellemzésénél látjuk, kinek a legellen-tétebb vonásokból összeszövődött karakterében a maniakus lélek

¹ Bethlen. III. 2—5 l.

végletek között való tehetetlen hánykódását mutatja. E tekintetben az a fejezet,¹ a melyben a költő Zsigmond jellemét bemutatja, tanulságosabb bármely történeti műnél, a mely ez ideig róla szól. Ha Bethlen Farkas históriája és Horváth Mihály történelmének² tanulmányozása meglátszik is a regényen, egészben véve eredeti felfogást árul el.

Szóval a felfogás önállósága szempontjából a történeti személyek jellemzésénél Kemény ezen regénye későbbi történeti regényeit jóval felülmulja, mert míg ezekben a forrástanulmányok hatása a jellemek rajzában is kimutatható: addig ez a hatás itt inkább csak egyes tényekre és epizódrazzokra vonatkozólag állapítható meg. Ez főképen Báthori Zsigmond és Boldizsár meg Alfonso páter személyeire vonatkozik. De folytassuk tovább a forrányomozást!

Báthori Zsigmond és Boldizsár között folyton kiélesedő ellentétek nyomása alatt végre Kovacsóczy Kancellár titkos tanácsgyűlést hív össze, melynek feladata lesz dönteni azon kérdés fölött, hogy Erdély békéje és jóléte kedvéért Zsigmond fejedelem, vagy Boldizsár essék-e áldozatul? A titkos tanácsülés keretében alkalmat vesz a költő, hogy a fejedelmi palota János Zsigmond által készített szárnyának, a hol a nevezetes ülés lefolyt, művészi díszítését ismertesse.

E részletnél Kemény Brutus János Mihályra, a Zápolyák korának kiváló történetírójára hivatkozik, kinek munkája a regény keletkezése korában még kiadatlan volt. Ez a körülmény ragadta Keményt arra a szigorú megjegyzésre, hogy »Brutus nagyírú munkáját felszínes műveltségünk nem tartja sajtó alá méltónak«.³ János Zsigmondnak jellemzése és egykori residentiájának ismertetése azonban világosan mutatja, hogy Kemény Brutus kéziratos munkáját ismerte, mert ellentétben más korabeli történetíróval, különösen Forgáchcsal, igen rokonszenves vonásokkal jellemzi János Zsigmondot, és főként művészi ízlését emeli ki. A gyulafehérvári palotáról, melyet János Zsigmond jellemzésével kapcsolatban Bethlen Farkas is Brutus munkájából idéz, a következő leírást adja:

»Aedificia Albae-Juliae spectabilia erexit; palatia namque Principalia, quae antea arcta angustaque videbantur, in decentem laxitatem splendoremque redegit, parietes eorum picturis doctissimis, belli simulachris, urbium oppugnationibus, apophthegmaticis emblematibus illustravit, laquearia aurato opere sculptilibusque rosis ornavit, omnia habitacula superbissimis peristromatibus et auleis ita vestivit, ut Regiae magnificentiae decus in ipsis aedificiis perspicere liceret.«⁴

¹ *Gyulai Pál*. II. köt. 82—97. II.

² Horváth Mihály: *A magyarok története*. Pest. 1844. III. szakasz.

³ *Gyulai Pál*. I. 98. l.

⁴ Bethlen. II. 230. l.

Ezt a részletet dolgozta ki epikus színezéssel Kemény a regénye I. köt. 94—99. lapjain.

A palota műkincsei között figyelmünket egy arany keresztre is felhívja, melyet Borsos Tamás naplója nyomán így ír le: »Nagysága csak tenyérnyi volt, de szögletein kilencz óriás gyémántot és öt rubint hordott«. ¹ Borsos Tamás naplójában megemlékezve ezen arany keresztől a többi közt ezt mondja róla: »az kereszt én kezemben is volt, nem nagy vala, mert egyik markába beléfért az embernek; de tizenhárom kő vala benne: az öte gyémánt vala; az nyolcz rubintok; igen csudálatos szép marhák valának: ugyanis, mint az ki olyan kicsiny marha negyvenötezer aranyat megért«. ² Kemény itt habár hivatkozik a forrására, mégis a drágakövek számában nem egyezik meg vele. Ennek magyarázata csak az lehet, hogy Borsos krónikáját emlékezetből, vagy nem egészen megbízható másodkézből idézte.

Ugyanitt alkalmat vesz a költő, hogy ezen értékes műkincs történetét és a hozzákötött néphagyományt is elbeszélje: »Néphagyományok szerint a kilencz gyémánt és öt rubin Libussa királyné koronájában diszlett; de arról leszakította az első keresztény szláv fejedelem, hogy az első szláv vértanú koporsójának szentelhesse. Az idők multak: egy évtized porrá tevő a tértő hüvelyét és egy század sirjára borult, mint a vampir, s kiszívott belőle majd minden emléket. Roskadt kriptában, fölírás nélküli kő alatt találtattak e drágaságok, melyeket a korona a Benedek-szerzetnek ajándékozott, hogy a prior által egy keresztbe foglaltassanak. Zsigmond császár a zárdaégető Ziska sergét valamelyik portyázáskor szétüzvén a sátorzsákmányok között fölfedezte és hazánkba hozta a vértanú koporsójának ékszerét. Albert óta ez mindig a kincstárban őrizteték. Midőn Bécs meghódítója kimult, Corvin János a királyi vagyonra tevén kezét, Libussa drágaköveit a székesfehérvári főegyház prépostjának, Domokosnak, ajándékozta, hogy Mátyás királyért sok requiemeket tartson. A mohácsi vérnep után — nem tudni, milly módon — e kereszt Zápolya János birtokába jutott, hogy Gritti által eloroztassék. De midőn ezen zsarnok kormányzónak a föllázadt erdélyiek Megyesen fejét vették, a zsákmány közt ismét megtalálattott és a kincstárba visszakerült. Zápolya Zsigmond — ki 1566-ban, a török császárnáli híres udvarláskor nyakán hordá — véghagyományában az országnak ajándékozta. Ez idő óta a szebeni tanács által őrizteték, míg a rendek — nem jut eszembe: mellyik törvénycikknél fogva — Báthori Zsigmondnak adták«. ³ A kereszt történetét Kemény, úgy látszik, Bethlentől vette át, legalább az alábbi részletek arra engednek következtetni:

¹ *Gyulai Pál*. I. 100. l.

² *Vila vel potius peregrinatio totius vilae Thomae Borsos de Maros Székely Vásárhely stb.* Megjelent Gróf Kemény József és Nagyajtai Kovács István: *Erdélyország Történetei Tárában*. Kolozsvár 1845. II. kötet. 23. l.

³ *Gyulai Pál*. I. 100—1. ll.

»De collo appendit torquem eximii operis margaritis et gemmis adornatum, de quo pendeat crux aurea novem Adamantibus et quatuor Carbunculis ad angulos dictae crucis dispositis, qui non erant quidem ex arte politis, sed rudi tantum opera insiti, pulchritudine tamen a natura data, et pretio eximio in admirationem sui omnes rapiebant, quae ex gaza Sigismundi olim Romanorum Caesaris simul et Pannoniae Regis ad illum devenerat«. ¹ . . . »In rationem denique Transsylvaniae assignavit crucem illam auream, quam dum Solymanum salutasset de collo gestabat. Eam ex Sigismundi Caesaris et Regis Hungariae gasa ad Regem Matthiam devolutam Joannes Corvinus Matthiae filius Dominico Albensis Basilicae Antistiti (qui sacra Divi Matthiae Regis manibus peregerat) donaverat, inde in potestatem Regum Hungariae, qui per seriem succedebant redacta, successu temporis ad Ludovicum Grittiium Thesaurarium Joannis I. Regis Hungariae, illo autem ad civitatem Medgyes trucidato iterum ad Joannem Regem, et per consequens ad filium ejus nunc eam legantem uti haeredem devenerat; quae quidem crux post mortem illius Cibinii ad manus Senatus urbis deposita, eousque ibidem conservabatur, donec tandem Sigismundo Báthoreo Principi Transsylvaniae Ordines Regni eam contulerint«. ²

Az aranykereszthez fűződő néphagyományra azonban megint más forrása lehetett, melynek nyomára nem sikerült rájőnnöm.

Az itt lefolyt titkos ülésen a tanácsstagok esküvel kötelezik magukat titoktartásra, s Kende beszéde után 5 szóval 3 ellen elhatározzák, hogy Báthori Boldizsár a legelső törvénytelenségre életével lakoljon. Ezt a határozatot Gyulai eskü alatt közli a fejedelemmel, kitől gyóntatója, Cariglia Alfonso megtudja e fontos államtitkot és elárulja Boldizsárnak, mert e spanyol jezsuita a prágai udvar céljaira őt is fel akarja használni. E tények történeti valódiságát igazolja Bethlen Farkas, kinek elbeszélése szolgált alapul Keménynek a regény most említett részletéhez. ³ Állításunk igazolására Bethlen idevágó elbeszélését az alábbiakban közöljük:

»Porro gliscentibus in dies magis inter Sigismundum et Balthasarem Bathoreos simulatibus, Consiliarii Regni consultare exordiantur Albae-Juliae, quid sit faciendum inter illos, cum Sigismundus quamvis non careat variis excessibus, tamen legitime electus ac confirmatus sit; Balthasar vero licet in moribus exorbitaret, sed strenuus, potens ac bellica virtute insignis esset. Et illis quidem privatim inter se super his deliberrantibus, accessit severum Sigismundi Vajvodae mandatum, ut sibi consilium darent, quid faciendum esset, cum se tot difficultatibus a Balthasare videret circumseptum, idque libere pronunciarent. Illi ergo ubi convenissent in unum consultandi gratia, Alexander Kendi sic orditur loqui:

¹ Bethlen. II. 108. 1.

² Bethlen. II. 208—9. II.

³ *Gyulai Pál*. I. 102—116. II. 132—133, III. 81—105. II.

Viri prudentissimi! Nullus imperio gerendo censetur idoneus consultore Platone, nisi qui coactus et invitus suscipit imperium, quisquis enim affectat Principis munus, is aut stultus sit necesse est, qui non intelligat quam sollicita quamque periculosa res sit recte fungi Regis officio; aut adeo vir malus, ut in animo habeat sibi gerere imperium, non Reipublicae; aut adeo socors, ut non expendat onus, quod suscipit. Oportet autem hunc qui sit idoneus Regno, simul et diligentem esse et bonum et sapientem. Quanquam in Sigismundo diversum quid ex vitio naturae videamus, immaturaque electio pueri, quando nullum bonae indolis iudicium ferre potuimus, aliud indicare videatur, tamen nos fugere non potest, quidquid in Evangelicis aut Apostolicis litteris de tolerandis Dominis, de parendo Praefectis, de honorandis Regibus, de pendendo tributo dictum est: tolerare jubet impios etiam et inertes Magistratus, eo quod ne perturbaretur ordo Regni aut civitatis, modo suo fungerentur officio, modo non imperarent impia. Ex hoc itaque videtur mihi, ut potius obtemperaremus Deo, qui Principis et bonos et malos secundum beneplacitum dare consuevit populis, quam quorundam vecordi imprudentiae, qui isto abjecto, quem legitime confirmavimus, volunt ut alium quempiam eligeremus. Ne igitur et in Deum et in Principem rite electum ingrati reperiamur, censeo, ut iste in sua autoritate permaneat, Deus de caetero providebit, in cuius manu sunt omnia, dandamque, existimo operam, ut si fieri possit, isti duo invicem per nos reconcilientur, in mutuamque concordiam deducantur, et sic malis, quae inde eventura video, finem imponendum iudico; si vero hoc ex sententia non succederet, extremum etiam remedium adhibendum esse debere affirmo, publicaeque utilitatis et securitatis causa privata commoda postponenda duco. Ne igitur ex hoc plurima mala nascantur, latiusque serpant, si in gratiam vere ex animo redire non poterunt, satius esse dico: vel amovere ex Regno, vel vero necare Balthasarem, quam ut Principem omnium Regnicolarum consensu electum confirmatumque, cui et ipsi sacramento fidei adstricti sumus ejiciamus, vel in discrimen vitae adduci patiamur, unde postea pacatus Regni status turbaretur. Quo finem dicendi faciente, caeteri quoque in hanc sententiam inclinati sunt. Post Sigismundo Vajvodae, quid per eos, de praesenti negotio statutum ac conclusum esset, ut referant Joannes Gálfi et Paulus Gyulai, unanimiter decernunt, ita tamen, si data fide Sigismundus silentium promiserit; verebantur enim, ne si hoc ante tempus Balthasar resciverit, illis exitium adferret. Data ergo fide silentii Sigismundus audit consultationem, post haec abiit in palatium suum super hac re quid opus esset cum cogitabundus consedisset, et suspiria quaedam ducens (ut solet in re nova dubiaque fieri) tristitiam praeseferre videretur, fortuito Confessarius ejus intravit ad ipsum, qui conspiratus eum, animadvertensque solito more multo esse tristiozem, ausus est interrogare: cur ita tristaretur? ille non admodum gravatim (sicuti juvenilis aetas plerumque temeraria inconsulta exindeque futurorum minime provida est) Confessario rem aperit, qui subito abominari detestarique coepit hoc deliberatum, insuper fulminare et anathemate ferire, si in fratris sanguinem innoxium injiceret manus, non intellecto eo, quod hoc extremum ita demum

tentandum foret, si reconciliatio ex sententia nullo modo succederet; sed una tantum parte deliberationis audita Confessarius ille ad Balthasarem, qui tum erat Albae-Juliae, abiit et haec illi, additis etiam quibusdam ex suo cerebro, narravit. Cognito itaque hoc modo arcano isto, Balthasar minitare incepit Consiliariis. Vajvoda et Consilarii quidam se purgarunt ante Balthasarem, omnemque consilii istius culpam in illos duos praenominatos videlicet Joannem Gálfi et Paulum Gyulai (de quo superius meminimus eum fuisse Secretarium Stephani Poloniae Regis) rejecerunt, innoxiosque se ab isto consilio quibusdam argumentis ei persvaserunt. Quod ubi illi duo cognoverunt, Alba-Julia confestim domum abierunt¹.

Kemény az itt elmondott tényeket mind felhasználja; de céljainak megfelelően természetesen epikai részletezéssel kiszínezi. A drámai elevenséggel megrajzolt gyűlés nemcsak lényeges mozzanataiban ragaszkodik a történeti igazsághoz, hanem Kendi egész szónoklatának jelleme és hangja is magán viseli azokat a vonásokat, melyeket a Bethlennél közlött beszéd mutat. Sőt mikor Kemény megjegyzi, hogy Kendi azon államférfiak közé tartozott, »ki kormányzási tanait az óvilág íróiból és a szentkönyvből merítette«, megjegyzése is igazolni látszik Bethlen hatását, mert miként ott, úgy a regényben is Platonból és a bibliából merit érveket az agg statusférfiú álláspontja igazolására. A sok közül íme egy példa: »Plátó mondja, hogy csak az, ki kényszerítve vállalja el az uralkodást, méltó a trónra. Midőn valamely főnök fejedelemség után sovárog — szól a görög bölcs — akkor győződjél meg, hogy vagy örült s nem sejtí a terhet, mely lelkiösmeretét fogja nyomni; vagy önös s a fényes hivatalból pénztárának gyarapodására kíván uzsorászkodni; vagy pedig tunya, ki kéjekben akarna mindig hivalkodó lenni«.²

Kende beszéde a regényben egyébként csak összhatásában emlékeztet a Bethlen históriájában közlött beszédre, részleteiben a költő alkotása; de a válságos helyzet rajza, mely az állam békéje érdekében Boldizsár halálát követeli, párhuzam Zsigmond és Boldizsár között, a győzedelmeskedő alattvalói hűség, mely még a zsarnok fejedelem személyét is védi, a titkos tanács végzése, melyet a fejedelemnek Gyulai ad tudomására, a gyóntató perfid szereplése, Boldizsár neheztelése Gyulaira, mely ennek tragikus végét előkészíti, mind Bethlentől kölcsönzött vonások, s csak annyiban módosulnak, amennyiben a regény meséje Gyulainak, mint a regény főhősének erősebb kidomborítását a történeti igazsággal szemben követeli. Teszem pl. Bethlen szerint a titkos tanács határozatát Gálfi János és Gyulai Pál viszik meg a fejedelemnek; a regényben pedig csak Gyulai szerepel. Más helyütt meg a *História* azt írja, hogy a tanácsosok a maguk tisztázása végett Boldizsár előtt Gálfira

¹ Bethlen. III. 9—14. ll.

² *Gyulai Pál*. I. 108.

meg Gyulaira kenték az egész dolog odiumát; Kemény pedig úgy módosítja, hogy a prágai udvar kétszínű politikája hozta magával, hogy Cariglia Alfonz Boldizsárnak elárulja a gyónástítkot első sorban Gyulaira háritván minden felelősséget. Mindezen részletek a regényből nagyobb terjedelműknél fogva nem idézhetők, hanem azok elolvasására utalom az olvasót.¹

A fejedelmi testvérek viszályának és jellemének rajzához még néhány adatot szolgáltatott Bethlen. Így nála² olvasható Prépostvári levele, melyre Kemény hivatkozik,³ midőn Zsigmond zsarnoki kegyetlenségét és sivár uralkodását akarja jellemezni. Zsigmondnak udvaroncjai által befolyásolható kedélyét és gyanakodását Boldizsárra, kitől folyton trónját féltette, igen találoán mutatja be a regény alábbi jelenete, melyből a következő töredéket tartjuk szükségesnek ideiktatni: »Micsoda rémségekről beszéltetek titokban, szólj te Bodoni. Főnséges uram! mikor elindultunk, rebesgették, hogy Boldizsár ő nagysága távol létünk alatt el akarja foglalni a fejedelmi palotát. Én e gyanunak nem mertem hitelt adni. Igen, közbevág Ártai, ő titkon egy kis serget is vont magához, hogy minden véletlenre készen álljon, és szivűnkre kötő nem hagyni el fegyvereinket, mi felesleges volt, miután a lovag csak tánczra megyen kard nélkül. Kovasolczky is értesítve van. Ő — nem tudom miért? — nevétségesnek tartá a gyanut, azonban kéz alatt a szükséges előintézkedéseket meg tenni ígérte, de ismételten kért, ne háborgatnók főnséged nyugalmit, illy — mint mondá — bitang hírekkel.«⁴ Majd meg alább így folytatja: »A gyanu alaptalan volt. Geszti, kinek tulajdonítja minden krónikairó e hír koholását, igen kitűnő egyéniség arra, hogy rágalmazónak s ne félrevezetettnek tarttuk.«⁵ Ez a nevétséges és szánalmas jelenet, a mely a tervezett vinczi vadászatot meghiúsította s a mely a költőnek Zsigmond és Boldizsár viszonyának megvilágítására több kigondolt részlet megteremtésénél is alapul szolgált, Bethlennél így hangzik:

»Accessit praeterea ad suspicionem eidem Balthasari augendam: quod Nobilium quique egregii et generosiores viri relicta Sigismundi Aula ad illum, ut ab eo stipendium mererent, confluxerint, ita ut quingentos equites et ducentos pedites alere diceretur; quapropter fere omnibus suspecta esse coepit potentia ejus, etiam prudentioribus et senioribus unde paulo post juvenes et adulescentes clam persuadere coeperunt Sigismundo Balthasarem Principatum affectare, neque enim aliam ob causam illum tam eximios viros ad stipendia sua allexisse passim inculcabant; nec Franciscus Geszti desistebat varios rumores in vulgus spargere, quibus inimicitias inter fratres alebat. Accedebat ad haec maia:

¹ *Gyulai Pál*. I. 102—116. II. 129—133. III. 59—105. II.

² Bethlen. III. 497—505. II.

³ *Gyulai Pál*. II. 86. I.

⁴ *Gyulai Pál*. II. 120—121. II.

⁵ *Gyulai Pál*. II. 124. I.

quod, dum Sigismundus ad diversa loca oblectationis gratia exiret, saepius ei adserebatur Balthasarem cum armata manu ad occupandam sedem adventare, qui adulatoribus credens, confestim citato cursu Albam-Juliam se recipiebat, et quidnam futurum esset tacitus expectabat: quanquam autem saepius hoc contigisset, tamen nihil tale in apertum prorupit«. ¹

Ezenkívül a külföldön tanult, népszerű, nagyműveltségű, léha erkölcsű és bátor Boldizsár jellemrajzának megalkotásához még némi anyaggal szolgált Bethlen; ² de ezekben a költői szabadságnak sokkal nagyobb mértékével élt Kemény, ³ mintsem hogy a megfelelő részleteket lajstromba foglalni lehetne. Épp így meg kell elégednünk, ha csak ráutalunk a jellemzőbb részletekre Tieffenbach és Carillo Alfonz politikai cselszövényeit illetően, mert itt is csak általános vonásokat kölcsönzött Bethlentől ⁴ Kemény a legművésziebben megteremtett részletekhez. ⁵

Gyulai hálája a Báthori-ház iránt, vonzalma a fejedelem iránt oly erősen uralkodik jellemén, hogy ezek ragadják őt bűnre. Erős lelki küzdelmek után belátja, hogy Zsigmond megmentésére Boldizsár megnövekedett népszerűségével és hatalmával szemben egyetlen mód, hogy őt törvénytelen tette ingerelje, a mely aztán kedvező alkalom lesz a kormánytanács határozatának foganatosítására. Boldizsár azonban látván az ellene irányuló cselszövényeket, elhárította, hogy a közügyektől egy időre visszavonul; mivel pedig a cselszövények mögött Gyulai kezét hitte munkálni, a titkos tanács végzése után gyűlése még inkább erősödött iránta, Gyulainak pedig mindinkább be kellett látnia, hogy hiába ölette meg Sennot, mert Boldizsárt nem sikerült törvénytelenségre ragadtatni és Zsigmond trónja sincs veszélyben. Szóval éreznie kellett, hogy szörnyű tette a hála ábrándjából folyt és ő a félreismert kötelességek bal-lépésének áldozata.

Boldizsár bosszúja nem is késett soká. Miután Gyulai csalódottan Abafájára megy pihenni és feledni, Boldizsár saját kastélyában meggyilkoltatja. A regény azon szép részletei, a melyekben a költő Gyulai lélekállapotát és a drámai gyorsasággal lepergő eseményeket rajzolja, ⁶ Bethlen *Históriájának* ezen sorai szolgáltak alapul:

»Interim fomites malorum, qui superiori anno erant concitati, incipiunt in apertum prorumpere, dum etenim Joannes Gálfi et Paulus Gyulai in propriis aedibus suis morantur, nihil hostile metuentes, quod nihil contra Sigismundum Vajvodam deliquerint, Balthasarem vero Báthorem sibi offensum se nonnisi jure in publicis Comitibus prosecuturum

¹ Bethlen. III. 5—6. II.

² Bethlen. II. 529., II. 565., III. 214., III. 263., III. 273. II.

³ *Gyulai Pál.* III. 24—35., 60—79., 102—105. II.

⁴ Bethlen. III. 15—18., 22., 151—155., 315—325. II.

⁵ *Gyulai Pál.* I. 50—56., II. 44., III. 58—106. II.

⁶ *Gyulai Pál.* V. 220—225., 228—236., 240., 245—6. II.

crederent, ideoque minus securitati suae consulerent, Balthasar in concepto suo erga eos minime defervescens odio, instigantibus se alijs ad vindictam de iis sumendam, aliquam manum militum stipendiariorum ex Sigismundi Vajvodae consensu ad Abafájam, possessionem Gyulaii propriam (est pagus ad fluvium Marusium prope oppidum Saxonicum Szász-Régen situs) expedit, ibique Paulum Gyulai virum de Republica optime meritum et Vajvodae affinem per eosdem frustillatim concidi curat«. ¹

Mellesleg megjegyezhetjük, hogy Bethlen Gyulai megöletéséről munkájában több helyütt tesz említést, ² annyira fontos és jellemző esemény volt ez az ő szemében.

Báthori Boldizsár és Zsigmond Gyulai megöletése után ismét kibékülnek. Így írja ezt a regény alábbi pár sora: »September 30-án nagy fényvel érkezett meg a fogarasi gróf. Zsigmond a város határáig ment elébe, s a tömeg tapsa közt megölelé rég nem látott kedves rokonát. Semmi sem hiányzott volna az aranyidőből, ³ ha október 5-én hire nem jön Gyulai Pál meggyilkoltatásának«. Ezen adat eredetije megint Bethlenhez vezet bennünket, mint az alábbi mondat mutatja:

»Ab eodem tempore Balthasar et Sigismundus Báthorei sublati Gyulaio et Galfio facti sunt invicem amici«. ⁴

Ez alkalommal mellesleg Kemény két chronologiai tévedésére akarok még rámutatni. Ugyanis Bethlenből láthatjuk, hogy Gyulai megöletése 1592-ben történt, Boldizsár és Zsigmond kibékülése pedig 1593-ban ment végbe. Míg a regény beszámolója szerint a kibékülés Gyulai megöletése előtt pár nappal történt. Kemény azt szept. 30-ára, ezt pedig okt. 5-re teszi. Ez azonban inkább a történetbúvárt, mint a regény olvasóját érdekli.

De e rövid ideig tartó barátságnak mégis csak az lett a vége, hogy Zsigmond zsarnoki bosszújának Boldizsár is áldozatul esett, a mint a regény utolsó sorai a történeti igazságnak megfelelően megjegyzik. De Zsigmond későbbi sorsával is röviden beszámol a regény. Elmondja, hogy »egy korán elfásult kedélyű ifjú minden blazirozottságával vagy püspöki gyűrűt vagy bibornoki süveget keresett az erdélyi fejedelemségért; de politikai okokból nemsokára mégis házasságra lépett Christierna herczegnővel; de menyegzői örömeiről krónikáinkban a legkülönösebb tudósítások vannak feljegyezve. Illyésházy így ír: Báthori Zsigmondot menyegzőjekor megbűvölték volt, hogy nem lakhatott feleségével együtt, . . . mert az ördög az emberi nemzetségnek és minden jónak ellensége megvarázsolá ördögséggel, hogy feleségével sem nem lehetett, sem

¹ Bethlen. III. 23—24. ll.

² Bethlen. III. 370., 478., 490. ll.

³ *Gyulai Pál*. V. 245. l.

⁴ Bethlen. III. 35. l.

nem maradhatott. — Simegi szerint pedig: szeretni kezdé nejét, midőn tőle eltávozott, midőn pedig viszont látta, utálattal fordult el tőle s ájulásba esett.¹ Kemény jöllehet ezen részletnél hivatkozik Illyésházyra és Simegire; de azért csaknem bizonyossággal megállapítható, hogy ezen idézeteket másodkézből, még pedig Horváth Mihálynak »*A magyarok története*« című művéből vette át, a hol Zsigmond házasságáról szólva jegyzetben idézi ugyanazt a nevezett két írótól, a mit fentebb közöltünk a regényből. Feltevésünk igazolására itt közöljük Horváth Mihály idevágó megjegyzését a megfelelő jegyzettel együtt: »Házasságra valószínűleg nagyravágyásának kielégítése, vagy talán a szerződést megkötött Bocskay rábeszélése, nem hajlam vezette őt. Ehhez járult egy, hihetőleg természeti legyőzhetlen ellenszenv a különben szép és erényes Mária Krisztierna ellen, mit ő, valamint legtöbb kortársa is bűvölésnek tulajdonított. Báthory Zsigmondot menyekzőjekor megbűvölték volt, hogy nem lakhatott feleségével együtt... Mert az ördög az emberi nemzetségnek és minden jónak ellensége, meg menyekzőjökön megbűvölte volt ördögséggel, hogy feleségével sem nem lehetett, sem nem maradhatott. Így, a különben felvilágosodott Illyésházy évkönyvében. Simegi szerint pedig: szeretni kezdé nejét, midőn tőle eltávozott, midőn pedig viszont látta utálattal fordult el tőle s ájulásba esett.«²

Igaz ugyan, hogy Horváth Mihály a Symigianusból vett idézetnél Bethlenre³ hivatkozik, a honnét átvette a maga idézetét; de mivel Bethlen ez alkalommal Illyésházyról nem emlékezik meg, Keménynek ezen adatnál ő nem lehetett forrása, míg Horváthnál mindkét adatot együtt megtalálta, és így nem volt szükség rá, hogy az eredeti forrásokhoz forduljon ezen jelentéktelen adatok kedvéért, a mikor máskülönben nem használta fel azokat.

Míg a prágai udvar egész buzgalommal végezte a maga aknamunkáját, az alatt a török párt is megragadott minden alkalmat, hogy folytonos zavargások legyenek Erdélyben. Titkos társaságot szerveztek, melynek feladata volt a zavarok tervszerű szítása. Ez volt a muderrisek társulata, melynek lelke Gergely deák volt. O aztán minden fontos mozzanatról értesítette a török udvart Márkházy Pál útján, ki hivatala után az udvari őrsereg feje volt, titkon pedig mint Ibran bey működött⁴ és hetenként kimerítő tudósítást küldött a temesvári basának Erdély bomlásnak indult viszonyai felől.⁵ Erről a hirhedtté vált alakról, ki Erdély fejedelmi székeére is áhítozott,⁶ a korabeli történetírók sokat irnak, azonban a figyelmes vizsgálat arról győz meg bennünket, hogy Kemény

¹ *Gyulai Pál*. V. 247—248. II. (idézet kihagyásokkal.)

² Horváth Mihály. III. köt. 135. l. (az 1844-ben megjelent kiadás után.)

³ Bethlen. IV. Lib. X. 249. p.

⁴ *Gyulai Pál*. I. 62. l.

⁵ *Gyulai Pál*. I. 132. l.

⁶ *Gyulai Pál*. V. 88. l.

Márkházi Pál regénybeli alakjának megteremtésénél Bethlentől kölcsönözte az adatokat.

Bethlen művében több helyütt foglalkozik Márkházi alávaló szereplésével, ebből azonban Kemény csak annyit használt fel, a mennyit regénye keretébe beleilleszthetett. Így Erdély trónjára való törekvéséről ezt írja:

»Hic enim adeo statum apud Turcas promovemat, ut Transsylvaniae Principatum deposcere non dubitaret, promittens Imperatori, se duplum tributum annuatim depensurum, quam quod ex Transsylvania administraretur«. ¹

Máshelyütt meg feljegyzí róla, hogy mint török kém Ibran bey neve alatti folytatta aknamunkáját. (»Ibraimi nomine assumpto«). ² Később pedig, miként a regény is megjegyzi, Sztambulba szökött (V. 188.):

»Ad Turcas transfugit, et postquam Constantinopolim pervenit, cultu corporis, amplo famulatio, ac opum ostentatione in tantum se in gratiam tum ipsius Caesaris tum Purpuratorum insinuavit, ut postmodum ad Officium Begatus Lippensis promotus plurimorum malorum causa Transsylvaniae exstiterit«. ³

Az imént említett tényeken kívül Kemény Márkháziról még egyéb történeti hitelességű adatot is felhasznál regényében. Kimerítően értesít családi viszonyairól, a midőn Márkházi első házassága révén a regény egyik női szereplőjével, Senno nejével rokonságot fedez fel, hogy aljas céljainak még könnyebben megejtse a boldogtalan asszonyt. Ime ismét egy példa arra, hogy Kemény kigondolt alakjait is történeti kapcsolatokkal igyekszik beleilleszteni a maguk korába.

Egyébként a regényben Márkházi családi viszonyairól saját maga értesít bennünket, tehát adjuk át a szót neki: »Első, és második nőm! mondá Márkházi két gyönyörű olajfestvényre mutatván, mellyek közt az ő ifjúkori arczképe volt felállítva. Bár angyal szelid, és Seraph-bájos volt a Fúzi lány, ki alig tizenöt éves korában nyujtá szívéet a kalandor Márkházinak, s ki miután iszonyú csalódását észrevéve, zárdafátyolt vont szeméire, hogy többé a világot ne lássa, bár a második nő, a havasföldi némberek élet és tűzteli alakjával birt, noha megnemesítve, s finomabb gyönyörvággyal világos fürtű szőke arczán: mégis a két nő férje, tekintve külsejét, éppen nem látszott méltatlannak egyikhez is. Mert Márkházi harmincz éves korában, ha nem is a szépség, de a férfias erő

¹ Bethlen. II. 514. l.

² Bethlen. II. 516. l.

³ Bethlen. II. 442. és 515. ll.

typusa volt. Arczát a ragya később dúlta fel, a sárga epefoltokat, az üldöztetések miatt ingerlékennyé vált nedvalkota Kristóf vádjávali versenyzésekor támasztá, sötét mély szemének tüze a bűntudat óta lőn kísértetivé, s évek kellettek arra, hogy fukarsága és kicsapongásai visszadöbrentő bélyeget nyomjanak vonalaira . . . A Mojszin-család gyöngye, hűtlen, de gyönyörű második nőm, Kristóf vajda üldözését vonta nyakamra . . . Kristóf vajda ledér nőmnek fogta pártját, zsinatokat tartatott költségemre, az ágy-s asztaltól különszakittata, midőn pénzem elfogyott; s Erdélyből kiüzött. Bátyja, a lengyel király látván, hogy Istambulban a basák részemen vagynak, tizezer tallért fizetett a fővezérnek elfogatásomért. Miután feleségemhez jogaimról egy szép öszvegért lemondottam, Zsigmond kegyelmébe vett, és eléggé fizet«. ¹ Ezeket a bizalmas családi dolgokat csakis Bethlennél olvashatjuk, tehát kétségtelen, hogy a Márkházira vonatkozó források közül ezt kellett használnia Keménynek, a hol aztán mindent megtalálhatott róla, a mit a regényében szanaszét elszórtan szükségesnek tartott felemlíteni erről a nagystilű kalandorról. A bennünket érdeklő szakasz különben így hangzik:

»Dum haec fierent, ingens Transsylvanis negotium facessit Paulus quidam a vico Markháza, unde et cognomen gentilitium adscivit oriundus. Erat hic ex Hungaria in Transsylvaniam profugus, ob sive proditam Turcis sive negligenter custoditam furtimque captam arcem Hajnácskő, quae in Hungariae partibus Germanorum Caesaris imperio tenebatur; proinde Paulus Markházi supplicio se erepturus in Transsylvaniam se contulerat, ubi variis modis et praetextibus occasionem adventus sui exornans, ob aliquam virtutis militaris opinionem in Báthoreorum notitiam insinuatam ita fortunam suam promoverat, ut tandem foeminam quandam summo loco ortam ac locupletem, e Transalpinorum Vajvodarum Mojszin dictorum genere oriundam nomine Samphiram, Stanislai olim Nizovski (illius de quo meminimus Isabellae Reginae et filii ejus Joannis Sigismundi intimi Consilarii) viduam conjugem, uxorem duceret, iisque connubialibus subsidiis veluti fulcris fractam suam fortunam ita stabiliverat, ut in Transylvana Nobilitate non postremus censeretur; sed generosam ac splendide natam nactus uxorem morum asperitate ita a se abalienavit, ut eam ad tentanda divortii remedia impelleret. Quapropter dum diu mutuis simultatibus odiisque laborassent, resque eo devenisset, ut adversissimo inter se animo constituti jam neuter alterum ferre posset, Christophorus Vajvoda coacto Sacerdotum Conventu, qui ex more connubialium causarum controversias cognoscere dijudicareque solent, negotium hoc censurae illorum submisit, sed cum nulla idonea causa adferretur, quae divortio locum praeberet, praeter male feriatos mores Pauli Markházi, ex sacri Senatus consulto conjugium illud solenni Juramento coalitum firmatumque est pronunciatum, hoc addito: ut secessione ad

¹ *Gyulai Pál*. V. 106—8., majd pedig V. 89. 1.

tempus facta connubiali thoro abstineretur, dum et ille mores suos corrigere, et foemina ad praestanda Marito officia facilius obsequentiorque redderetur. Hoc modo Christophorus Vajvoda patrocinium nobilis foeminae suscipiens, cum eam potestati Markházi subtraxisset, ille uxorem sibi immerito indigneque ereptam quirigans, stomachumque non ferens, simulato ad Regem Poloniae Stephanum Báthorcum itinere, ad quem questum supplicatumque se profecturum praeseferebat, suprata Valachia Transalpina ad Turcas transfugit.¹

De nemcsak Márkházi volt a török udvar ilyen fizetett kémje, hanem Báthori Zsigmond korában valósággal ellepték Erdélyt, s nem egy volt közöttük magyar ember. Különben a porta szívesebben látta és jobban is fizette az erdélyi viszonyokkal ismerős renegátokat, mint a titkon ott tartózkodó török alattvalókat. Ezeknek szereplését Kemény egyébként tüzetesen ismerteti a muderrisek társulata keretében.² A török udvarnak egy ilyen fizetett titkos kéme volt Gergely deák, a fejedelem íródeákja, később titkára és kegyencze. Az emberek legveszedelmesebb fajtájából való, ki nemcsak azokra képes a legnagyobb veszedelmet zudítani, kik vészes közelébe kerülnek, hanem hazáját is kész eladni annak, a ki több anyagi hasznot biztosít számára. Igazi démoni alak, kiből nagy ész nagy erkölcsi elvetemültséggel egyesül. Esze nagy tettekre tenné hivatottá, de szíve nincs. Czinikus okoskodással gúnyolja ki a szív legszentebb érzelmeit. Előtte csak egy cél lebeg: a saját érdeke, a melyért minden bűnre kész. Mint önmagáról mondja, »eccfeticus bölc«, ki eszét, tudományát és életrealóságát mint kém egyformán értékesíti az istambuli és prágai udvaroknál, és alárendelt szerepében ritka művészettel tudja irányítani a fejedelmi udvar cselszövényeit. Nagy gyönyörűségére szolgál, hogy egyszerű íródeák léte az eseményekre oly jelentősen befoly. Nagy esze csábítja őt a bűnre. Vagy mint Gyulai mondja, nem annyira a gonoszság hajtja a bűnre, mint inkább a gyönyörűség, melyet a bűn okoz.

Ez az ismeretlenség homályából felbukkant veszedelmes hatalmasság nem tisztán a költői képzelet alkotása. Miként a *Zord idő* démonja, Barnabás deák³ történeti alapon épült fel Kemény lelkében; épp úgy Gergely deák alakjához is a történelem szolgáltatott neki pár vonást.

Kemény Zsigmond Gergely deák multjából csak annyit árul el, hogy mielőtt a fejedelmi udvarba került volna, enyedi elcsapott oskolamester volt.⁴ Később a török szolgálatába lépett és mint ilyen a titokban működő török párt (muderrisek) feje lett⁵ és a

¹ Bethlen. II. 440—442. II.

² E titkos társulat valóban létezett-e, vagy csak a költői képzelet véleménye? Nem tudom.

³ Adatok a *Zord idő* forrásaihoz. Irod. tört. Közl. XIV. évf. 3. füz.

⁴ *Gyulai Pál*. V. 78. 1.

⁵ *Gyulai Pál*. IV. 43. 1.

törököknél Ali csausz név alatt szerepelt,¹ a kinél tán senki sem okozott több kárt Erdélynek. Ezek az adatok mutatják, hogy Keménynek Gergely deákhoz az alapvonásokat Bethlen alábbi pár sora szolgáltatta:

»Eadem occasione misit ad Vajvodam quoque Transsylvaniae Sigismundum Báthorem Mehemetem, obscuro quidem in Transsylvania loco natum, antehac Gregorius Veresmarti dictum, sed qui ante complures annos damnata vita Scholastica, quam aliquamdiu docendo juventutem in oppido Enyed professus fuerat, Christianae religioni nuncium remittendo ad impios Mahumetis ritus desciverat, tantumque Constantino-poli inter aulae illius mancipia degens, in familiaribus ejus gentis artibus scilicet simulatione, dolis, versutia, suorum odio, et proditione profecerat, ut ea ingenii levitate perfidia peregrinus homo natos Turcas longe superaret; cum linguam, mores, et instituta Turcarum probe calleret, ac quod caput est mentiundo, fallendo, et cum aequalibus adulatione ac nequitia certando perbelle jam Turcam referre videretur, in Csausiorum ordinem fuit allectus.«.²

Az egykori enyedi iskolamester Bethlennél Mehemet nevet visel; de egy másik renegátról is említést tesz Bethlen, a ki Ali néven szerepelt.³ Ezt a kettőt egyesítette Kemény Gergely deák alakjában sok költött vonással kiszínezve.

Ugyancsak Bethlen *Históriájában* találkozunk Csajfer béggel is,⁴ a kit Kemény úgy mutat be, mint »a dicső ozmán birodalom muderriseinek fejét«;⁵ de nagyobb szerepet nem juttat neki.

Szóval Kemény mindvégig figyelemmel van arra, hogy a szereplő személyek, a mennyire csak lehet, történeti hitellel bírjanak. A történeti fontosságú egyének mellett mint valami kaleidoskopban ott nyüzsög még egy csomó képzelt alak, kikben azon kor szelleme, szenvedélye, szokása épp úgy megtestesülve él, mint a történeti egyénekben. Minden társadalmi osztálynak ezek között is megvannak a jellemző képviselői: a fejedelmi udvar befolyásos tanácsosaitól kezdve le egész az ittas demagógokig. De a legrikítóbb csoportot mégis a vándor művészek gárdája alkotja; mintha csak ezek feslett és léha világa volna leghívebb tükré Báthori Zsigmond képmutató udvarának.

LOÓSZ ISTVÁN.

¹ *Gyulai Pál*. IV. 38. stb.

² Bethlen. III. 45—46 l.

³ Bethlen. III. 63. l.

⁴ Bethlen. III. 63. és 125. ll.

⁵ *Gyulai Pál*. IV. 23. l.

EGY MAGYAR NYELVŰ TÖRTÉNETI ISKOLADRÁMA TÖREDEKE A XVII. SZÁZADBÓL.

I.

A tizenhatodik és tizenhetedik századbeli paedagogia — a theologiának a philosophia mellett ekkor még másik »ancillá«-ja — minden olyan eszközt felhasznált, a mely alkalmasnak látszott vallási ismeretek terjesztésére, vallásos érzések erősítésére és az erkölcsök nemésítésére. Így vonult be a színi előadás a protestáns iskolákba, a jézsuiták, piaristák, pálosok iskoláiba.

A protestáns iskoladrámáról az újabb időkig hézagossá ismertek voltak. *Gyulai Pál* (Egyetemi előadások), *Ferenczi Zoltán* (A kolozsvári színészet története), *Bayer József* (A m. játékszín és drámair. története), *Nagy Sándor* (Hazai tanodai drámák. 1883), *Szilády Áron* (Régi M. Költők Tára. V. köt.) úttörő munkálatai után különösen *Bernáth Lajos* felfedezései, melyekről az »Irodalom-történeti Közlemények«-ben (1899) és a »Protestáns Szemlé«-ben (1901, 1902) számolt be,¹ anyagát pedig a Heinrich-féle »Régi Magyar Könyvtár« cz. vállalatban közölte (XXI. köt. 1903.), gyarapították lényegesen ismereteinket.² Azóta a figyelem is inkább felé fordult s azóta folyvást kerülnek elő könyvtárakból, levéltárakból nyomtatott vagy kéziratban maradt iskoladrámák vagy azok programjai. Bernáth műve alapvető dolgozat, mely a tovább kutatásra megbízható útbaigazítással szolgál. Természetesen hézagai is vannak, melyeket a nyomdokába lépők idővel pótolandnak.

Néhány jelentéktelen adattal mi is szolgálunk. *Pl.* Szenczi Molnár Albert Naplójában feljegyezte (57. l.), hogy Bicsén a gróf Erdődy Kristóf és Thurzó Borbála lakodalmán 1612 szept. 22-én egy komoediát is előadtak. Sajnos, a címét nem közli. Bicsé a gazdag protestáns főúr, Thurzó György, birtoka volt s alig gondolhatunk itt másra, mint protestáns iskolai színi előadásra, melyet valamely közeli protestáns iskolának a lakodalmi ünnepélyre kivonuló ifjúsága rendezett, hogy a több napig tartó lakodalom fényét ezzel is emelje s a mindenfelől összesereglett vendégeket ezzel is szórakoztassa s talán az iskolapatronus főúr iránti tiszteletét is kimutassa.

¹ Különnyomata megjelent 1902-ben.

² V. ö. Egy. Philol. Közöny 1902. 544—5. l. és 1903. 511—3. l.

A Ziegler által írt »*Cyrus maior*« cz. színdarabnak birtokomban lévő példánya előadásra vonatkozó kézirati jegyzetekkel van ellátva; címlapján pedig ez áll: »Haec comoedia publice acta coram magistratu Bartfae A^o 1624. die 4. Feb.« — tehát ezt is a bártfai protestáns iskola növendékei adták elő. Bernáth 1588-ig tud a prot. színelőadásokra adatot felhozni, addig t. i., a meddig Ábel Jenő ismeretes tanulmánya ismerteti a bártfai színi előadásokat. Ez az adat arra vall, hogy ezután sem szünetelt. Az 1627. évről (aug. 21.) felemlíti Ferenczi Zoltánnak »A kolozsvári színészet történeté«-ről írt becses műve után, hogy ekkor Kolozsváron előadták »*Ajax versenyését Ulyssessel*« s a szerző nevének rovatába kérdőjelet tesz. Azt hisszük, hogy e mű alig lehetett más, mint a Csáktornyai Mátyástól 1592-ben szerzett »*Ieles feje Historia Két Görög Hertzegről, erős Aiaxról és bölcz Ulyssesről*«: Miképpen vetődtek és perlettek az Táborban, Agamemnon Czáfár, és mind az több Görög Királyoc előtt, az erős vitéz Achilles fegyvere és hadi berbéma felett«. Ez a verses história az Ovidius Metamorphosisában (XIII. 1—398) elbeszéli »*Armorum iudicium*« magyar fordítása, tehát semmiestre sem színdarab, de ismerve a művet, könnyen elképzelhetjük, hogy az ifjúság mégis előadta — retorikai gyakorlatul. Egy ifjú az erős Ajax szerepét vette magára s elszavalta annak hosszú önmagasztaló beszédét, egy másik válaszolt rá a bölcs Ulysses képében s talán egy harmadik hirdette ki a bírák ítéletét s mondta el Aiaxnak szégyellettében elkövetett öngyilkosságát.

Helyreigazítás gyanánt megemlítjük, hogy Schwartz János érdekes iskoladrámájának címe nem »*Helena Menealaos reddita*«, miként Molnár Aladár, Zsilinszky stb. és ő is írja (különlenyomat 72. l.), ennek így nincs értelme, hanem »*Helena Menelao reddita*«: azaz Menelaosnak (előbbi férjének) visszaadott Helena; az előadás vagy kiadás éve is hibásan van »1683 körül«-re téve, mert a címlapon az 1685 rajta van stb.¹

Mindezek nem csökkentik a becses dolgozat érdemét, hanem csak azt bizonyítják, hogy egyik-másik hézag még pótolható.

II.

A magyar nemzet politikai érzékenység dolgában talán a világ összes népeit felülmulja. Ez az oka, hogy költészetébe is inkább belejátszik a politika, mint bármely más nemzetébe. Irodalomtörténetíróink nemzeti költészetünknek e sajtószerű jellemvonását már régen felismerték. Es a legrégebbi időktől fogva így volt ez: már a himnuszok ég felé szálló ájtatos hangjába belevegyül — nem dissonans hang, hanem az énekes őszinte, benső vallásos áhítatának bizonyosága gyanánt.

¹ Ellenben Hörk (Az eperjesi ev. ker. coll. tört. Kassa, 1896. 46. l.) helyesen közli címét.

Csak természetes, hogy a nemzeti költészetnek ez a saját-sága a drámairodalomban is kifejeződik. Egyik legrégebbi drámánkat, *Balassi Menyhárt árullatását*, politikai színműnek nevezték, — nem ok nélkül, mivel kora politikai viszonyainak metsző satyrája, mely a főurak elvtelenségét, szakadatlan érdekhajhászatát s pártváltoztatását állítja pellengérré; az *Actio curiosa* alapeszméje is ugyanaz, demokratikus jellemvonással: itt meg a koldusbotra jutott bocskoros nemes akar hasonló elvtelenség, érdekházasság vagy pártváltoztatás által minden áron zöldágra vergődni. Mind a két mű egykorú eseményeket tárgyal.

Az iskolai előadásra szánt színdarabok jó részénél is ugyan-
ezt találjuk. 1659-ben Rehlinus a »*Fatum Austriacum*«-ot adatta elő¹ (hizelegni Lipót császárnak), 1669-ben mintegy politikai jövendőlésképen az Imre király szerepét játszatják el Eperjesen Tököly Imrével a »*Papinianus Tetragonus*«-ban.

Ennek folytatása mintegy a »*Hungaria respirans*«, melyet annak örömeire játszott el 1682-ben az eperjesi ifjuság, hogy Tököly Imre a táborozásból visszatérve, megszállott a város falai között. Meséje röviden a következő: Constantius gróf a harczi riadó hallatára abba hagyja tanulmányait s vallása miatt 10 évi száműzetésbe megy. Míg távol van, Furentius büntetlenül dühöng a népen. Constantius ez alatt erőt gyűjtve, visszatér s megszabadítja a hazát a Furentius és az idegen nemzet igájától, visszaadja a vallás, a haza szabadságát s a szerencse kedvezésével fejedelmi rangot és címet nyer. Ebből a rövid tartalomtól is látszik, hogy Tökölynek a politikai és vallásszabadságért folytatott küzdelmét viszi színre a darab; ha még kétség forogna fent ez iránt, eloszlatja az I. felvonás 9. jelenete, mely arról szól, hogy az evangélikus lelkipásztorok és iskolamesterek kiűzetnek; a II. felvonás 3. jelenete, a gályarabságra kárhóztatott és Spanyolországba hajózó evangélikusok kiszabadításáról (Equisius admiralis által, a ki őket szabadon bocsátja); a 4. jelenet Radovius és Placidius kihallgatásáról a török császárnál s a II. felvonást bezáró (10. jelenet) török s magyar gyalogosok tánca (»saltus Turcarum & Peditum Hungaricorum, vulgò Talpaffönüm«).

Ennek párja a még abban az évben, sőt abban a hónapban² ugyanott előadott »*Decennale Expirium & Primum Respirationis Status Evangelici*«, melyben az Evangélikus rendek Geniusza, az Emberi hagyomány, Babona, Ceremonia, az Igazság, Mopsus és Tityrus (a földművelő és pásztor nép képviselői) lépnek föl s a darab kezdetén a Genius szintén a 10 évi köznyomorúságon siránkozik s a kívánatos béke létrejöttével, a gyermekek karának örömrivalgásával záródik a darab.

¹ M. Könyvszemle 1884. 35. l.

² Nyomatva *October* van a programra, de ez egykorú kézírással *November*-re van kiigazítva. A másikra *November* van nyomatva.

A »*Helena Menelao reddita*, vagyis az Ottoman Parisnak igájából való szerencsés kiszabadulás után királyának visszaadott Magyarország«, melyet 1685-ben szintén Eperjesen adtak elő, a Helena elrablása és a Trójai háború meséjében a török hatalom megtörését hozta színre, mint a darab végére tett »Clavis in Actum Comico-Scholasticum« megfejtí. T. i. e szerint Hecuba = Porta Ottomanica, Priamus = Turcarum imperator, Paris = Vezirius Budensis, *Helena* = *Hungaria*, Menelaus = Leopoldus, Juno = Austria, cui Aquila est sacrata, Pallas = Croatia, Venus = Hungaria inferior, Theseus = Gabriel Bethlen, Asiae Principes = Electores, Dux Lotharingiae, Wirtembergiae Duces, et Holsatiae Generales Militiae Caesareae; Troja = Ujvarinum expugnatum, Mercurius Caduceator = Comes Aeneas à Caprara, Equus Trojanus = Assultus Ujvariensis, Parnassus = Civitas et Collegium Eperiense, Discordia = Bellum intestinum Hungariae; ... Aglaja = Transylvania ... Castor et Pollux = Duces exercitus Germanici et Hungarici.

Mily élénk figyelemmel kísérték az egykorú politikai eseményeket, bizonságúlg szolgálhatnak e darabok, melyekben egy iskolamester¹ mondhatni a napi politika kérdéseit alkalmazta színre s adatta elő az ifjúsággal.²

Még csak két ilyen történeti tárgyú iskoladrámát említünk föl. Mindkettőt a rosznyói ifjúság adta elő. Az egyik: »*Fata Ungariae sub memorabilibus Ladislai & Mathiae Corviorum viciffitudinibus*« czímmel Hunyadi László kivégzését s Mátyás királylyá választását hozta színre³ s politikai vonatkozását eléggé kifejezi tartalmán kívül az előadás évét jelentő chronostichonos mondat: Anno quo fpe aCCenDaMvr!, vagyis 1705, a remény, a széchenyi gyűlés, Rákóczy fejedelemmé választásának éve. Érdekes lehetett prologusa, melyben a megszemélyesített Fatum »a dicső nemzet viszontagságait magyar versben (patrio carmine) neveti, csodálja, siratja«, nemkülönben a VI. felvonás második jelenete, melyben Mátyás nem akarva addig a királyi czímmel élni, míg a koronát vissza nem szerezte, nemesi felkelést hirdet s *Toldi által hadat gyűjtet*. Kendi István, rhetori osztálybeli tanuló játszotta ezt a szerepet. Tehát ismét egy újabb adat, hogy a néphit Toldi Miklóst már ekkor is szívesen helyezte a Mátyás király korába.⁴

A »*Palladium Sacrum*« II. András magyar király idejében játszik. A király az ázsiai hadjáratból jeruzsálemi király czímmel

¹ Kettőn ki van téve a szerző Schwartz János neve, de valószínűen a harmadik (Decennale Expirium), melyről neve elmaradt, szintén tőle származik.

² Politikai jelentőségével Hörk is foglalkozik id. műve 46. l.

³ Már 1689-ben készült egy jézsuita iskoladráma, mely Hunyadi Lászlót vitte színpadra. Címe: »Cupressus laureata sive Providentia divina Tragicomico-comica in *Hunniade ejusque gemina sobole* alternata ludis autumnalibus repraesentata«. A programot közli Bahlmann id. m. 175—7. l. V. ö. 41. l.

⁴ Szilády: Régi m. költ. tára IV. 348—9, 378—9. Bél: Notitia III. 442. Ráday Pálra hivatkozik, tőle hallotta, hogy e hős a Corvinusok idejében élt.

visszatérve, országgyűlést hív össze s az örök Szabadságnak oltárt emel és hogy annak szent tüze soha ki ne aludjék, őrizésére utódait (20 királyt) esküvel kötelezi. Az Egyetértés öröködik felette s éberségére csakhamar szükség lesz, mert a négy Vesztapapnő, azaz az ország rendei, egymással összevesznek, az ellenséges szelek kapnak a jó alkalmon s a tüzet már-már kioltják, midőn az Egyetértésnek sikerül végre a házi isteneket segítségül hívni s az oltár már alig pislogó tüzét feléleszteni. A haza kórságtól gyötört Geniusának az Isteni Gondviselés megígéri a Palladium védelmezését, de csak azon feltétel alatt, hogy az ország rendei-nek száműzött egyetértése visszatér. Nyilvánvaló, hogy ennek a darabnak is politikai célzata van, a Rákóczy felkelésével való rokonérzését sem titkolja el a névtelen szerző.¹ A cím lap szerint azt mutatja meg ebben a darabban, hogy »a magyar fegyverek sohasem a Palladium ellen, hanem érette csattogtak«, továbbá a darabot abban az évben adták elő, »melyben édes a szabadságért meghalni« (DVL Ce eft pro Libertate Morl = 1707). Az V. felvonásban »a nemzet Genius a hat Planetát indít felkelésre; ezek sorjában egymásután több-kevesebb szerencsével szállnak szembe a szelekkel; jelképei azoknak, kik ugyanannyiszor ragadtak fegyvert a szabadságért«. A VI. felvonás első jelenetében a hetedik planeta, a Nap jelenik meg, a Gondviselés segítségével kiszabadulva tömlöczéből: lelket önt a házi istenekbe. A hat Planeta tehát a Bocskai, Bethlen stb. felkelését jelenti; utoljára jelenik meg a látóhatáron a fölkelő Nap: II. Rákóczi Ferencz. Az utolsó jelenetben a Corvinusok Vitézsége is feltámad s korholja a habozókat és elfajzotakat, bizonyára a labanczokat.

A szindarab tartalma után jelzi a program a »Musica flebilis«-t: talán a tárogató szólalt meg. A darab elején Bánkban (Bancbanus) lép a színpadra, a második felvonás első jelenetében a király képében ő hirdet országgyűlést, a következő jelenetben az összeült országgyűlésen előbb őt oldják fel a királyné meggyilkolásának vétkétől, azután hirdetik ki a szabadság diplomáját, az aranybulla-t.²

III.

Bizonyára politikai célzattal, az egykorú események hatása alatt alkalmazták színre és pedig azonnal, mihamielyt a hír szár-

¹ Klein Sámuel szerint (Nachrichten II. 131. 132. I.) mindkettő szerzője Missovicz Mihály.

² Ez ismertetésnél a Radvánszky-levéltár példányait használtuk. Megemlítjük, hogy a »Decennale Expirium« és a »Palladium Sacrum« a nemzeti múzeumi, a »Hungaria respirans« a pozsonyi ev. lyceumi könyvtárban is megvan (Szabó: RMK. II. 1506. 2287. 1508. sz.), a »Fata Ungariae«-ből Szabó egy példányt sem ismer, címét csak Klein id. művéből veszi (RMK. II. 2230. sz.), a »Helena Menelao reddita«-t nem említi. Mindamellert címét, mint fentebb említettük (43. l.) ennek is ismerték, habár többnyire hibásan közölték.

nyain elhozta,¹ Bécs felszabadulását az 1683-ik évi török ostrom alól.

Köztudomás szerint 1683-ban (júl. 15.) Kara Mustafa nagyvezér nagy sereggel, 300.000 emberrel, zárolta körül Bécs városát. Általános volt a rémület nemcsak Bécsben vagy Ausztriában, hanem Európaszerte, mert Bécs eleste többet jelentett volna, mint Ausztria hatalma bukását: a török uralom megtörésének beláthatatlan időre való elhalasztását.² Tudjuk, hogy Bécs már-már elesett, midőn a lengyel király, a bajor, szász választó s a lothringeni herceg egyesült serege elhárította a végső veszedelmet (szept. 12.): Kara Mustafa serege romjaival futni kényszerült s életpályáját még azon évben decz. 25-én befejezte Belgrádban, úgy, mint a többi szerencsétlen hadvezér: megfojtották a szultán parancsára.³

Bécs sorsát Magyarországon is feszült várakozással kísérték s ennek az élénk érdeklődésnek érdekes okmánya az a *szindarab-töredék*, melyet itt közlünk. A *Radvánszky-levéltár* tartotta fenn:⁴ tehát ugyanaz, mely Balassa, Rimai stb. énekeit megmentette az elveszéstől.

Tartalma röviden ez: Kara Mustafa, a »fényes vezér«, siralomra fakadva panaszkodik, hogy balul ütött ki az a vállalkozása, hogy megveszi Bécsset: »a kereszténység ieszhetetlen hada« annyira megverte, hogy alig hozhatott el egy lasnakot testének béfedésére. Utána felesége lép föl atyafiaival és gyermekeivel: »Hol vangyon, hol vangyon harczczal nyert jutalom — kérdi — kit Bécsből hozott« szépséges s nagy nevezető férje. Előre érzi a selyem zsinórt, mely özvegygyé teendi s gúnyolja a gyáva megfutamodó jancsárokat. Az összegyűlt török vitézek: »istentelen« vezérüket teszik felelőssé a romlásért, a ki elbizakodottá tette őket biztatásai-
val. Végül a Mufti zárja be a sort, a ki óva intette a nagyvezért, hogy ne támadja meg Bécsset, mert ő látta a jövődőt s azt a tanácsot adja neki, hogy könyörögjön a szultánnak, »hogy az istráng ne hozzon nyakának poenitentiát.«

Új jelenet következik, melynek tárgya Kara Mustafa és 36 főbasa megfojtása. A jancsárok agája adja tudtul legelőször is a nagyvezérnek — »a vén kuasznak« a szultán akaratát, mely halált mond fejére: elkéri tőle a császár pecsétjét s megfosztja hatalmától. A nagyvezér jó szándékával s a hadi szerencse változandóságával mentegeti magát s haladékot kér, hogy a szultánhoz személyesen mehessen megőszült fejének kegyelmet kérni. A jancsár aga elutasítóan válaszol: a ki bolondul jár el tisztében, tört és

¹ Viszont Buda felszabadítását külföldön hozta színre Palenstein »Buda anders Offen, Traurspel« 1686-ban kiadott művében. (Gr. Apponyi S. Hungarica II. 1227. sz. a.)

² Lásd az ide von. egykorú irodalmat gr. Apponyi S. Hungarica II. köt. 1102 s köv. sz. a.

³ V. ö. u. o. 1141. sz.

⁴ III. oszt. XLV. csomag.

kötelet veszen fizetés helyébe. A nagyvezér ebbe is belenyugszik, csak annyit kér, hogy legalább elmelessen rejtékkamorájába »lelki mocskainak lemosására«. De az aga ezt is szükségtelennek tartja s kiadja a parancsot a megfojtásra. A megfojtásra rendelt négy hóhér gúnyjai fejezik be a darabot, a kik a sírjára irandó (latin) verset is megmondják.

Hogy töredékkal van dolgunk, az e tartalomról is kiviláglik. Megelőzte a Nagyvezér Bécs alá vonulása, valamint Bécs ostroma, a keresztények győzelme s a törökök megfutamodása. Az itt lévő rész az utolsó felvonásnak két utolsó jelenete lehet csak. A többi része elveszett, a mi annál inkább sajnálható, mivel — a levéltár most már rendezve lévén — nem is remélhetjük, hogy valaha előkerül.

A fennmaradt kétlevélnyi töredék két kéz írása: az egyik bizonyosan Radvánszky Jánosé, a másik valószínűen a Keczer Sándoré. Mind a ketten Eperjesen tanultak, Radvánszky János 1683—1684-ig volt itt, ez időre esik tehát a darab leírása. Radvánszky maga is említi egy levelében, hogy 1683 februárban Keczerrel együtt fog szerepelni egy iskoladráma előadásánál, de ez nem lehetett a mi darabunk, mert hiszen a darab tárgya későbbi időre esik. Abból, hogy a Mustafa megfojtását a szöveg egy helye 1684 február havára teszi, következtetjük, hogy a mű is ez időtájt készült, mindenesetre még október előtt, mert Radvánszky János 1684 okt. 4-én már Kassán van Thököly kíséretében. Iskolai előadásra szánták s az sem lehetetlen, hogy ez a két jelenet úgy maradt fent a Radvánszky-levéltárban, hogy Radvánszky Jánosnak csak ezekben volt szerepe.

Szerzője talán ugyanaz a Schwartz János eperjesi tanár volt, a ki a »Hungaria respirans«-t (1682) és a »Helena Menelao reddita«-t (1685) szintén ekkortáiban írta és adatta elő Eperjesen.¹

Abból, hogy a szövegben sok latinismus fordul elő (mindjárt az első mondat: »Öh engem nyavalyást = o me infelicem«), azt kell következtetnünk, hogy a szerző a latin szöveget adta oda tanítványainak s maguknak kellett azt magyarra fordítani. Ekkor természetesen az előadás is magyar nyelvű volt. Vagy csak azért fordították volna le tanítványaival, hogy jobban megértsék? Ez kevésbé valószínű. Az is lehetséges, hogy külföldi szerző munkája, Schwartz vagy egy más ismeretlen író legfeljebb átdolgozta. E. Pauls (Aus Aachens Vorzeit. Jahrg. II. 1889) említi² Brewer Henriknek erről a tárgyról írt munkáját; továbbá a kölni jezsuita növendékek 1684 szept. 26. 27. napjain előadtak egy színdarabot, melynek címe: »*Vienna anno 1683. 15. Julii praecipitato consilio arte a Turcis obsessa . . . et liberata*«. Bahlmann, a ki 1896-ban a jezsuita-drámákról egy becses monographiát adott ki,³

¹ Az eperjesi iskolai színelőadásokról l. Hörk József: »Az eperjesi ev. ker. collegium története (Kassa 1896.)« cz. műve 43. 46. l.

² L. alább idézett mű 212. l.

³ Jesuiten-Dramen (Leipzig) (XV. Beih. z. Centralb. f. Bibl.) 212—4. l.

közli a 3 felvonásból, prologusból és epilogusból álló darab programját. Ebből látjuk, hogy a 3-ik felvonás első jelenetében Leopold megálmodja Bécs felszabadulását s a törökökön veendő győzelmet, a vezér s a többi basák megfojtását; az 5. jelenetben a vezér és a basák megfojtását végre is hajtják. Azt mondhatnók, hogy ennek fordítása a mi töredékünk, de ennek ellene szól az, hogy a jézsuita-drámában olyan részletek vannak (a mennyire a program alapján megítélhetjük), a melyeket a magyar átdolgozó megtartott volna (pl. a nagyvezér fiát kéri, hogy ölje meg őt), ha tényleg ezt dolgozza át.¹

Töredékünknek irodalmi értéke csekély; elhamarkodott, sebtiben készült munka, mint az iskoladrámák nagyobb része és azonfelül még meglepően sok szórendi és kifejezésbeli magyartalanságban is bővelkedik; mindemellett érdekes emléke XVII. századi drámai irodalmunknak, mint a nemzet finom történeti érzékének bizonyossága, mely az egykorú eseményeket rögtön színre hozatja, hogy abból a tanulságot azonnal levonhassa; mint annak bizonyossága is, hogy nemcsak a XVI., hanem a XVII. században is tartottak nálunk a latin és német nyelvű iskoladrámák mellett magyar nyelvű színi előadásokat is.

Töredékünk szövege betűhíven itt következik:

IV.

Fényes Vezér.

Oh éngem nyavalaft!² méltan mostánában fíralomra fakadok! Főlt tet³ fízandékom vala mindenkoron⁴ nékem hogy az kereftényféget fanyargaffam és nem ma képpen véltem, hanem hogy az Bécsset megh vezsem és el foglalom; de im mi következik? más fele zabola tetetik az ízamban, ki beszélhetetlen, az mit el vésztem, min méltan ízüvem fakados: mafoknak vermet áfván, magam im⁵ beleje estem. Orfagnak, kibem⁶ igetvén, rabolvan és femminek fordítva, mint egy éfz nélkül⁷ gyűttem im ez bofzu allaffa. Stharinbergy⁸ amaz Vitéfz Fő Ember remenfegemet megh csalta, vélekedéfben

¹ Érdekes, hogy Rezik János még 1700-ban is szavaltat Keczer Istvánnal egy költeményt (carmen epicum) »Bécs ostromáról és felszabadításáról«.

² Javítva ebből: *Oh én nyavallas.*

³ Az ő és ö, ü és ú hangot kora uralkodó szokása szerint az író nem különbözteti meg egymástól; az eredeti orthographia minden sajtóságát meg akarván tartani, ezt is így közöljük, de megjegyezzük, hogy az ezen korbeli nyomtatványok a hosszú ő-t és ú-t is inkább ö-vel és ü-vel jelölik, tehát nem úgy mint itt, hanem megfordítva.

⁴ Egy része: [mindenkor]on áthuzva.

⁵ Későbbi betoldás, előbb a *magam* előtt állott s ezt lehozta.

⁶ Előbb *melyet* írt s azt áthuzta.

⁷ E három szó betoldva.

⁸ Ernst Rüdiger Graf v. Starhemberg (1638—1701).

vétkezttem, fzanon megh az Mahomet: Az kereftényfegnek iefzhetetlen¹ hada² engem anyira³ megh vert, hogy mindenemet elhadgyván, alégh egy Lafnakot megh vénhedet tettemnek befedé-fere el hozhattam. Oh engem nyavalyaft! Bécsnek csufja vagyok, melyet annak előte magaménak tar- | [2. lap]tám, midőn az ősztvír fzamarnak hatara Fő Emberek modgyara, föl ütetet volna.⁴

Vezér felefége Attyafiaival és gyermekivel.

Óh! mi dologk? mire kel fzemeimet forditanom? ezé az én kedves Ferjem? mi tortint⁵ szerencsétlenül? Hol vanyon, Hol vany[on] harczal nyert jutalom, az kit Bécsbül hozot nekünk? O én fzepléges f-nagy nevezető Ferjem, hol van az te hires pompád f-hadi *készületed*,⁶ melyert⁷ minap ki vittál? Hol maradot fnyes kontofed?⁸ Hol az te bator tekintetű paripad? Jaj! Jaj! nem tekintem azt az ősztvír fzamart, felek, hogy az kótél⁹ engem olzvegyé ne tegyen: Nagy kefzerőfegem f-bánatim mia hajamat im kel fzagatnom. Tekincsétek ti Attyamfiai, tiis magzatim fzanakodáfra miltó hadi feregeket, kiket magahofz rendelt-*vala*, mi¹⁰ rendben vannak. | [3. l.] Ez fanta, amalf kandics, ezé az erős Mahometifztaknak batorfaga?¹¹ || Jancsároké-é? hogy álgyujokat, záfzlojokat, fátorokat és mindeneket el-hagyván, fzaladáfnak adták magokat.¹² Akadályoz nyelvem¹³ és mind az népen tett szégyent f-mind penigh a' rayta lött csúfághot nagy szánakodással értem.

Az őszve-gyült Török Vitézek.

Ragadták volna el az őrdögök, mint megh-csalatkoztattunk; Igy kellett hazughfággal bennünket az Vénnek megh-csalnia; mindennap sughott nekünk, mondván: Vigadgyatok jó Vitézek és Jancsárok, megh-adatik nekünk Béts Vároffa, de megh-csalatik a' Bolond erős reménfeghe: reménlettünk bő nyereséghe az Csattábul, mellyért fegyver miatt való romlás adatott nekünk, különbkülömbfélé lábokat, kezeket, fejeket hagyttunk Béts alatt, aligh¹⁴

¹ Betoldás.

² Ezután és *Vilézi* áthúzva.

³ Betoldás.

⁴ Lehuzva: *engem*.

⁵ Igy, később *iórtint*-re jav.

⁶ E szó lehuzva s alatta kipontozva.

⁷ Előbb *ki*-t akart írni.

⁸ A. m. köntösed.

⁹ E szó elébe a lapszélén betoldva: *v[e]relle*n (?)

¹⁰ Lehuzva: (mi)*keppen*.

¹¹ *Eltől kezdve más kéz írása.*

¹² Ez után áthuzva: *Béghetlen* vagyok.

¹³ Lehuzva: és mind szégyen, f-mind penigh az népnek csúfágha miatt, csufolása mial az.

¹⁴ Utána lehuzva: *fele*.

Táborunknak fél része tér-megh, mindnyájan megh-romlottunk, ragatasfék-el az Eördögőktől a' mi Istentelen¹ Vezérünk.

D. Muffti.

Megh-jövendöltem ennek történetit, mely felől annak-előtte gondolkoztam, mint jó Barátomat intettelek, hogy Bétsnek békét hadgy. Mivel penigh fozmat nem fogadtad,² tied a' gyalázat, melyet vedd jó néven. Intlek arra, hogy alázatosan könyörögj Sultánnak, hogy az Istrangh ne hozzon nyakadnak pœnitentiát.³ Gonofz érdemedért hasonló Bér adatik néked, mert nem fogadtad a' jó tanácsot.

Minémű az munka, olyan a' fizetés.

Megh-irása,⁴ miképpen az⁵ Török Nagy vezér Cara Mustapha Baffa megh-fojtatott, és 36. Fő Baffákkal életétől megfojtatott Februariufban 1684. éftendőben.⁶

Az Jancsárok Agája.

Halladé Vén kuafz! Halgasd-megh tőlem Sultán akarattyát, kinek haragja tűze meg-engesztelhetetlen, moft halálad által te mi túlünk Nagy Vezérnek nevezetel: Ez okáért add kezembe az Császár petsettyét és tudgyad, hogy minden hatalmodtól és [4. lap.] méltóságodtól megh-fosztatol, nagy bősületben lőttél volna, ha az kevélyfég életedet el nem vőtte volna. hol van Sultán írása, mellyel parancsol⁷ halálra adni téged.

a' Nagy Vezér.

Jay nékem! Mi dologh ez? Micsoda zengést hall fűlem? Ezé az én Uramnak Sultannak parancsolattya, miképpen érdemlettem én ezt? Nemde nem éyel nappal fzándékoztaMé Mahomet orfzágát nyughatatlanul fzaporitani?⁸ Az fzerencsétlenféghek ki álhat ellene, hogy ha Béts alól nagy gyalázattal el-fzaladnom kellett, tudgyuk azt, hogy a' nap a' főtétfégghel megh-kőrnnyékefztetik; Igy vagyon az Hadi fzerencse-is. Ez minden órában⁹ sőt minden fzeppillantásban változtatik. Kirlek jó Aga,

¹ Utána lehuzva: *Előltünk.*

² Utána lehuzva: *jo.*

³ Utána lehuzva: *Az.*

⁴ Nem vehető ki tisztán a javítás miatt; *Megh-irás, Megh-irás* is lehet.

⁵ Lehuzva: *Nagy.*

⁶ Úgy látszik, hogy ez ennek a jelenetnek a czíme; tehát a többinek is kellett czímének lenni.

⁷ Javítás parancsollya-ból.

⁸ Lehuzva: *ki tehet.*

⁹ Utána lehuzva: *változtaltlya.*

engedd-megh, hogy beszéllyek az én Urammal,¹ a' nagy Sultan-nal; talám megh-öszült fejemet a' haláltul meg-menthetem. Kirlek sött könyörgők-is tenéked, botsáfs-el, hogy ² a Császfárhoz mennyek, és vigyem-el neki magamot és fejemet.

Az Jancsárok Agája.

Ne gondold azt lehetőlegesnek lenni; ide figyelmezz, mert az parancsolat ki-adatott, hogy ³ hamaríggal életed el-véteffék,⁴ mellyben eleghet kevélykedtél. A' ki bolondul el-jár tiztiben, tört és kőtelet veszen fizetés helyébe.

a' N. Vezér.

Ennek külömben megh-lenni mivel nem engedsz, nagy ⁵ könyörgéfsel kirlek, reytek kamorámban ⁶ engedgy el-mennem, lel-kem motskainak ⁷ le-mofsáfsára halálom előtt, miképpen nézne engem maga Paradicsomában a' Mahomet, kit egész életemben minden erőmből tizteltem és szolgáltam, ha meg-hagyatott ⁸ Alcorányának parancsolattyában el nem járnék. (vel) parancsolattyát meg nem tartanám.

Az Jancsárok Agája.

Mi szükséged van a' megh-mosásra? nincz mód benne; a' hideg tél meg-rekefztette a' vizeket soha nem éred te azokat, mellyeket ez életben el-vefztettél. Hallyátok ti rendeltetettek? Vef-sétek reá kezeteket a' megfoytásra, mert ez az Nagy Sultannak akarattyá, ennek meg kell lenni, fogjátok őtet. A' vén bolond meg-engedte tsalni magát, ha megh nem elégedett Austriában valo járáfával, adaffék néki bér, mellynek nem volt elég az meg-maradás, a' végfő bucsuért felyemből font kőtelet vegyen.

Az meg-foytásra ⁹ rendelt négy.

Ugy, ugy,¹⁰ édes Vénem, mayd az egész világh fzegletibe megh-nevetik ízerencsétlenségedet, minden Vitéz azért a' dologért őrrül, sött Béts és az egész kerefzténségghis vigad. Költőzz-el a Plutónak ¹¹ Pokolbéli feregihez, te tárfaidhoz. Sírodra ez következendő verfek irattnak:

Hic jacet M. Vezir fortunâ depreffus; Omnia perdere volens fuffocatur refiti nolens.

¹ Lehuzva: *Sulkanna*. — ² Lehuzva: *hozzája*. — ³ Lehuzva utána: *té*. — ⁴ Javítva. — ⁵ Betoldás. — ⁶ Lehuzva utána: *el-mennem*. — ⁷ Lehuzva: *meg*. — ⁸ Betoldás; kihuzva: *azokat*. — ⁹ Lehuzva utána: *való*. — ¹⁰ Lehuzva utána: *jó*. — ¹¹ Áthúzva: *kinokkal tellyes Országára és te*.

BESSENYEI SÁNDOR SZERELME.

I.

Milton nagy művének magyar tolmácsával, Bessenyei Sándorral mostohábban bánt el az utókor, mint érdemelte. Kétségtelen ugyan, hogy *Az elveszett és visszanyert paradicsom* prózai fordítása nyelv és előadás művészete szempontjából mögötte marad a kor kiválóbb szépprózai alkotásainak, de azért érdemei is vannak, melyeket egyszerűen hallgatással mellőznünk nem szabad. Egyebeket nem említve, már az a körülmény is tiszteletet biztosít Bessenyei számára, hogy az ő munkája révén tanulták ismerni őseink hosszú ideig a világirodalom egyik kitűnő epikai művét. A fordítás első megjelenése óta összesen négy kiadásban látott napvilágot, melyek egyikét Arany is forgatta s így Bessenyei műve, ha nem is külső szépségeivel, de az ismertetett mese és gondolatok révén legnagyobb epikusunkra is hatással volt. Különben pedig, mint egy olvasmányokban szűkölködő kor szellemi tápláléka, szintén hasznos szolgálatokat teljesített. Újabban azonban talán Toldy Ferencz, talán mások nyomán bizonyos lenézéssel¹ szokás beszélni Bessenyei vállalkozásáról, noha tudvalevő, hogy olyan jeles elmék, mint Horváth Ádám és Baróti Szabó Dávid sem tudtak megbirkózni az eredeti mű nehézségeivel; úgy hogy elfogadható és élvezhető fordítást úgyszólván csak napjainkban kaptunk Jánosi Gusztáv tollából. Baróti Szabó Dávid nem jutott tovább a hatodik éneknél, míg Horváth Ádám saját bevallása szerint mindössze 9—10 versszakig haladt.²

A kortársak méltányosabbak voltak Bessenyei iránt, mikor könyve megjelent. Mellőzve a szokásos s a fordításhoz csatolt üdvözlő költeményeket, (melyeknek egyikét Bielek László a híres piarista pap, másikat pedig egy N. S. jegy alatt rejtőzködő ismeretlen írta), csak galánthai gróf *Fekete* Jánosnak versére hivatkozunk, igazolásul, hogy a maga korában mennyivel többre becsülték írónk törekvő buzgalmét.

¹ Mely még a német nyelvű magyar irodalomtörténetekbe is átment. V. ö. Schwicker, *Geschichte der ungarischen Litteratur*, Leipzig, Verlag v. W. Friedrich, 1889. 243. l. »Die Übersetzung ist jedoch flache Prosa«.

² L. Kazinczy *F. Levelezése*, IV. 256. l.

Elméd magasságát nem szünöm csudálni
 S hogy a mit nem hiszel, arra is mersz szállni.
 Elhagyod messzire franczok fordítását,
 S bátrabb lépésekkel auctorod járását
 Követvén, oly helyes a magyarázása,
 Hogy nem látszik nyelvnek abban változása.
 Ha Milton felkelne százados sírjából,
 S magyar nyelv áradna támadott torkából —
 Jelesben Édenjét nem magyarázhatná,
 S ánglus poémáját csak így fordíthatná.¹

Fekete János grófról tudjuk, hogy művelt, a külföldi irodalomban járatos magyar volt, a kit széleskörű ismeretei feljogosítottak arra, hogy ítéletet mondjon a fordításról. Versében subjectívebb hangot használ a kelleténél, de az is bizonyos, hogy ez a kedvező vélemény egy szélesebb kör elismerésének kifejezése. Hasonló dicsérrettel adózik a Magyar Merkurius is 1796 november 15-diki számában. Más tollal ír már Szemere Pál, a Kazinczy triászának tagja. Lasztóczról, 1815. január 17-dikéről keltezi levelét, melyben tudatja Kazinczyval, hogy »A debreczeni grammatikusok, az erdélyi nyelvmívelő társaság, ezek az antineologok, már illetve vannak, de nincs még egy, az, a kit a *Holmi* Czinkéje czítál, s a kinek stíljét s következően gondolkodása módját még Virágis szereti, — Bessenyei, Milton »Paradicsomai«-nak fordítójok. E könyvet asszonyom olvassa. Ez okból nem küldhetem tulajdon magát. Képzelheti Uram Bátyám! mely nehezemre esett Az olvasóhoz írt §-ait, ezeket a döllyffel hangzó sületlenségeket olvasni. Én jónak vélném a publikummal közölni, még pedig szóról-szóra, ígéről-igére.«²

Hogy ez a hang és az írásnak ez a módja nem tárgyilagos, az sokkal szembetűnőbb, hogysem külön kellene felhívni rá a figyelmet. Szemere mindenesetre jól tette volna, ha csakugyan egész terjedelmében közli a sületlenség csúfolt bevezetést, bár ez esetben sem került volna ki az elfogultság vádját, melylyel az itt következő idézetek olvasói őt bizonyára illetni fogják. Mert nézzük csak közelebbről, hogy mit ír Bessenyei a helytelenített sorokban! Terünk nem engedi, hogy az egész bevezetést közöljük, azért — meggyőző és bizonyító erejükben bizva — csupán a lényegre vonatkozó részeket iktatjuk ide:

»Minden erőmet, igyekezetemet arra fordítottam, — írja Bessenyei Sándor, — hogy Milont tisztán és érthetőképen tégyem elődbe, ugyanazért semmi új magyar szót sem teremtettem, sem pedig a franczia nyelvnek³ reguláihoz magamat nem szabtam;

¹ Főstrázsamester Bessenyei Sándor úrnak. L. Irod. tört. közlemények, 1901. 285. l.

² L. Kazinczy F. Levelezése, XII. 332. l.

³ Bessenyei Sándor tudniillik francziából fordította Milont s nem az angol eredetiből.

hanem csupán csak a magyar nyelv természetét vettem regulául; főczélom volt az, hogy azt meg ne fertézzem, vagy erőltessem. Érzem is magamban, hogy ezen fordításban született nyelvemnek nyakát nem szegtem. Ugyanazért, ha a szószerént való fordítást keresed, a francziában a magyar Miltont meg nem találod; vagy ha megleled is, csak ott, a hol a két nyelv természete egymással nem ellenkezik.«¹

Egy másik helyen a fordítás keletkezéséről szólva így folytatja a bevezetésül írt tájékoztatót: »Midőn a szőke Tisza szigetes kebelében² Milton fordításában hevültem, megkérdeztem barátságosan Múzsámat, hogy mit szól ehhez a szándékomhoz, hogy én egy ánglus Múzsával atyafiságos szövetséget akarok vétetni, s képzeldésit, gondolatit magyar köntösbe öltöztetni? lehet-e ez a bátor vakmerőségem vagy nem? Felele Múzsám: Ha Miltonnal, mint poeta verset akarsz futni, vele nem érsz, mert — olyan mint ő, érzed, hogy nem vagy — de ha mint philosophus tisztelettel kíséred, mint a gyermek atyja után hogy szokott indulni, így gondolatit magyarázhatod;... Légy hát bátor és vigasztald magad azzal, hogy a magyar litteraturának felsegélésében izzadozó nemes lelkek töled ezt a szent vakmerőséget jó néven vészik és eshetett hibáidat vagy megjobbítják vagy elhallgatják.«

Így jelent meg Milton magyarul, — írja odább, — melyet hiba nélkül igyekezett adni, de ha czélját el nem érte (mert hol az az ember, a ki tökéletes munkát tehessen?), vigasztalja magát az olvasó azzal, hogy e hibák csak a köntöst illetik. Azután vállalkozása jogosultságát hangoztatja. Azt mondja erre nézve, hogy kötelességünk nevelésünk gyümölcsét a haza javára fordítani, s miután főleg a nyelv és tudományok művelése az a tér, melyen leginkább hátramaradtunk s a mely által egy nemzet leginkább emelhető: igyekezzünk e téren is használni a köznek.

Ha nem tudunk eredeti műveket írni, fordítsuk más nemzetbeli nagy lelkek munkáit. Szóval dolgozzunk és ne rejtjük véka alá talentumainkat, még ha kicsinyek is azok. Hiszen kis szikrából is támad néha nagy tűz! Ki tudja, — mondja ő — hogy e gyenge fordítás nem lesz-e indítéka valamikor egy tökéletesebb műnek. Nem negédes dölyfösség, dicsőségre való vágyódás, avagy hiúság serkentette e fordítás közzétételére, hanem az az indulat, mely embertársainkkal jót tenni ösztönöz.

Ime a kárhoztatott paragraphusok! Bizonyára nehéz bennük megtalálni a Szemerétől említett dölyföt és sületlenséget, melyekkel ellenkezőleg az idézett sorok írójuk szerény, de azért önrzertes, józan okossággal telt és hazafias gondolkozásáról tanuskodnak.

¹ L. Elveszett Paraditsom, Milton által. Fordította Francziából Besseneyei Sándor cs. és kir. lovaskapitány. Első darab. I—VIII. könyv. Kassán, 1796. Az olvasóhoz.

² Kilincz nevű szigetet érti Szabolcs megyében.

Ellenben ha az izléséről híres, de drákói szigorú Szemere elfogultságának okát keresnők, hamarosan ráakadnánk abban a viszálkodásban, mely a Kazinczy követői és a Bessenyei Sándorral sok tekintetben együttérző debreczeni kör között folyt.

Azok között, a kik a szóban forgó fordításról írtak — Ballagin kívül — *Beöthy* Zsolt a legigazságosabb Bessenyeivel szemben. A szépprózai elbeszélés történetében elég részletesen foglalkozik vele s bár ő sem dicséri agyon, de legalább méltányolja a derék testőr író buzgolkodását. Azt írja művében, hogy a mit az olvasóhoz intézett bevezető sorok ígérnek, nagyrészt csak azt nyújtja a könyv: a lelkes naturalista igyekezetét. »Néhol kivillan belőle valami természetes erő: egy-egy eredeti szép szó ad némi nyomosságot és színt a gondolat képének; de az örökös ingadozásban, szabatlanságban, körülírogatásban általán mégis halavány marad az.« Így *Beöthy*. Milyen ridegen hangzik ezzel szemben *Toldy* Ferencznek A magyar költészet történetében olvasható kritikája, mely szerint a fordítás nemcsak nem hű, de még csak nem is sejteti azt a fenséget, méltóságot, tömörséget és erőt, mely az eredetit a világirodalom egyik főrangú művévé teszi.

Ez a szigorúság és az a körülmény, hogy csupán a fordítást, mint műalkotást s nem a testőrök kultúrmissióját vették tekintetbe, okozhatta, hogy irodalomtörténészeink nem nagyon törték magukat a Bessenyeire vonatkozó adatok után. Pedig felkutatásuk megérdemli a fáradságot, mert a testőrök működésének tüzetes ismertetése, összeköttetések szálainak felfejtése, egyéniségük rajza hálás feladat lenne és még mindig nem találta meg hivatott monographusát. Irodalmunk történetének buvárai azonban szívesebben foglalkoznak egyes műalkotások elemzésével, mint azon adatok felkutatásával, melyekből idővel az irodalmi arczképek kerekednének ki.

II.

Legrészletesebben eddig *Ballagi* Aladár rajzolta meg a Milton fordítójának képét A magyar királyi testőrség története című munkájában. Itt az 1872-ig ismeretes források csaknem teljesen ki vannak merítve, mindössze a Virág Benedekkel való összeköttetéséről nem történik említés. Valószínűleg erről is volt tudomása Ballaginak, csak nem tartotta annyira fontosnak, hogy külön emlékezzék meg róla. Az idevonatkozó adat egy levéltöredék, melyet Virág Benedek a *Bessenyei Györgynek emlékezete*¹ című verséhez csatolt jegyzetben közöl. Azt írja itt, hogy Bessenyei Györgyöt nem ismerte személyesen, de olvassatta könyveit (s kezdte jobban szeretni nyelvünket), kivált miután Bessenyei Sándor, a kapitány azokból egy-két darabot küldött neki. A küldé-

¹ Poetai Munkák. Írta Virág Benedek. Pesten. Két könyv. Petróziai Trattner János Tamás betűivel és költségével. 1822. 210. l.

ményt kísérő levélből ezt a részletet idézi Virág: »Ki légy, mi légy, nem tudom... én. Azt, a kívül levelezek te-zem, mint az Istent... Kell-e veled superlativusban beszélni... piszkálad-e szemedet gyűrűs ujjal«... (azzal t. i. nem törődöm).

Ez az első sorban Bessenyei egyéniségére jellemző töredék, mint a Virággal való összeköttetés bizonyítéka is érdekes. Hasonló okból becses az alább közölt levelek közül az, melyet akkor írt B. S., mikor öcscse munkájával, a *Hunyadi László* című tragédiával kedveskedett Radvánszky Jánosnak.

Úgy látszik a fordító és verselő munkásságon kívül arra is jutott ideje és azzal is törődött, hogy az újabb irodalmi alkotásokat, főképpen természetszerűleg a testőr írókét minél szélesebb körben ismertté tegye. Ilyenféle szerepére emlékeztet az alábbi levelek közül kettőben is említett katalogus is, mely alatt aligha közönséges jegyzéket kell érteni, hanem valószínűleg valami tiltott könyvet, mert különben nem jegyezné meg a hozzácsatolt levél utóiratában, hogy »Az ígért catalogussal alázatosan udvarolni kívántam, *tudom jól, hogy az Úr engemet kimélni fog és kitűl nyerte, magában tartja.*«

Radvánszky János, a kihez Bessenyei így írt, a XVIII-dik század második felének érdemesebb férfiai közé tartozott. Tanult és olvasni szerető ember volt, a ki alkalomadtán maga is tollat fogott, de főleg irodalompartolása és a korabeli írókkal való barátsága révén nevezetes. Állására nézve Zólyom vármegyének alispánja és követe, a ki a protestáns egyház ez időbeli mozgalmában is tevékeny részt vett s mint királyi tanácsos és arany-sarkantyus vitéz halt meg 1815-ben. Előkelő szelleme és vonzó egyénisége sok ember előtt tehette kedvelté, mert számos jel mutatja, hogy radványi vendégszerető háza találkozó helye volt a korabeli irodalmi és társadalmi kitűnőségeknek. Széleskörű ismerettségének és összeköttetéseiének legvilágosabb bizonyítéka kiterjedt levelezése, melyből az irodalmi vonatkozású íratokat éppen mostanában rendezti sajtó alá e sorok írója.

Említett levelezés tanúsága szerint a radványi várkastély gyakrabban volt színhelye nagyobb összejöveteleknek, nemesi mulatozásoknak, melyeken az összejövetelekre alkalmat adó vadászat, táncz vagy egyéb szórakozások mellett a politika és irodalom is szóba kerültek. Elég biztosítéka volt ennek a résztvevők értéke-sebb egyénisége. Kazinczyról meg gróf Teleki Józsefről, Prónay Lászlóról, Barcsayról és Bessenyei Sándorról például bajos dolog feltenni, hogy a muzsikán, jó boron és a konyha kitűnő voltán kívül egyébről ne beszéltek volna. Ezen az alapon következtetve talán nem csalódunk, mikor ezekben az összejövetelekben többet látunk az ez időbeli hangos, de többnyire tartalmatlan nemesi mulatságoknál. Nem hiányoztak a radványi összejövetelekről természetesen a környék szép asszonyai és leányai sem, úgy hogy méltán írhatta erre czélozva az öreg *Orczy* Lőrincz:

Híres a szép nemről Besztercze vidéke,
Szőke nemzetségnek ott vagyon a fészke,
Csinos gyermekeket szül Garam melléke,
Hajdant¹ mulatságnak *Radvány* vala széke.²

Egy ilyen radványi mulatságon ismerkedett meg Bessenyei Sándor 1771-ben viszonzatlan szerelmének tárgyával: *Prileszky Eszterrel*. Az alábbi levelek nagy része erre a viszonyra vonatkozik. Hogy miféle alkalomból jöttek össze ezuttal a vendégek, arra nézve biztosat nem tudunk. Bessenyei Barcsay Ábrahám társaságában jött le Bécsből egy pár napra Radvánszky Jánosékhoz, a kik a tőlük megszokott szívességgel fogadták a fiatal vendégeket. A környék urai is örömmel látták őket, s a radványi vendéglátók engedelmével R. János rokona Radvánszky György is rendezett tiszteletükre néha vidám lakomákat. Hogy ilyenkor aztán ősi szokás szerint nem hiányzott semmi a mi szem s szájnak ingere, azt éppen Bessenyei példájából látjuk, a ki még később is szájában érzi az elfogyasztott pisztráng és levelen-sült ízét.³

Meddig mulattak testőreink Radványban, arra nézve nincsenek határozott adataink. Nem valószínű, hogy sokáig, mert a katonai szolgálat — fontosabb ok nélkül — nem engedett meg hosszabb ideig tartó szabadságot. Másfél, esetleg két hétig tarthatott a kirándulás, melynek ihlető és átalakító hatása Barcsay költészetére és Bessenyei életére egyaránt kimutatható. De míg az elegáns poétának nevezett Barcsay, kit a háziasszony⁴ bája és kelleme bűvölt le, — mindvégig megmaradt a köteles tisztelet határainál, addig barátja már igazán rab lett, mint a költő mondaná, két szép szem sugárinál. Barcsay versekben adott hódolatának kifejezést Radvánszkykné iránt, a kinek — fiatal asszony lévén — hízelt az udvarlás e módja, de különösebb jelentőséget nem tulajdonított neki. Mégis később, a mikor nyomtatásban is megjelentek e versek, bizonyos körökben némi félreértésre adtak alkalmat. Így Kazinczy is kifogásolta bizalmas hangjukat,⁵ pedig tulajdonképpen semmiféle rosszabb háttérük nem volt s lényegükben nem egyebek, mint egy költői lélek tiszta vonzalmának pajkosabb kifejezései. Költőjük is céloz erre, mikor azt mondja:

Bármit irtam légyen, tudom a tisztelet
Híven maradt mindég nyájas tréfa mellett,

Míg Barcsay a szép háziasszonyt mulattatta szellemének kin-

¹ Így.

² Két nagyságos elmének költeményes szüleményei, Pozsony. 1789. 157. l.

³ L. a 3. sz. levél utóiratát.

⁴ Sz. Prónay Éva.

⁵ Meg nem bocsáthatni neki, — írja K. — hogy »egy tiszta erkölcsű Matronát az ötlet nem ismerő világ előtt meg nem érdemlett gyanuba hozá. Ilyen a katonai Leichtsinn.« L. Kazinczy F. Levelezése, IX. 390. l.

cseivel, azalatt Bessenyei Sándor az egyik Prileszky kisasszony kegyeibe iparkodott bejutni. Berkeszi István Krisztinának írja a leány keresztnevét,¹ de valószínűbb, hogy Eszternek hívták. A Krisztina névre ugyanis semmiféle adatunk nincs, míg a másik elnevezés igazolható. Az alább közölt levelekben tudniillik a leány otthonául, a trencsén megyei Podhragy község van megjelölve; Nagy Iván szerint itt Prileszky Elek lakott, a kiről azt tudjuk, hogy 1721-ben Jenában tanult s mikor tanulmányai végeztével visszatért hazájába: feleségül vette Radvánszky Erzsébetet. Ennek a Prileszky Eleknek az unokáját, Esztert kell a levelekben említett Prileszky kisasszony alatt értenünk. Igazolja ezt a feltevést Bessenyeinek egy megjegyzése is, mely szerint Radvánszky Jánost atyafiságos kötelék fűzte a leányhoz; továbbá az a körülmény, hogy az a Rosics nevű generális, a kit Barcsay a kisasszony udvarlóí között emleget,² később Prileszky Eszter férjeként szerepel Nagy Iván családtörténeti munkájában. Egész határozottan mondhatjuk ezek alapján, hogy a leányt, kit Bessenyei Sándor szeretett, *Prileszky Eszternek* hívták.

Hogy milyen idős volt, szép volt-e, szegény-e vagy gazdag, szóval, hogy milyen tiszlós és belső tulajdonságokkal áldotta meg a természet, arra nézve a báró Radvánszkyak radványi levéltárában nem maradtak ránk feljegyzések, vagy legalább eddig még nem kerültek elő. Udvarlóí nagy számából és Bessenyei leveleiből következtetve, feltehető, hogy szép volt, fiatal és művelt, de ingtag és határozatlan, mint a legtöbb középsorsú úrileány, a kit a szellemi és anyagi javak fordított arányában bővelkedő kérők ostromolnak. Bessenyei nagyon szerette. Harmincz éves volt már, sokáig élt a nyugatnak egyik inkább fényéről, mint erkölcsösségéről híres központjában, alaposan ismerte az életet: férfias lelke tehát hozzáillő boldogságra vágyott. Szép ember volt, a kinek külseje nemes bensőt takart, mely tisztaságának himporát a világváros romlottsága közepette is megőrizte. Igazi férfi-ideál. Egészséges testben, ép lélek birtokosa; nyílt, szókimondó, becsületes és egyenes szívű, de szerelem dolgában szemérmes, könnyenhivő, érzékeny, egy kicsit rövidlátó és talán — egy kissé naiv. Ezeknek a lelki tulajdonságoknak megfelelően viselkedik a leánynyal szemben is. Mikor tudatára ébred szerelmének, siet közölni érzéseit Eszterrel. Nem kertel, nem tapogatózik, hanem becsületes őszinteséggel megmondja neki, hogy szereti férfias szíve egész melegével s ha nincs kifogása ellene, feleségévé és ha Isten így úgy akarja, boldoggá teszi. Így a férfi. És mit tesz erre a leány? A mit minden leány tenne az ő helyében. Az örökasszonyi természet Prileszky Eszterben sem tagadta meg magát. Nem utasítja vissza az ajánlatot. Nem biztatja, de nem is fosztja meg minden reménytől szerelmes

¹ V. ö. Kisfaludy-Társ. Évlapjai, 1887. 225. 262. 1.

² L. Kisfaludy-Társ. Évlapjai, 1887. 258. 1.

lovagját. Egyszerűen azt feleli, hogy a dolog olyan lévén, melyet másokkal is közölni kell, ne kívánjon tőle szóbeli rezolúciót Besse-nyei, hanem ha ír, majd ő is tudatja szándékát. Később látni fog-juk, hogy mennyire váltotta be ígérését.

Sándorunk nehéz szívvel bár, de megnyugszik e válaszban s azzal vigasztalja magát, hogy: vett ő észre a kisasszonyban oly nemes szemérmetességet, hogy később lett volna akármit is elkövetni, mintsem szemébe szeretetét vagy hidegségét mutatni.¹

A radványi vig napok után sok aggodalommal és kevés reménynyel terhelve tér vissza a szerelmes hadnagy Bécsbe. A ked-ves emlékek hatása alatt hálálkodva ír innen Radvánszky Jánosnak mindjárt megérkezése után. Levelében nem említi szerelmét, csak körülírva. Jól esik visszaemlékeznie — úgymond — az együtt töltött időre, de ha sokáig gondolkozik az átélt napokon, azt mondja benne egy kemény szó: Fuss ki Callipso szigetéből, mert nemcsak Venus ártalmas gyermekével, hanem Pallas is, a kinek ellent soha nem állhatsz, veszedelmedre összeesküdtek. Még egyszer köszöni a vett jókat s biztosítja Radvánszky Jánost, hogy senki jobban nem tiszteli és szereti, mint »a kétségbe csaknem fuldokló szegény gárdaszolgája: Bessenyei Sándor«.

Ez időtáiban írt imádottjának is a szerelmes testőr. Előbb-e, utóbb-e, biztosan nem tudjuk, mert az idézett záradék végéről hiányzik a dátum. Levelének foglalata körülbelül ugyanaz, a mit szóval is elmondott már a leánynak. Akkor azonban valószínűleg férfiasabban hangzott. Erzékeny reflexióktól átszőtt mondataiban újból kifejezést ad mélységes szerelmének, melyről hiszi, hogy bol-doggá tenné kedvesét. Szerencsésnek érezné magát, — írja, — ha valamely nála esedező nemes hűséget megjutalmazhatna, de ő meg van fosztva az örömtől, mely a kisasszonynak hatalmában van. Vajjon remélheti-e annak benne való teljesedését? Kéri, hogy ne kételkedjék hűségében, mely ha egyebet nem, de hitelt minden-estre érdemel. Ne mellőzzön külső tekintetekért oly szívet, mely legnagyobb szerencsének azt tartaná, ha imádottja szerelmét elnyer-hetné. Bocsássa meg a levélben foglaltak által tanúsított merészsé- get s ha teheti, ne foszsa meg minden reménytől.

Ezt a levelet 1771 október 15-dikén küldte el Bessenyei Sándor Bécsből. Megkapta-e, olvasta-e Prileszky Eszter: biztosan nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy a testőr nem kapott választ soraira, noha mint láttuk, a leány annak idején megígérte neki, hogy közölni fogja vele elhatározását. Szegény Bessenyei egy ideig csak várta a feleletet, de mikor látta, hogy nem jön, radványi házigazdájához fordul vigaszért és felvilágosításért. Bocsánatot kér, hogy már másodszer alkalmatlankodik, de ismerve Radvánszky Jánosnak hozzá érdeme felett tanúsított jóindulatát, reméli, hogy nem fog elutasíttatni. Már nem titkolja szerelmét, ellenkezőleg meg-

¹ L. alább az egyik — R. J.-hoz intézett — levélben. (4. sz.)

jegyzi, hogy a mit Radványból eljöttekor meg nem mondhatott, most közli. Azután elmondja, hogy hogyan tárta fel szívét Prileszky kisasszony előtt *élőszóval* és hogy az mit felelt neki. Azt is tudatja, hogy Bécsbe érve, azonnal írt a leánynak, de nem úgy festette levelét, »mint a világi szerelmesek, a kik szint inkább, mint való-
ságot szoktak keresni, hanem mint egy józan gondolkodású férfinak kötelessége az ilyes állapotba gondolkozni«. Választ ez ideig nem kapott. Menteni iparkodik a hallgatást, de mégis nagyon kéri jóakaró barátját, hogy visszagondolva a saját fiatal korára lehetőleg szabadítsa meg őt a kínzó kétségektől. Hiszen neki — úgy-
mond — mind okossága, mind pedig az atyafiság jussa szerint tudnia kell és tán tudja is, hogy mire hajlik a kisasszony. Irja meg neki a maga vélekedését őszintén, hogy tudhassa: elvesse-e reményét vagy sem. Ha el kell vetnie a reményt, abban is megnyugszik, csak bizonyosat tudjon. Majd keres és valószínűleg talál is vigasztalást abban a kütfőben, a honnan származik mind a jó, mind a gonosz.

Ezzel a méla akkorddal végződik a levél, melyet majdnem három héttel az előbbi után írt ugyancsak Bécsből: 1771 november 4-dikén. Radvánszky János válaszában csak a fogalmazata maradt ránk. Örömeinek ad benne kifejezést, hogy ifjú barátja bizalommal fordult hozzá s kéri, hogy tartsa meg továbbra is jó emlékezetében. Tudatja, hogy »azon tudvalévő úri személy« egy időre hazájába tért vissza, egyszersmind ajánlja, hogy Besseneyi is ránduljon ki oda, »lévén mostanság úgyis az őszi vadászatnak az ideje«; egyébként pedig nagy öröme szolgál, ha ifjú barátja céljainak eszköze lehet. Mielőtt ezek a sorok Bécsbe érkeztek volna, a türelmetlen, de mégis tűrő szerelmes 1771 november 5-én megismétlé a leányhoz intézett kérést. Stílusa naív változatosságára vall, hogy míg az első levélben nagyságos kisasszonynak szólítja Prileszky Esztert, itt a méltóságos és nagyságos czímezést felváltva használja. Szelid szemrehányással kezdi. Azt hitte, — írja, — hogy a mit búcsúzaskor személyesen ki nem vihetett, elválásuk után levelével elérheti. Csalódott azonban, mert íme sorai válasz nélkül maradtak. Bánat és keserűség fogja el szívét, ha rágondol, hogy a kisasszony, ki kegyességéről és jó erkölcséről épp olyan híres, mint neveléséről: egy alázatos hívét megvetéssel sujtja azért, mert érzelmeit feltárni merészelte. Bizonyára a legbűnösebb embernek fogja őt tartani ezek után a kisasszony, mert megvallja, hogy tiszteletéről és szerelméről lemondani sohasem fog. Mit tehet ő arról, hogy érzékeny szívet formált benne a természet! Nem szokhatik el önmagától s a keblében égő tüzet el nem fojthatja! Különben hiába is volna ez, mert az okosság, a mely bennünk halandókban igazán vezérlő kalauz, azt mondja neki: »Szeresd azt a jó erkölcsű, nemes születésű szépséget, mert ha a virtust nem szereted, idétlen fajzatja lészesz a természetnek«. Mennyire szeretné, ha e pillanatban lelkébe láthatna a kisasszony, legalább bizonyosságot szerezne

ama tiszta érzelemről, mely szívét betölti s akkor bizonyára nem tagadná meg tőle boldogító kegyeit. Nagyon kéri, szabadítsa ki e kétségből s ha nem is szeretetből (hiszen azt úgy sem reméli már), legalább szánakozásból írjon vigasztalást egy oly hívének, a ki a halálnál is keservesebb kinnak tartaná, ha a kisasszonytól örökre megvettetnék. Vagy két héttel azután, hogy e sorokat elküldötte, kapta meg Radvánszky János figyelmeztetését, hogy a leány már nincsen Zólyomban. A hallgatás egyik oka tehát talán az volt, hogy a levelek nem jutottak el rendeltetési helyükre. A választ izgatottan váró ifjú pedig tovább is ontotta a szerelmi vallomásokat s átkozta a sorsot, mely ilyen kegyetlenül bánik vele. 1771. november 19-dikén újból Radvánszky Jánoshoz fordul és sűrű mentegetődzések között kéri, hogy ha Zólyomba utasított levelei még mindig a beszterczei postamesternél hevernének, legyen szíves azokat továbbítani. Azt is tudatja, hogy egymás után már három levelet küldött Zólyomba, míg egy negyediket Podhagyára, a hol az imádott ekkor tartózkodott. Radvánszky János válaszában azon részére, mely a leány meglátogatását ajánlja, szintén reflektál, de farsang előtt lehetetlennek mondja, s akkor is csak úgy véli lehetségesnek, ha a kisasszony addig »kegyelmének valami szikrácskáját« érezteti vele.

Prileszky Eszter pedig ezután sem nagyon éreztette vonzalmát Bessenyei iránt, hanem hallgatott mélységesen, titokzatosan és — mondjuk ki — bosszantóan. Mi lehetett az oka ennek a ropant csúrés-csavarásnak, azt maig is homály fedi. Tudjuk, hogy más kérői is voltak a leánynak, de ez nem menti, legfeljebb magyarázza kegyetlen eljárását. Ha nem tudott választani a gazdag és előkelő, de öreg — s a szegény, de ifjú és eszes kérő között, legalább vett volna annyi fáradságot magának, hogy valami okát adja ennek a hosszantartó és formailag sem kifogástalan várakoztatásnak. Mert így, ha drasztikusan akarnók magunkat kifejezni, azt kellene mondanunk, hogy egyszerűen az orránál fogva vezette Bessenyeit.

A gárdánál és a hadseregnél Bécsben szolgáló magyar tisztek között ezalatt nagy a méltatlankodás. Úgy látszik, nem volt titok előttük társuknak ez a szerencsétlen szerelme, melyről Barcsay Ábrahám is többször megemlékezik Radvánszky Jánossal váltott leveleiben. Lehetetlen, hogy ne bántotta volna őket derék barátjuk lehangoltsága és bánata, mely bizonyára testileg is megviselte az érzékeny lelkű embert. Oh, a kik ismerték barátjuk külső és belső kiválóságait nem értették és nem is érthették a leány vonakodását s miután érdeklődésüket senki sem tudta alkalmas magyarázattal kielégíteni, Barcsay végre Radványba fordult felvilágosításért. »Édes Jánosom! — írja Pyladesének — mivel már örökös békesség akar lenni, ird meg nekem: a Prileszky kisasszony miért nem válaszol a mi jó barátunknak? Hidd el, hogy ilyen embert nehezen lehet találni, én pedig mind hazám és nemzetem javáért, mind pedig

a kisasszony világi gyönyörűségeiért és szerencséjeért szeretném, ha öszve lehetne őket forrasztani. Ezen dolognak kormányzását tehát reád bízom. Ha megérik, azután Platiné és Hellenbachné asszonyoméknak adjuk által pro dissertatione.«¹ Erre, sajnos, nem került sor. Lassanként Bessenyei is veszíteni kezdett reményéből, de hogy mit tegyen, azt maga sem tudta. Teljesen abba nem hagyhatta a dolgot, mert nem tudhatta, hogy mi az oka annak, hogy levelei válasz nélkül maradnak. Mint Radvánszky Jánosnak írja, a leányról nem tételezhet fel oly alacsony karaktert, hogy számos kérésére ne felelt volna vagy jót vagy rosszat; nem gondolhat tehát mást, minthogy valaki titkos úton elfogja a leveleket. Deczember hatodikán² végre döntő lépésre határozza el magát. Ír Radványba s a Radvánszky Jánosnak címzett borítékba beleteszi a Prileszky Eszternek szóló levelet is. A mellékelt levelt le sem pecsételi s felhatalmazza barátját annak elolvasására. Had' lássa belőle, hogy nincs ok válasz nélkül hagyására! Kéri barátját, hogy juttassa sorait a kisasszony kezeibe s tudassa majd, hogy micsoda effektusa volt. A felelet kevés ideig késett, de nem volt végleges és kielégítő. A tapasztalatokban gazdagabb jó barát intése szól benne, mikor figyelmezteti hadnagyunkat, hogy végső válaszát ne igen sürgesse, mert *sokszor, a mit az ész meg nem orvosolhat, azt az idő helyre szokta hozni.*

Közben telt az idő. Már hónapok multak el a nevezetes radványi multság óta s Bessenyei még mindig nem tudott bizonyosat. Jó barátai kérdésekkel ostromolták és tanácsokkal szolgáltak neki, vigasztalták őt, sőt talán feledtetni is próbálták vele a dolgot. Belevonták irodalmi terveikbe és magukkal vitték mulatáságaikba, de mindez édes-keveset lendített bajtársuk szerelmi ügyén.

Barcsay, a ki valamivel idősebb volt,³ félig-meddig a közbenjáró szerepét játszotta Radvánszky Jánoshoz intézett leveleiben. 1771 deczember 17-én megint ír pataji kunyhójából s kéri, hogy segítsen boldoggá tenni közös barátjukat. Gúnyolódva jegyzi meg a másik két kérőről, hogy »Rothsitz német, ha úr is, Podmaniczkyt nem esmerem, ha gazdag is, de általában tót lehet. Bessenyei magyar és főnemzetből való, ha szintén a szerencse meg nem halmozta is. Minden jóvérű kisasszonynak így kell gondolkozni, ha azt akarják, hogy meg ne korcsosodjunk.«⁴ Sokat nem használt ez a közbenjárás, de mégis érdekes, mert mutatja, hogy mennyire becsülték a testőrök Bessenyei Sándort és mennyire szerették volna boldognak látni. A kínos bizonytalanság azonban csak tartott tovább is. Lassanként eltelt a deczember, beköszöntött az újesztendő s vele a farsang, de a forrón óhajtott megnyugvást ez sem

¹ 1771 nov. 27. Bécs. V. ö. Kisfaludy-Társ. Évlapjai, 1887. 257. l.

² 1771.

³ Legalább mindig »Sándor ücsém«-ről beszél.

⁴ L. Kisfaludy-Társ. Évlapjai, 1887. 258. l.

hozta meg Sándorunk számára. Levelei legalább éppen nem lelkének nyugalmáról beszélnek. Január közepén vagy végén Barcsay társaságában lerándul Radványba,¹ noha mint láttuk, előzőleg bizonyos feltételekhez kötötte farsangi látogatását. E feltételek teljesítéséről nincsenek adataink, de azért ne vessünk követ Bessenyeire: zaklatott szíve hajtotta. Radványban és Zólyomban, úgy tetszik, nem sokáig időzött. Bizonyára addig, míg vagy imádottjával találkozott, vagy míg egyáltalában tájékozódott függőben levő szerelmi ügyének állása felől. Ez a tájékozódás, mint későbbi leveleiből látjuk, nem lehetett kedvező reá nézve. Január legvégén tehát visszamegy Bécsbe. Barcsayval utazik, kivel több ismerősüket is meglátogatják és útközben Patajra is benéznek, hol az elegáns poétának valami kisebbfajta birtoka volt. Bessenyei mélyen el van merülve szívbéli nagy bánatában, míg barátja vidáman írja Radvánszky Jánosnak: »... ez elmúlt holnapnak harminczadik napjára ebédre Pataji remeteségembe Sándor öcsémnel szerencsésen megérkeztünk. Ő két nap itt mulatott, aztán Bécsbe lődult, a hol azt tartom, a fényes társaságban egészen elmerült.«²

Egy héttel azután, hogy ezt a levelet Barcsay írta, tehát 1772 február 14-én, a másik gárdista is felkeresi soraival Radvánszky Jánost. Mentegetődzik, hogy eddig nem adott magáról életjelt s biztosítja barátját, hogy igaz becslése és szeretete azért nem kisebbedett. Szívesen írna valamiféle ujságot, de nem tud. Bécs vígad. Az álarczos mulatságokat betiltották ugyan, de azért most is sokan hordanak álarczot, csakhogy belülről. Üdvözlétét küldve kéri, hogy vigasztalja továbbra is leveleivel őt, kinek úgy sem lehet már egyéb öröme, mint hogy a gondolkozó és nemes lelkektől kedveltessék.

Ez a levél fordulópontot jelez Bessenyei Sándor szerelmének történetében. Itthon tartózkodása idején (januárban), vagy később úgy látszik, megmondták neki, hogy ne számítson Prileszky Eszter kezére. Az ifjú fel is hagy a reménnyel s tudunkra többé nem keresi fel a leányt soraival. Radvánszky Jánost is ritkábban. Fájhatott neki a visszautasítás, melyet, mint minden szerelmes ember, indokolatlannak és igazságtalannak tartott. Keserűen mondja egy későbbi levelében — szerencsésebb vetélytársának korára czélozva: -- Igaz dolog, hogy a hadi sisak alatt őszült aggság, sokszor ha fejér paszomántos köntössel vagyon beboritva és megkeresztelve, a szemet annyira megvakíthatják, hogy mind a kellemetes hiúságnak, mind a józan erkölcsnek, mind az okosságnak engedni kell.³ Ugyanitt azt is megjegyzi, hogy nagyon szeretne »nézője lenni annak a comédiának«, melyet, hacsak lehetséges, nem is mulaszt

¹ Barcsay már előző év december 17-én engedelmet kért erre nézve Radvánszky Jánostól. V. ö. Kisfaludy-Társ. Évlapjai 1887. 258. l.

² 1772 febr. 7. L. Kisfaludy-Társ. Évlapjai, 1887. 260. l.

³ L. az alább közölt leveleket.

el, hogy saját szomorú példáján megtanulhassa: mi a különbség a tettetés és a józan erkölcs között.

Ez Bessenyeinek utolsóelőtti levele azok között, melyekben szerelméről szó van. Az utolsót e nemben — mely ránk maradt — 1772 április 3-áról keltezi. Már megnyugszik a változhatlanban, s még ő kéri barátját,¹ hogy ne csudálkozzék a történeteken, mert hogy volna az lehetséges a természetben, hogy egy görcsös vad körtefáról valaki császárkörtét szedhessen. A kisasszony úgy cselekedett, a hogyan jónak látta, legyen az ő akarata szerint. — Szerelmes lovagunk, mint látjuk, a maga részéről befejezettnek tekintette a dolgot. Látta, hogy nagy szerelme nem nyeri el megérdemelt és óhajtott bérét, — félreállt tehát az útból s reményevesztett, csalódásokban gazdag szívével elfordult a világ zajától. Nem törődött a további fejleményekkel, hanem megpróbálta feledni az illuziókat, melyeknek foszlányai, úgy lehet, később is gyakran feltűntek előtte az élet viharában. Aligha csalódunk, mikor azt hisszük, hogy ez a szerencsétlen szerelem volt egyik oka, a miért sohasem nősült. Hogy Prileszky Eszter hogyan fogta fel a Bessenyeivel való viszonyt, azt homály borítja. Lehet, hogy csak játszott a deli, fiatal testőrrel, a nélkül, hogy valami különösebb vonzalmat érzett volna iránta; lehet azonban — s Radvánszky János válaszai alapján ez a valószínűbb — hogy nem volt közönyös előtte Bessenyei Sándor, de talán családi, talán egyéb okok miatt mégis kénytelen volt elutasítani megtisztelő ajánlatát. Tény, hogy később Rosics tábornok felesége lett.²

Bécsben a testőrök között és egyéb körökben, hol a dologról tudtak, nagy felháborodást keltett B. S. szerelmének illetén vége. Radvánszky János még áprilisban tudatta Barcsay Ábrahámmal, hogy a leány mást választott, mire a bécsi jó barát élesen, de a maga darabosságában is jellemző szarkazmussal így felel: »Irod, hogy Prileszky kisasszony is alkuba vagyon egy ócskával; a sógorainknak, ha avult is a stíbleik, sikárlással megfényesítik, a szegény magyarnak pedig, ha viseltes a csizmája, megfejeletti vagy elveti. Jól tudtam én azt, hogy ő nagysága úgy fog bánni magával, azért egyebet nem mondhatok, hanem hogy tarka legyen a borjak . . . azért a magyar nemzet el nem vész!«³

Ilyen finaléval végződik Bessenyei Sándor szerelmének története.

Ránk, a XX. század higgadttabban szemlélő és ítélő fiaira kettős tanulsága van ennek a maga érzelgősségében is megkapó történetnek. Az egyik, hogy a sors és a leányok szeszélye könnyen változtatta már régebben is modern érdekházasságokká a szépen induló lovagregényeket; míg a másik, hogy a látszólag

¹ Radvánszky Jánost.

² Nagy Iván szerint első férjének halála után még kétszer ment férjhez.

³ 1772 április 15-én. L. Kisfaludy-Társ. Évlapjai, 1887. 262. l.

önkényesen alakuló irodalmi hajlamok is bírnak némi alappal az életviszonyokban.

Az elveszett paradicsom fordítására való czélzás, úgy hiszszük, kiolvasható e megjegyzésből.

III.

Bessenyei Sándor és Radvánszky János összeköttetésének 1772-től kezdve kevés nyoma van. Valószínű, hogy később is felkeresték egymást soraikkal, de Radványban aligha találkoztak többet. Bessenyeit bántotta kudarcza és bajosan vágyódott arra a helyre, hol a környezet — mint ő hitte — vesztett boldogságára emlékeztetett. Radvánszky János egy keltezés nélküli levélfogalmazatából tudjuk, hogy a két barát szeretettel gondolt egymásra később is, vágyott is a találkozásra, de arra nincs adatunk, hogy össze is jöttek.

Az »eset« után nem sokkal Bessenyei át akarta magát tétetni Albert herczeg seregébe. Barcsay és társai sajnálják, hogy nem hozzájuk megy, ¹ azt hitték, úgymond, most már semmi akadály nincs enélőtte. ² Ettől kezdve keveset beszél a hír Bessenyei Sándorról. Tudjuk, hogy katonáskodott külföldön és itthon s szabad idejében verselgetett és Milton nagy munkájának fordításán dolgozott. Részt vett a XVIII. század kilenczvenes éveinek irodalmi mozgalmaiban, míg végre nyugalomba vonulva 1809 november 24-én meghalt. Laczka János szerint utolsó éveit szülőföldjén filozófusként tiszteltetve töltötte el. ³

Ballagi Aladár, a kinek nyomán ezt az adatot ideírtuk, a verseken s Milton-fordításon kívül még egy »*A magánosságról*« szóló munkáját is említi Bessenyeinek. Hozzáteszi azonban, hogy e mű irodalomtörténetünkben ismeretlen. Lappang vagy elveszett. Ez a megjegyzés indított bennünket az alább olvasható levelek közül az utolsónak közlésére. Nem egészen bizonyos, hogy Bessenyei Sándortól való, de nem is lehetetlen. A belső érven kívül, hogy tudniillik *e levél a magánosság apologiája*, külső valószínűség szempontjából sem teljesen hihetetlen a föltevés. Egy levélgyűjteményt magában foglaló kötetben közvetlen Bessenyei Sándornak levelei után foglal helyet és az aláírása is olyan, mintha a szóban forgó név rövidítése volna; mintha azt akarta volna írni: Bessenyeid, de csak ennyit írt: Bid.

Az írás jelleme nem egyez ugyan minden tekintetben, de nem is annyira eltérő, hogy egy későbbi korból származónak felne lehetne venni. A fentebb ismertetett és feldolgozott levelek íra-

¹ Barcsay a Leopold toscanai herczeg nevét viselő 4. számú dragonyos ezredbe volt beosztva szolgálattételre.

² 1772. november 14. L. Barcsay Á. levelei Radvánszky Jánoshoz és nejéhez. Kisfaludy-Társ. Évlapjai, 1887. 267. l.

³ V. ö. Ballagi, *A m. kir. testőrség története*. Pest, 1872. 230. l.

tása és e között ugyanis, még a mi feltevésünk¹ szerint is, majdnem húsz év telt el. Arra alapítván természetesen következtetésünket, a mit Ballagi mond, a ki szerint Bessenyei A magánosságról szóló művét 1790-ben említi Bacsányinak.²

*

Az alább közzétett levelek külső viszonyaira vonatkozó tudnivalókat a következőkben foglaljuk össze: Valamennyi levél a báró Radvánszky-család zólyom-radványi levéltárában található; még pedig két negyedréte alakú 3. és 5. számokkal jelzett kötetben, melyek mindegyike Radvánszky III. Jánosnak 1754—1780-ig nagyrészt írókkal folytatott levelezését foglalja magában. A kötetek közül a 3. számú vöröses szürke papirkötésű, míg az 5. számú félbőr-kötésű barnásszürke papir borítékkal. Előbbi kötetben van Bessenyei Sándornak két levele és Radvánszky János két válaszá-
nak fogalmazata; az ötös számú kötetben a többi itt következő iratok.

¹ Feltevésünknek csupán a levélben említett nótáriusság mond ellent, hogy ezt miképp értsük, arra a jövőben előkerülő adatok hivatvák világot vetni.

² L. Ballagi, idézett műve, 239. l.

BAROS GYULA.

ADATTÁR.

BESSENYEI SÁNDOR LEVELEI.

1.

Bessenyei Sándor — Prileszky Eszternek.

Nagyságos Kisasszony!

Közönséges veszélye az minden szelid természetnek, hogy soha világi örömet kétség nélkül ne remélhesse. Kicsoda híhesse valaha tökéletesen oly gyönyörűségének megnyerését, melyért minden érzékenységből fohászzkodott. Annyira gyakoroltatnak visszas történeteink között, hogy már az édes dolgokhoz való kívánságainkba is tévedtünk. Igen szerencsések mindnyájan, valakik annak érdemeit ismérhetik, kiért sohajtanak. Ha én Nagyságodba ilyen ismeretiséggel hízelkedhetem is, kicsoda kegyelmes végezés tézsen kívánságomnál arrul bizonytságot, hogy mostani édes fájdalom gyógyulását abba, kire esdeklem, megnyerheti. A világ mindenkor csalárd, örökké belső érdemekért tézsi ígérteit és szüntelen árnyékért jutalmaz.

Mennyire kívánnám azt a felső vigasztalásomat, hogy Nagysád hűségemnek minden részibe igazán esmérhetne, mert tudom, hogy józabb gondolati és szelidebb érzékenységei vagynak, mintsem külső tekintetért egy oly szívet kerülhetne, a mely most legelső dicsőségét csak abba helyhezteteti, ha a Nagyságod szerelmébe örökre szerencsés lehet. Micsoda boldognak érezném én magamat, ha mint gazdag, valamely nálam esedező nemes hívséget karjaimra vehetnék. Én ez örömömtül megfosztattam, mely Nagyságodnak hatalmába van. Reménylhetem-e annak bennem való teljesedését? A remény nálunk igen kedves, mert igen édes és ezért noha sokszor haszontalanságát látjuk, mégis igen kecsgetjük, csakhogy véle tovább maradhassunk.

Én is Nagyságodhoz vett reményemet magamtül, mivel igen édes el nem vethetem; de hogy bennem különben csak holt-eleven azt megvallom. Nem a világért, de a Nagysád szelid természetéért esdekem. Veszzen el az olyan csalárd paraszt szív, mely külső javait, belső örömeinek s édes gyönyörűségének örökös elvesztésével kívánja keresni. Egy igaz nemes szív mindenkor belső érzékenységeibe keresi nyugodalmát, melyre nézve ő sem pénzért, sem szegénységért szerelmébe erőszakot nem szenvedhet. Ne kételkedjen Nagyságod hívségembe, mely hitelt érdemel, és ha Nagyságodtul semmit egyebet nem érdemelhetek is, Nagyságod

előtt elkövetett bátorságomat megengedni, kegyességét hozzám fenntartani s holt-eleven reményemet élesíteni méltóztasson.

Ezzel magamat szívszakadva óhajtott kegyességibe állandóul bezárván, maradok Nagyságnak holtomig hív, alázatos szolgája Bessenyei Sándor.¹
Bécs, 15-dik 8-br. — 771.

2.

Bessenyei Sándor — Prileszky Eszternek.

Méltóságos Kisasszony!

Azt véltem a Kisasszonytul lett elválásomkor, hogy a mit csekély személyem véghez nem vihetett, távollétembe levelemmel érhetem. De mennyire megcsalattam, a midőn Nagyságnak írott alázatos első udvarló levelem minden válaszolás nélkül maradt. Öregbedett megvallom kétségem és már annyira jutottam, hogy nemcsak holt-eleven bennem reményem, mint első levelemben Nagyságnak panasztam, hanem bennem egészen meghólt és szívemet helyette foglalta el a bánat és keserűség. Ki hitte volna valaha, hogy a Méltóságos Kisasszony, a ki mind jó nevelésétől oly józan principiumokat, mint a melyeket bámulva tapasztaltam, kölcsönözvén, mind pedig nemes erkölcsére nézve oly ritka kegyességgel tündökölvén, egy alázatos hívét, a ki minden színmutatás nélkül a Kisasszonyt élte fogytaig tisztelni meg nem szünik, ily csekély hibájáért, hogy a kisasszonynak legtisztább szerelmét felfedezni merésztette, megvesse.

Legbűnösebb ember vagyok a Kisasszony szeme előtt, mert most is és azután is azt vallom, hogy a Kisasszonyt igazán tisztelni és szeretni meg nem szünök. Kicsoda volt az valaha, a ki ártatlan szeretetiből származott érzékenységein tudott uralkodni? Ha ezt magunkba megfojtjuk, elvesztjük az emberi méltóságot és barmokká tesszük magunkat. Mit tehetek én arrul, hogy érzékeny szívet formált bennem a természet nagy ura. Nem szökhetem el magamtul és mellyembe gyűlt tüzeimet el nem ölthatom.

Ezernyi ezer gondolatok ostromolták szívemet, a miolta szerencsétlenségemre a Kisasszonyt megismertem. Törvénybe idéztem egynehányszor tiszta szeretetemet a lelke-ismereti széki eleibe, ott megvizsgáltam magamat valójába és meg akartam fojtani, hogy elébbeni édes nyugodalmamat helyreállíthassam, de mind haszontalan, mert az okosság, a mely bennünk halandókba igazán vezérlő kalahúz² azt mondja: »Szerezd azt a jó erkölcsű nemes születésű szépséget, mert ha a virtust nem szereted idélen fajzatja lészesz a természetnek«. Mit csináljak tovább Mlgs Kisasszony? Magam magamnak lettem rabja, elvesztettem minden nyugodalmamat, folyamodom a Kisasszonyhoz másodsor is és instálom, hogy adjon meg magamat magamnak.

Mint óhajtanám, hogy ebbe a szempillantásba olvashatná a lelkemet a Kisasszony és lehetne bizonyos arrul a nyughatatlanságrul és

¹ Az aláírás és keltezés át van húzgalva.

² Így!

tiszta szeretetről, a mely szívemet mardossa, tudom, hogy egy szempillantásig se haladna boldogságom. Ne kételkedjen a Kisasszony hívségembe, mert ha éreznék magam(ban) legkisebb álnokságot is, a melylyel kívánnék egy ártatlan szépséget hódítani: magam magamnak lennék riválisa és azt mondanám?

— Veszsz el te alacsonylelkű paraszt ember, mert nem vagy méltó, hogy egy ártatlan születésű virtuosa szépséget rabságodba tarts.

De ezzel nem vádol a lelkem, ugyanazért merészlek instálni a Kisasszonynál, méltóztasson a kétségből kihúzni, és ha szeretetet nem ír is (a melyet nem is reménylek), legalább szánakozásbul írjon vigasztalást egy olyan hívének, a ki a halálnál is keservesebb kínnak tartaná, ha a Kisasszonytul örökösen megvetetne.

Ezzel, a midőn válaszáért alázatosan esedezném, magamat kegyességibe ajánlom és maradok Nagyságodnak holtomig hív alázatos szolgája.¹ Bécs, 5-dik 9. (br. 1771.)²

3.

Bessenyei Sándor — Radvánszky Jánosnak.

Teljes Tisztelettel való Drága Nagy Uram!

Nem tudom, mint fogjon pennám belső érzékenységeim rajzolásához, a melyek a radványi havas tetőknek és sűrű erdőkkal készült rengeteg helyeknek elhagyásával szívemre seregenként tódultak. Ha Radvánra³ hátratekintek az öröm egészen elfog és a háladatosság, a mely nagy tulajdona egy érzékeny szívnek, szememet édes könnyhullatásokba csaknem lábbogtatja. Érti szívem valójába vélem mint egy *idétlennel*⁴ közlött szíves barátságát és jóságát az Urnak, és a midőn azon örvendek, hogy egy oly barátomtul (ha szabad így írnom) vagyok szívességgel megtetézve, *a ki gondolkodik*, elfog egy részről a büszkeség, más részről pedig ostromolnak a szomorú gondolatok, azért hogy oly kincset kölcsönöztem az Úrtúl, a melynek béribe egyebet egy háladatos és érzékeny szívnel nem adhatok; de reménylem, hogy elég adó ez; egy oly nagyra született és jól gondolkozó léleknek, mint a milyet az Úrba' szemléltem.

Ha pedig tovább megyek gondolatimba és szememet függesztem a zólyomi kies térségre, mind Pallást, a ki az ártatlan természetnek legkellemesebb, de ellenben leghathatóbb nyilait azon a tájon bőségesen hintette, — mind pedig Venust, a ki mesterségesen megvetett cselét csalárd mosolygásával tettetri,⁵ meglátom. Itt megrezenek és szívem bennem szapora dobogásával minden érzékenységeimet fellármázza; azt mondja bennem egy esmeretes, de igen kemény szó: Fuss ki Callipso szigetébül, mert nemcsak Venus ártalmas gyermekével, hanem Pallás is, a kinek ellent soha nem állhatsz, veszedelmedre ösveesküdték.

¹ Az aláírás le van szakítva.

² A keltezés át van húzva.

³ Zólyom-Radványról van szó.

⁴ Így!

⁵ Így!

Óh fájdalom, hova fussak, hiszem¹ ha csak szívemet, a mely bennem érez magambul ki nem szaggatom ily hatalmas két ellenségtül meg nem menekedhetem. Ah be nehéz nekünk halandóknak csak egy szempillantásig is reménység nélkül a kétségeskodésnek habos tengerén evezkélni. Bölcs Mentor nyujtsd ki karjaidat segedelmemre s védelmezz hogy csendes révpártra minél előbb juthassak. — Engedjen meg az Úr énnékem és ne vádoltassam hízkelkedő vagy alacsony lélekkel azért, hogy belső érzékenységeimet úgy a mint valójába vannak az Úr előtt ily bátran felfedeztem. Hidgye² el az Úr, hogy ha nagy érdemét és józan gondolkodását nem esmérném, soha ily vakmerő bátor nem lettem volna. Vegye el hát az Úr ezen alázatos, de a legtisztább érzékenységekkel festett leveletem, úgy mint a melylyel esmért érdemének és virtusának szívembül adózni kívánok és hitesse el az Úr magával, hogy senki az Urat jobban nem tiszteli és szereti, mint a *kétségbe csaknem fuldokló szegény gárda-szolgája*

Bessenyei Sándor m. p.

P. S. Az ígért catalogussal alázatosan udvarolni kívántam; tudom jól, hogy *az Úr engemet kimélni fog és kitül nyerte, magába tartja.* A nagyságos asszonynak (a kit holtomig tisztelni meg nem szünök) kezeit alázatosan csókolom. Radvánszky György urat, az egész úri házzal együtt tisztellem. A pisztrángjának és a levelen sültjének az ize még most is a számba van. Ha az Úr velem még tovább is jóságát becses írásával éreztetni meg nem fárad, örökösön (le)kötelez.³

4.

Bessenyei Sándor — Radvánszky Jánosnak.

Teljes Tisztelettel való Drága Nagy Uram!

Ha valaha egy ember alkalmatlanságáért valakitül engedelmet nyerhetett vagy nyert, tehát legnagyobb jussom van nekem ehez, hogy az Úr megengedjen vakmerő bátorságomért, mely szerint már másodszer az Úrnak írni bátorkodom, mert mit nem követ el az olyan ember, a ki a kétséges reménység közt evezkél,— minden halandó, a ki e közt a Scilla és Caribdis közt általúszott tudhatja.

Minden ember törekedik a beléje óltatott természetnek törvénye szerint, hogy nyugalalmát keresse, és ha nem leli vagy elvesztette, megtalálja vagy visszaszerezze. Ez az ösztön hajt engemet is, hogy a midőn elveszett nyugalalmamat magamtül helyre nem állíthatom, az Urat melém bölcs tanácsosul és segítő társul szerencsétlen kétségeskedő állapotomba instáljam. Tudom, jól tudja az Úr, mi a nyughatatlanságomnak az oka; azért semmit az Úrtül (esmérvén hozzám érdemem felett mutatott kecseségét⁴ és szíves barátságát) nem titkolom, sőt inkább, a mit az Úrnak eljövetelemmel meg nem mondhattam, most közlöm. A Prileszky kisasz-

¹ Így!

² Így!

³ Keltezése ennek a levélnek is hiányzik.

⁴ Így!

szonynyal lett való mulatásom és tőle lett elválásom énnékem csak anynyi vigasztalást nyújtott, hogy a midőn a kisasszonynak a legeggyene-
sebb szívből származott fogadásomat és hívségemet, mely szerint néki
hóltig híve akarok lenni, megtettem volna, az adressét ideadta és azt
mondotta minden egyéb reménység nyújtása nélkül, hogy ha néki irok,
ő a szándékát megírja, csak szóbeli resolútiót tőle ne kívánjak, mivel
a dolog olyan, hogy másokkal is közleni kell.

En ezzel a kevés reménységgel a midőn haza Bécsbe érkeztem,
azonnal írtam a kisasszonynak, de nem úgy festettem a leveletem, mint
a világi szerelmesek, a kik színt inkább, mint valóságot szoktak keresni,
hanem mint egy józan gondolkozású férfinak kötelessége az ilyes álla-
potba gondolkozni. Mind ez ideig válaszát nem vehettem, a mely hallga-
tás érzékeny szívemet mindenféle terhes és bús gondolatoknak tárgyává
tette. Ha visszagondolkozom a kisasszonynyal lett beszélgetésimre, ebből
egyebet nem tudhatok, hanem hogy oly okosan tudott mindenkor füg-
gőbe tartani, hogy sem szeretetét, sem hidegségét hozzám nem mutatta,
a mely miá lett inkább veszedelmem, mint nyugodalmam, mert attul
a szempillantástul fogva iránta bennem nagy tisztelet és (ha szabad így
írni egy szerencsétlen szerelmesnek) szeretet is nevedekedett. Vettem észre
a kisasszonyba oly nemes szemérmetséget, hogy készebb lett volna
akarmit is elkövetni, mintsem szemembe szeretetét vagy hidegségét
mutatta volna; ugyanazért így gondolkozom, most is talán ez tartóztatja
és azért hallgat. Kérem az Urat alázatosan, húzzon ki ebből a szeren-
csétlen állapotból, a melybe találok magamat. Emlékezzen meg az Úr
arrúl az idejéről, a mikor ebbe a hajóba evezett és gondoljon egy sze-
gény hív barátjára. *Az Úr mind okossága szerint, mind az atyafiság
jussa szerint tudhatja, vagy talám tudja is mire hajlik a kisasszony;*
méltóztasson énnékem egyenesen a maga vélekedését megírni, elvessem-é
reményemet, a mely bennem úgy is csak holt-eleven, vagy nem.

Ha el kell vetnem, keresek vigasztalást abba a kútőbe, a honnan
származik mind a jó, mind a gonosz; ha pedig nem, akkor is attul
jöttnek fogom tartani és vigasztalásom megeltem.

Ezzel válaszát óhajtva elvárván magamat tapasztalt szívességibe
ajánlom és maradok az Úrnak holtomig hív szgja¹ s barátja

Bessenyei Sándor, m. p.

Bécs, 4-ta 9-br. 771.

A *catalogust* első levelembé megküldtem.

5.

Radvánszky János — Bessenyei Sándornak.²

Kivált expressissiókkal írott úri levelébül Hadnagy Uramnak hoz-
zám való szíves indulatját bőven kinéztem; melyet is fentartani kívánom,

¹ A m.: szolgálja.

² Fogalmazat. Keltezése hiányzik.

úgy mint Hadnagy Uramhoz való férhetetlen tartozásomnak jeles ösztönét. Ily tartozásommal viseltetve, midőn azon tudvalévű úri személynek¹ innét egy időre hazájába által rakoskodását, következőképen Bécshez közölnöbbs való lételét jelenteném, s egyszersmind is oda való rándulását Hadnagy Uramnak javalom, lévén mostanság úgy is az őszi vadászatnak az ideje. Nékem penig nagy öröömre léssen, hogyha czéljának özköze² lehetek, a ki úgy is tisztelői számában különös igyekezettel vagyok és maradok.³

6.

Bessenyei Sándor — Radvánszky Jánosnak.

Teljes Tisztelettel Való Drága Nagy Uram!

Bocsásson meg nékem az Úr, hogy második levelemmel is ugyanazon egy dologba alkalmatlankodtam az Úrnak, a' volt az okom, hogy a midőn az első levelét vettem az Úrnak, a melyből megérttem, hogy a kisasszony Podragyán⁴ van már azelőtt való postán az Úrnak szóló második levelém útnak eresztetem, következés szerint már vissza nem húzhattam. A' csinált volt bennem nyughatatlanságot, hogy a kisasszony hol léti nem tudtam, de már ebbe megnyugodván, hogy a kisasszony (mivel Zólyomba nem volt) leveleim nem vette, okozom egyedül a fatumomat és mást senkit sem. *Irtam* az igaz csakhamar *egymás után három levelet Zólyomba, a negyediket pedig Podragyára*, de higye⁵ el az Úr, hogy egyikbe is a kisasszonyt utolsó válaszáért nem annyira sürgettem, — mint tiszta szeretetemet néki felfedeztem, a melyért reménylem, hogy meg nem ítéltetem, mert a tiszta szeretet soha sem alkalmatlankodhatik, sőt inkább akkor lesz legnagyobb virtussá, a midőn valakibe legna(gyobb) gradicsára lép. Kérem az Urat alázatosan tovább is, engedjen meg egy leghívebb szolgájának sokszori alkalmatlanságáért és tégye vélem azt a gráciát, hogy ha a kisasszonynak Zólyomba utasított leveleim mégis a besztercei postamesternél hevernének, méltóztasson Podragyára a kisasszonyhoz utasíttatni a posta által. Ebbeli kegyessége tökéletessé fogja tenni hozzám sokszoroztatott szíves barátságát, melybe magamat örökösön ajánlom és maradok az Úrnak hív, alázatos szolgája

Bessenyei Sándor, gárdista m. p.

Bécs, 19-dik 9-br. — 771.

A nagyságos asszonynak kezeit alázatosan csókolom.

Előbb hogy udvarlására légyek a kisasszonynak farsangnál éppen lehetetlen, akkor is úgy, ha addig a kisasszony vélem kegyelmének valami szikrácskáját éreztetni fogja.

¹ Valószínűleg Prileszky kisasszonyról van szó.

² A m.: eszköze.

³ Az eredeti fogalmazat fölött: Rp. (= responsum) rövidítés olvasható.

⁴ Trencsén m.

⁵ Így!

7.

Bessenyei Sándor — Radvánszky Jánosnak.

Teljes Tisztelettel Való Drága Nagy Uram!

Szégyenlem valójába már az Úrnak annyit alkalmatlankodni, de biztat az Úrnak megesmért jósága és egyenes gondolkozása, mely szerint az Úr egy ártatlan nyughatatlanságban fetregő barátját meg nem veti.

Mindent elgondoltam a magam szerencsétlen rabságomba, de egyebet fel nem találhattam annál, hogy a kisasszonynak írott leveleimet, valaki valami titkos úton elfogta, mivel nem tulajdoníthatok a kisasszonynak (a kinek nemes születését és józan erkölcsét jól esmérem) oly alacsony caractert, hogy a leveleimre ne válaszolt volna vagy jót, vagy rosztat.

Kérem tehát az Urat alázatosan, méltóztasson ezen accludált¹ leveletem² a kisasszony kezéhez szolgáltatni és azt megírni, hogy micsoda effectusa vólt.

Ne hagyjon az Úr tovább reménység nélkül sohajtani, mert hidje el az Úr, hogy minden posta-nap nékem ménkű-ütés gyanánt vagyon és hanemha a religio és a philosophia nem biztatna régen már kétségbe estem volna. Ezzel a midőn válaszát szívdobogva elvárnám magamat tapasztalt gráciájába ajánlom és maradok az Úrnak alázatos szolgálója, barátja

Bessenyei Sándor, m. p.

Bécs, 6-dik X-br. — 771.

P. S. Méltóztasson tudtomra adni az Úr, hogy ha Zólyomba visszajött-e már vagy nem? Az Úr megolvashatja leveletemet és megláthatja belőle, mely engedelmesen zúgolódik a fatum ellen egy jó és gyenge szívű szerelmes. Ezen okból le sem pecsételtem, bizván az Úrra a bepecsételését, a midőn megolvasta.

8.

Radvánszky János — Bessenyei Sándornak.³

Hozzám újra igazított úri levelét különös tekintettel vettem ugyan, de még most sem válaszolhatok többet reá az előbbeni írásomnál, lévén eddig is N. Honth vármegyében, a másika pedig Podhragyai hazájában. Az hova is, hogy talán rándulása Hadnagy Uramnak megtörténe, java-lom végső válaszát igen ne sűrgesse Hadnagy Uram, mert *sokszor a mit az ész meg nem orvosolhatja, azt az idő herre⁴ hozni szokta*. Melyet is midőn buzgóan kívánnám, maradok minden tisztelettel . . .⁵

(Fogalmazat.)

¹ Előtte áthúzva: *néki*.

² E levél nincs meg.

³ Keltezés hiányában erről sem lehet biztosan megállapítani, hogy Bessenyeinek melyik levelére vonatkozik.

⁴ A. m. : helyre.

⁵ Az eredeti kéziratban e fogalmazat felett is ott van az Rp. jelzés (= responsum).

9.

Bessenyei Sándor — Radvánszky Jánosnak.

Teljes Tisztelettel való Nagy Uram s Barátom!

Bécs, 14-dik febr. — 772.

A mióta Radvánbul eljöttem, csaknem minden szempillantásba volt igyekezetem, hogy az Úrnak, az igaz barátságának édes törvénye szerint írjak; de megvallom, hogy a Pesten való létem, odautazásom, onnat való feljövetelem, eddig az óráig ide fel való létem annyira elfoglalva volt, hol jó barátimtúl, hol atyámfiatúl, hol nagy uraktúl, hol szegényektúl, hogy igen fájdalmasan kellett éreznem azt, hogy az Úrnak, a ki szívem rejtekébe' a legelső helyet bírja, nem írhattam, és hogy csak ezzel kellett magamat vigasztalni: hiszen az igaz barátságot, ha papiroson nem festjük is kevés ideig egymásnak, meg nem sértjük, csak szívünkbe hívek maradjunk. Ebbe' az utolsóba tudom, hogy nem hibáztam, ha az elsőt halasztottam is; azért reményelem, hogy egy oly józan gondolkozású philosophus barát, mint az Úr, énnekem megenged. Innét már írnék az Úrnak valami újságot, de úgy érzem magamat, hogy valamit itt látok, vagy hallok, a' mind óság és alig akadhat meg valamin a szemem, a mi nekem kérőzésre való alkalmatosságot szolgáltatna. Igen hideg vérrel nézem a nagy világot a maga árkába, mert Radvánba ittam a részegségig az igaz barátságának édesen csergedező patakjából.

Mindaz, a mit innét írhatok, hogy Bécs vigad, de kevés örömet érez, mert *noha az álорczás vigasságok meg légyenek¹ is tiltva, mindazáltal belőrről kiki magába viseli* és magát senki a másíknak igazán fel nem fedezi. Szerencsés az, a kinek egy-két jó barátja van és magát egy szegeletibe a nagy világnak meghúzáván, nézhet és gondolkozhat. Ez a mi a lelket táplálja, a többi mind árnyék és mulandóság.

Itt közönségesen beszélük, hogy török követünk jönne, a ki a békesség tractáját mozgatni kívánná; ez talán hasonló az igazsághoz, idővel meglátjuk. A háborúnak kevés jeleit tapasztalhatjuk. Az öreg Lichtenstein² herczeg meghóit. Az F.³ udvarunk nagy hívét veszttette, de olyan ember volt, a ki már az öregségtől nem élhetett tovább. — Az asszony ő nagyságának kezeit alázatosan csókolom. Méltóztasson egy oly hívére emlékezni, a ki holtáig esmert érdeminek adózni kíván.

Az Urat pedig ezerszer ölelvén, csókolom és kérem, hogy leveleivel vigasztalni méltóztasson. *Úgy is nem lehet egyéb örömöm a világra és nem is keresek egyebet annál, hogy a gondolkozó nemes lelkektől kedveltessem.* Ezzel magamat tapasztalt gráciájába ajánlom s maradok az Úrnak holtomig hív, alázatos szgja,⁴ barátja

Bessenyei Sándor.

¹ Utána áthúzza: vannak.

² L. József Venczel herczeg osztrák tábornok és államférfiú, sz. 1696. aug. 19., — mh. 1772 febr. 10. L. Pallas lex.

³ Felseges.

⁴ Szolgája.

10.

Bessenyei Sándor — Radvánszky Jánosnak.

Teljes Tisztelettel való Drága Nagy Uram!

Az én levelemben zárott *Barcsaynak* írott barátságos levelét elvettem. A mélyet, a midőn megolvastam, mivel pecsét nélkül volt, láttam hogy részemről félelmes bajnokok¹ tódulandok a zólyomi Helénának csudájára vagy inkább a kelepczébe való zárására.

Igaz dolog, hogy a hadi sisak alatt őszült aggság² sokszor ha fejez paszomántos köntössel vagyon beborítva és megkeresztelve, a szemet annyira megvakíthatják, hogy mind a kellemetes hiúságnak, mind a józan erkölcsnek, mind az okosságnak engedni kell. Ez az egyik világnak a módja, a mely ha ingadoztatja is a szerencsémeket hitesse el az Úr magával, hogy az Úrhoz való igaz tiszteletem és tiszta barátságom sohase fog csüggedezni, sőt inkább annyira fog öregbedni, hogy még azok az említett vetélkedők is soha nagyobb kívánsággal nem óhajtják a szépnek édes rabságában való beavatásokat, mint én azt, hogy az Úrnak maradhassak holtomig hív, alázatos szolgálja s barátja

Bessenyei Sándor, m. p.

Igen szeretnék nézője annak a comediónak lenni, a melyet el sem is mulatok, csupán csak azért, hogy az Úrnak tiszteletire tehessek és azt megtanulhassam magam szomorú példában, hogy mi a tettetés (és)³ józan erkölcs.⁴

11.

Bessenyei Sándor — Radvánszky Jánosnak.

Teljes Tisztelettel való Nagy Úram s Barátom!

Írántam mind ez ideig semmit sem csüggedt barátságos indulatnak jeleit utolsó levelében, a midőn tapasztaltam, bennem igen nagy örömet szült. Ne gondolja az Úr felőlem, hogy késedelmét vagy halgatását hidegségre magyaráznám. Nem, — mert jól esmérem az Úr szívét s tudom, hogy soha be nem cserepezhetik úgy, hogy egy igaz, megemert barátjához mindenkor ne buzogjék. Ha a kútfő tiszta, hogy lehetne a folyamat zavaros? Engedjen meg az Úr nékem tovább is, ha a barátságának tiszta kútfőjéből kifolyt, csergedező patakocskát a radványi havasokba keresem. Arra kell futnunk, a merre húzattatunk. A *Prileszki* kisasszony éppen úgy cselekedett, a mint gondolkozott. Én elhiszem, hogy az Úrnak, mint egyenes gondolkozású s igaz magyar atyafinak fájhat ez a történet, de ne csudálkozzon rajta, mert hol látta azt az Úr a természetbe, hogy egy görcsös, vad körtvél⁵ fárul valaki császár kört-

¹ Így!

² Czelzás Prileszky kisasszony egyik udvarlójának korára.

³ Ez elmaradt.

⁴ A levél keltezése hiányzik. Úgy látszik szórakozottságból nem írta rá B. S.

⁵ Így!

vélt szedhessen? Sok szerencsét kívánok néki a világhoz. Magamat pedig az Úrnak tapasztalt gráciájába s barátságiba örökösön ajánlom s maradok az Úrnak holtomig hív szolgálja s barátja

Bessenyei Sándor, m. p.

Bécs, 3-dik ápr. — 772.

A F.¹ császárunk 27-dikén Erdélybe fogja az útját venni. Itt közönségesen beszélnek a hosszas ideig tartó békességnek a csinálásául. Meglátjuk mit ad a következő idő. Az Úr medvéjének a bőgése, a melyet legközelebb ölt a radványi havasokba, éppen Bécsig hallatott. Szerettem volna bajnok lenni azon a vadászaton. Az nagyságos asszonynek kezeit alázatosan csókolom.

12.

Radvánszky János — Bessenyei Sándornak.

Dno² Bessenyei.

Tit(ulus).

Oldalcsontomnak a majorházi öccséhez való rándulásából származott magánosságom unalmának könnyebbitése okáért, engedje meg az Úr, mivel eleven szóval szemről-szemre nem lehet, ezen levelezésem által beszélnem az Úrral, úgymint hitves barátommal, kinek csak az emlékeztetje is kedves szokott lenni nálam.

Bizonyára, ha annyiszor írnik az Úrnak, valamennyiszor szíves örömmel egyszer köztünk fogadott barátságunk eszembe jut, rétka³ posta-nap ment lenne az Úr leveleimtől. Hízlekedek magamnak, hogy az Úr bécsé (=bécsi) *Strigrvokok*⁴ közt is rólam, úgy mint oly barátjárul, a ki állhatatos szíveséggel viseltetik az Úrhoz, el nem felejtkezett. Ő vajha bárcsak egyszer tág zsiabasztó, híves dohányozómba barátságos beszélgetésünk közt együtt tüzelhetnink. Akkor ugyan ösmerném magamot megelégedett élőnek. Méltán vádolhatom azon irigy fatumomat, mely által nagyobbára igaz magyar barátimtúl messze vetttem. És gyakorta azon szókra is gerjeszt türehetlenségem, hogy vagy soha azokkal ösmörettségbe sem estem volna, vagy is szünet nélkül vélek társalkodhattam volna. *Maholnap már a magyar nyelvet is ezen tótságon elfelejttem.* Olykor mégis correpetitorom — az alföldi oldalcsontom⁵ — és a bánkeszi kunyhóban lakó Pyladesem,⁶ kit néha-néha írással meglátogatni szoktam és ő viszont engem. De kicsodásokkal!? Én tudatlanokkal, ő pedig tréfás és jetes szókkal ékesétett írásokkal. Olykor háborúság is támad köztünk. De a mint azt lúdtollal kezdjük, úgy

¹ Felséges.

² A m. : Domino.

³ A m. : ritka.

⁴ A strigrok : »Egy neme a krinolinnak, mely a XVII. és XVIII. században Franciaországból német szomszédainkhoz s hozzánk is elhatalmazott.« L. Toldy F. A magy. költ. kézikönyve. Bp. 1872. I., 334. Előfordul Amadé Lászlónál is. V. ö. A. L. versei. Bp. 1892. c. h. 388. 1. Amadé Antal is használja e szót. L. Figyelő, 1885.

⁵ Sz. báró Prónay Éva.

⁶ Barcsay Ábrahám, a testőrírő.

azzal békességet is szerzők. És ez az, a m(i) a valóságos barátságunk tulajdonsága, melyről is midőn az Urat emlékeztetném, egyszersmint is kérem, ne hagyja azt feledékenységbe, a ki hív szolgálja s barátja.¹

(Fogalmazat.)

13.

Bessenyei Sándor — Radvánszky Jánosnak.

Bécs, 11-dik 7-br. — 772.

Kedves Barátom!

Vedd jó néven ezt az öcsém gyenge elméjének a zsengejét. *Hunyadi Lászlót*² küldöm neked, a melyből egyebet nem tanulhatsz te, hanem talám egy-két tiszaháti szót. Ha a szívedet nem esmernéd, annak némely részit belőle alkalmasint kivehetnéd. Nem tudom eléb-beni leveletemet vetted-e? Nem írsz már, pedig hidd el, hogy édesebb szempillantásaim soha³ sincsenek, hanem midőn a leveledet olvashatom. Adieu. Az oldalcsontotodat, a ki nékem a tisztelet szerint éppen oly drága, mint neked a szeretet szerint, alázatosan tiszteltem. Ne felejtkezz a te legjobb barátodról

B.⁴ Sándorról, m. p.

Engedj meg, mert futva kellett írnom.

14.

*Radvánszky János — Bessenyei Sándornak.*⁵

(Rp. (= responsum).)

Öcséd uradnak⁶ böcsös könyvével való kedveskedésedet, minő kedvességgel vettem, azt a magyar nyelvhez különös tekintetemből is sajdéthatod, melyet azonkívül, úgy is mint böcsös adományodat, úgy is pedig mint hozzám való⁷ belsőbb hajlandóságodnak főbb bizonyosságát fent tartani is kívánom, úgy mint megfedhetetlen kötelességemnek jeles ösztönét. Óhajtanám, hogy ezzel többé⁸ magyaroknak írásra ösztön adattatnék. Bánkeszi közbarátunknál⁹ minap reménykedtem abban, hogy legalább számomra Voltaire és Gellert leveleit magyarra fordítsa, de hijános vóit minden a' béli fáradozásom, mivel minden fordítást csak csekélységnek tartá.

Én azonban azt tartom, mivel a németek francia, francziák pedig

¹ Ennek a levélnek is hiányzik a keltezése.

² Bessenyei György drámája.

³ Előtte áthúzva: ritk —

⁴ Bessenyei.

⁵ E levél keltezése is hiányzik ugyan, de tartalmából látni, hogy az előbbire vonatkozik.

⁶ T. i. Bessenyei Györgynek.

⁷ Ez a szó a kéziratban át van húzva.

⁸ E. h.: többi.

⁹ Barcsay Ábrahámot érti.

anglia könyvekből¹ fordításokat minden orczapirulás nélkül megtehetik, annyival inkább mi abban minden kisebbségünk kívül nyomdokjok követői lehetünk. Ez az én futó elmém és óhajtam, hogy lehessék.

(Fogalmazat.)

15.

Bessenyei Sándor (?) — Radvánszky Jánosnak.²

Tisztelt Barátom!

Ha az könyvem, a kiben csodálatosnak vagyés vétkesnek látszó systemámnak minden apologiája foglaltatik természetednek oly nagyon ellenkező nem lett volna, most nem volna szükségem *újra* pennámot ellened való védelmezésemre élesétem. De valamint meg kell vallanom, hogy ellenem bocsájtott elmélkedéseidben oly cikkelyek is találkoznak, a kikről fönt említett könyvem nem is álmódzik, úgy szükségesnek, sőt illendőnek tartom azokra kölenes feleletemet terjesztenem. A revelatio, a kit én minden kételkedés felett való igazságnak tartom, — néked *magánosság*hoz való hajlandóságom ellen nagy argumentumot nyújtott, de szintazon revelatio ártatlan szándékomnak annyi aprobiatiót magában foglalja, hogy vagy középszerő theologus is aztat onnan számtalanul citálhatja. Valamint pedig revelatiót magában foglaló könyvnek a szentsége azt nem engedi, hogy abban ellenkező propositiók legyenek, úgy a mi kötelességünk abban az igazságot oly formán keresni, hogy mind az én szándékomnak ártatlansága, mind pedig argumentumaidnak valósága abbul kinyilatkoztassék és oly formán (valamint valóban) mindkettünknek igaza lészen.

Első ellenem való argumentumodnak ereje abban áll, hogy dupla hivatalomhoz tartozandó kötelességeimmel a szándékom meg nem egyezhet. Mi illeti az első hivatalomat, tudniillik a házasságot, arrul noha nem örömet szólok, de mivel könnyü arra való feleletem, tehát ezt benne találom, hogy én reszembrül a házasságom³ eddig csak egy oszlopon megállván és nem kettőn, mint másútt, tehát abban való kötelességeim is csak egyesek, a kiknek végben viteliben a *magánosság*, ha nem is segít, nem is akadályozza. Ergo difficultas cessat. Hogy notariusságomnak a kötelességei emberi társasággal öszvekötvé legyenek azt valamint megvallom, úgy égérem is, hogy a mely társaságban ezen hivatalom vezetni fog, abba csak elballagok, a mit tegnapelőtt való visitáimmal is végben vittem.

Második argumentumodnak mivolta olyan, hogy ha megbecsülhetetlen barátomnak nem tartanálak — arra, mint engemet nem illetőre nem is felelnék. De mivel hozzám való affectiód annyira felőlem praevenialta hogy csekélységemben többet látott, mintsem benne tapasztalandó. Posito ergo non concessio. Szomorú saját experienciám azt bizo-

¹ Alatta áthúzva: nyelvből.

² E levélen sincsen megjelölve, hogy mikor és hol írta az illető.

³ Áthúzva: (házasságom)béli kötelességeim.

nyítja, hogy én eddig praetendált eszemnek csekélységivel az emberi társaságnak semmi hasznot nem hajtottam, sőt inkább (nem irtózás nélkül emlékezem) sokszor folyó saeculumnak veszedelmes principiumával megrészegetett észnek tréfiával örökkévaló igazságnak ellentállván sok gyengébbeket talán botránkoztató gondolatokra hoztam. Igaz, hogy azt most társalkodásom által jóra kellene hozni, de oly romlott az igye a világnak, hogy kivált a társaságban igazságot keserűnek talál és a ki annak pártját fog — unalmas barátnek hirdeti; és így vagy én a társaságnak vagy pedig a társaság nékem unalmot okoz. Istentől reánk bizott ajándékinak világra származandó hasznait talán jobban magánosságunkból mintsem társaságunkból dirigálhatjuk. Harmadszor azt mondom, hogy körülöttem lévő világ szándékomról azt fog étélni, hogy vagy félek vagy contemnálom a szent társaságot. A mi az elseőt illeti, magánosságomból is léssen módom benne azon praejudiciumot a világnak kivetni, annyival is inkább, hogy senkit, a kinek a magánosság terhnek látszatik, annak elviselésére nem kötelezem. Az előbbeni in excessu társalkodó életem senkit arra gondolatra nem bocsájt, hogy valakit társalkodásomra méltatlannak tartanám, sőt inkább tudom azt, hogy engemet annak tartani fog a világ, de az által gondoló lelkemet kerékvágásából csak ki nem veti. Utólszor, barátság és társaság nem egy rubrikának positioi, noha igen egymás mellett vannak. Democritus Abdera városát, születésinek a helyét elhagyván Hypocratessel való barátságát annál szorosabban öszveköttötte.

Pluribus exemplis silentio missis. Tégy próbára hozzád való barátságomat, sed cum tuo, non cum meo interesse, és azután étéld, vajjon a magánosságban gondoló ember barátságának kötelességiről is gondol-e valaha.

Magánosságom iránt tett planumnak a gyönyörűségeit nem is terjesztem szemeid eleibe, mert az számtalan; társaságnak gyönyörűségei rövidék állhatatlanok per consequens soha keserűség nélkül valók. Hozzám való barátságodnak kápolnát szenteltem fel szívemben, meghatározhatatlan aestimatióm annak áldozatja léssen, Istennek áldása pedig a bérje. Bid.¹

Közli: BAROS GYULA.

GRÓF BETHLEN MIKLÓS BÉCSI FOGSÁGÁRÓL.

Az Irodalomtörténeti Közleményekben (XV. évf. 158—173. II.) *Géber Antal* ugyanilyen cím alatt értékes adalékokat közölt Bethlen Miklós bécsi fogsága idejére vonatkozólag, melyeknek értéke azért is nyilvánvaló, mert Bethlen életének e korbéli viszonyai meglehetősen homályosak, sőt ismeretlenek; jelen közlésünk néhány nem értéktelen adalékkal kíván hozzájárulni e szerencsétlen államférfiú bécsi fogsága idejére nézve. Mielőtt közlésünket megkezdenők, legyen szabad fogsága okáról

¹ Valószínűleg B-vel kezdődik s i-vel végződik a név.

néhány szóval megemlékezünk; erről különben *Géber* is ír (i. h. 159—160. ll.). Szerinte elfogatásának oka az »*Olajágot viselő Noé galambja*«¹ etc. című röpirat volt, mely arról szólt, hogy »miként lehetne az általa szerzett leopoldi diploma kijátszásával eltiport Erdély önállóságát ismét visszaadni« Anglia és Hollandia kezessége mellett. Erre a feltevésre, mely egyébiránt köztudattá vált, már 1887-ben megfelelt *Torma Károly*,² s szerintünk az ő értelmezésében teljesen megnyugodhatni. — »Még az akkori irányadó birodalmi politika elfogultsága mellett sem indokolta volna, — írja Torma, — vagy legalább alig tevé vala ajánlatossá a nagybefolyású államférfiu s főleg az uralkodóház oly határozott hívének, mint a korlátnok, a kinek eszére, ügyességére s befolyására az irányadó körnek továbbra is szüksége vala, politikai teljes megsemmisítését. De a rá mért súlyos büntetést még érthetlenebbé teszi az a nyilvánvaló tény, hogy inkriminálnak állított tervezete nem is involválta Erdélynek az ausztriai háztól való teljes elszakadását, hanem csupán az új Erdély jogainak, alkotmányának, egész lételének európaiag, államközileg leendő biztosítását. Buzgalmát vallása s hitsorsosai iránt, a mely őt projektuma határainak megvonásában vezette, midőn protestáns államok garantiáját indítványozza a protestáns fejedelem kormányzata alá vetendő ország érdekében, sem róhatták fel hibájául.« — Torma szerint Bethlen Miklós fogságának oka a *XIV. Lajos francia királyal folytatott levelezése* volt, kitől hazája sorsának jobbra fordulását várta s kihez egy »tervező irat«-ot is nyújtott be. (Ezen iratok a negyvenes években még megvoltak id. gr. Bethlen Lajos kerlési levéltárában, hol azonban 1848-ban az oláhság megsemmisítette.)

Bethlen Miklós bécsi fogsága, mint ismeretes, 1708 május hó elsejétől 1716 végéig (valószínűleg október 16-ig) tart; ebből az időszakból való az az alább közlendő 16, kettőnek kivételével sajátkezűleg írott levele, melyeket *Bethlen László gr.* küüllőmegyei főispánnak (megh. 1717.), II. Apafi Mihály sógorának írt. Valamennyinek eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárából való.

1.

Bécs. 1708. november 3.

Édes Öcsém Uram! Kglmed Péterváradjáról 15 Octobris költ levelét becsülettel vettem. Isten áldja meg kglmedet, hogy vén rab atyjafiáról megemlékezett. Én mind testemre nézve jó egészségben, mind lelkemre

¹ Különös, hogy e nagybecsű röpirat még mindig kiadatlan; pedig kéziratai meglehetősen ritkák; azt hisszük, hogy az Irod. Közlemények, vagy a Tört. Tár szívesen kiadná!

² Két nevezetes okiratgyűjtemény nyomai. Századok. 1887. 348—51. ll.

nézve Istenemmel jó csendességben vagyok, tudván miért szenvedek és hogy az én jutalmam nagy. Ha ez a szüret ki ne vonja az én commissiomra rendelt embereket, eddig úgy hiszem, kieresztettek volna ebből a kaliczkából, már az hó behajtja most őket és úgy hiszem, kevés nap véget vet dolgomban egészen jól.

Magamon én keveset törődöm, csak a feleségemet szánom, kinek is kérem segítséggel, vigasztalással kglmed ne sajnálja lenni és a jószágomat protegálja; úgy látom, vagyon gondjok és adja Isten, ne legyen még sok hátra a közönséges nyomorúságok napjaiba. Én pedig kglmednek Istentől kívánok Szent Lelket és tudom, azzal együtt ott leszen minden jó. Amen. Béts. 3 Novembris. A. 1708. Kglmednek igaz jóakaró atyjafia és ha arra való leszen, szolgálja is

Rab Bethlen Miklós mp.

Kivül: Méltóságos Gróf Bethlen László uram kedves bizodalmas öcsém uramnak adassék Szebenben. (Záró pecsét.)

2.

Bécs. 1709. márczius 5.

Édes Öcsém Uram! 23 Januarii bővön irtam kglmednek; most csak recommendalom kglmednek azt, a mit akkor irtam és mint új materiát Bethlen Sámuel árváit. Feleségemet, gyermekimet, jószágomat. Én még talis qualis rab vagyok, de úgy hiszem, rövid nap minden ember azt fogja mondani: Tandem bona causa triumphat. Ajánlom Isten kegyelmébe kglmedet. Bécsben. 5. Martii Anno 1709. Kglmed igaz jóakaró atyjafia és maholnap szolgálja

Bethlen Miklós mp.

Kivül: Méltóságos Gróf Bethlen László kedves öcsém uramnak adassék. (Záró pecsét.)

3.

Bécs. 1709. márczius 18.

Édes Öcsém Uram! Mivel ez a Gyulai Ferencz uram embere sirt, sokat nem irhatok, csak kérem kglmedet, legyen segítséggel a feleségemnek; én bizom Istenbe, maholnap alkalmas leszek a kglmed szolgálatjára. Ha kglmetek én mellettem törekedik elbocsáttatásom felől, magának használ többet véllé, mint nekem, kivált Reformata Ecclesianak. Ajánlom Istennek kglmedet. Bécs. 18 Martii Anno 1709. Kglmed köteles atyjafia, talis qualis rab szolgálja

Bethlen Miklós mp.

Kivül: Méltóságos Gróf Bethlen László kedves bizodalmas öcsém uramnak adassék. (Záró pecsét.)

4.

Bécs. 1709. július 28.

Édes Öcsém Uram! Kglmed 10 Maii költ levelét vettem becsülettel. Az én kglmedhez igaz indulatból tett írásommal tartoztam; higyje kglmed, kit Isten tud, majd úgy kívánom kglmed boldogulását, mint a

gyermekemét, az Isten házáért, az hazánkért, az familiáért, de féltem kglmedet, úgy ne vágassék idő előtt ki, mint a többi. Ezt penig csak a mértékletlenség szerette azoknak nagyobbára mind. Mennyit éltek a régiebbek, nem tudom, de a kiket zászlók czimerekről és per aliam certam notitiam tudok, másfél száz esztendő alatt egy Bethlen sem érte az 67. esztendőt, még penig ilyen erőbe és egészségbe, mint én (mert az mint én vagyok, magamnak s minden ismerősömmnek csudája). Az én nagyatyám Bethlen Farkas élt 58 esztendőt. Az atyám 64, Bethlen György nagy erős iható ember 47, második Bethlen György 43, Bethlen Mihály annak a fia 38; a kglmed nagyatyja Bethlen Ferencz 52, a kglmed atyja 40, Bethlen Gergely 56, Elek 53, Bethlen Sámuel 44, Bethlen Pál 40, minapi Ferencz 36, Mihály 32. — Félek, János sem öszül meg. Discite o fratres, o filii, o mihi carissimi discite saltem meo exemplo sobrietatem. Durate et vosmet, rebus servate secundis, conservate vos patriae, ecclesiae et familiae ac liberis et amicis vestris.

Hallom hírit a deputatusok és vicecancellarnak, szánom, siratom kglmeteket közönségesen; hogy hogy vagyon, senki sem tudja-e, mint vala a deputatio ezelőtt 20 esztendővel et quod ad numerum et quod ad personas et nationes etc. Hogy hogy annyi okos, szűkös, másként élni, gazdagulni kívánó ember nem tudta elékérni az archivumból azt a decretumot, melyet én de bonis tunc profugorum impetráltam volt in a. 1690. Et argumegitando (*igy!*) a simili, nem tudta in summa megkérni usque ad finem belli az profugusok jószágának usus fructussát, praefektust, tisztartókat tenni és esztendőnkint fizetésre és táplálására venni és consulalni una fidelia Deo, caesari, patriae, legibus, miserae plebi rusticae et ipsi profugis fratribus, brevi caesaris et patriae bonis servis et fidelibus futuris.

Hogy hogy vagyon annyi reformatus ember, meg sem említi a Püspöki Péter sollicitatióját itt a kglmes király és bölcs miniszterium előtt, hiszem ez a Tarczali azt kicsin fizetésecskért, mint én azelőtt is, qua curator adattam neki, mind tapogatná. Az Isten adjon zelust, christiana fortitudot vallásához és prudentiát kglmeteknek. Nem szóllok magam aránt, mert az Isten engem az onnét jövő intercessiók nélkül is megszabadít, de szánom, siratom a kglmetek abjecta pusillanimitását. Aporért a katolikus, Szász Jánosért a lutheranus bizony in tali casu szólott volna.

Kglmed házasságát értem. Adja Isten, bár csak olyan legyen, mint az enyim volt, mind az első, mind a második kiváltképpen; oda nem értvén afflictiones a mundo nobis inflictas, mert az nem az házasság vétke, hanem inkább amoris et fidei lidius lapis volt. Kérem protegálja kglmed szegény feleségemet, sokat szenved a meggyesi szomszédoktól is. Ajánlom Istennek kglmedet. Bécs. 28 Julii Anno 1709. Kglmed igaz jóakaró atyjafia és maholnap szolgája

Bethlen Miklós mp.

Kívül: G. Bethlen László öcsém uramnak.

(Külső borítója elveszett.)

5.

Bécs, 1709. január 23.

Édes Öcsém Uram! (*Első néhány sora szóról-szóra ugyanaz, mint az 1708 nov. 3-án kelt levelében olvasható.*) Gubernator és Haller uram betegségét hallom és inkább szánom, mint ő kglmek engemet; csudálkozom, hogy anno 1708. 25. Aprilis ex gubernio secretarius írása által tött válaszok szerint én mellettem ő felségének nem írtak; engem ugyan Isten megszabadít és én az Mi Atyánkot tisztán mondom el minden nap ő kglmek aránt: Bocsásd meg etc. sőt bizony imádkozom ő kglmekért, de féljenek ő kglmek az én nagy Prokátoromtól és nagy Birámtól, a Birák Birájától, az kinek szemefényit szúrták meg, a mint maga mondja Zacharias által. Én ezért úgy írom, mint ő kglmek igaz keresztyén atyjokfia, mondja meg köszönetemmel együtt kglmed (mert én szolgálatomat most senkinek, sőt talán soha is nem ajánlhatom). Juvenis potest cito mori, senex diu non potest vivere. Talám én soha ő kglmeket nem látom, akarmelyikünk haljon meg, ezt én keresztyéni tisztetnek tartottam megírni in quemcunque utriuslibet nostri eventum, hogy a Vindictat én a Jesus Christus lábához töttem és Isten az ő kglmek életét az árva hazánkért is terjeszse; de ha meg talál akarmelyik is halni, az én Vindictámtól, ha módom lenne is benne, maradékot ne féltse, mert bizony annyi jót kívánnék inkább tenni vélek, a mennyi gonoszt én velem elkövetett, kívált az úr, Gubernator uram. Viszont ha én meghalok, melyet a 67. esztendő sugton süg fülemben, lelkekre is kényszeritem ő kglmeket, hozzák helyben maradéknak a jóval azt a gonoszt, a melyet én rajtam, igaz atyjokfián méltatlan elkövettek, melyet én részemről a Christus parancsolatjára szíbul megbocsátok, ha én vétettem ellenek, ők is megbocsássanak. Ez az írás és kglmed legyen kis bíró Isten s ez világ előtt, hogy én részemről elkövettem, az mit Údvezítőnk parancsolt Mat.: 5. 23. 24. 25. 26. Kglmednek penig Istentül kívánok Szentlelket és tudom, azzal együtt ott léssen minden jó. Bécs. (*Dátum hiányzik.*) Kglmed jóakaró atyjafia és ha arra való léssen, szolgája Rab B. M.¹

Alatta: Ezt én kglmednek Sándor Gergelytől akartam küldeni, de bizonyos okokra nézve akkor elhagytam; kérem kglmedet, ha úgy itili kglmed is jónak, mutassa meg Haller István uramnak, én most is abba az értelemben vagyok. Nagyra becsültem én azt, hogy a mikor kedve ellen az arestumot indicálá nekem, alig tartotta sirását. Conrad uram penig zokogva sírt. Isten mind a kettőnek fizesse jóval s örömmel meg azt az én hozzám való compassiojokot. Wesselényi István és két Bánfi öcsémnek, Lázár Györgynek mutassa meg kglmed, én igenes keresztyén indulattal írtam, s írom most is ő kglmeknek ezt mindnyájan, kit az Isten tud s lát. Bécsbe 23 Januarii 1709.

Bethlen Miklós mp.

Külön borítékon: Méltóságos Gróf Bethlen László uramnak, kedves bizodalmas öcsém uramnak ő kglmének adassék. (Záró pecsét.)

¹ A levél eddig idegen kéz másolata.

6.

Bécs. 1709. januarius 23.

Édes Öcsém Uram! Isten az új esztendőöt áldja meg kglmednek inkább¹

Tarczali uram mondá, kglmed levelébe emlékezik róllam, Isten megáldja kglmedet érette. Mind az én, mind a közönséges dolgokról úgy hiszem, ő írt kglmednek. Engemet most csak a bellicus praeses köszvénye vetett egynéhány nappal hátrább, hogy ebbe a historiát érdemlő hidegbe künn ne járjak, mert másként bona causa triumphavit, melyről kglmed brevi particularia intelliget. Én inkább szorgalmatoskodom kglmeteken, az én édes hazámon és ott az Isten házán, mintsem magamon, de adjon hálát kglmetek az Istennek, a ki a király szivét arra hajtotta, a mit resolvált most. Si Deum timebitis, si sapietis et vos vobismet non deeritis, bizony még egyszer talpra állíthatjátok az hazát. Talam bono omine Isten lelke vezérletéből vette a szegény üdvezült gubernator teste koporsóba tételekor fel Zilahi uram a textust, Zach. 13, 7. Az Isten fordítsa rátok az ő kicsinyeire az ő irgalmasságának kezét; mert bizony kicsinyek vagytok sok tekintetekre és ártásotokra nézve. Bibliád legyen, ha az én levelemet akarod olvasni. Nem tölté be Erdélyben Esai. 3. caput egészen. Nem tölté be Hos. 8. 4. Ezeck. 21. 25. 26. 27. Olvasd meg az erdélyi dolgokat, hiszen apád legjobban leírta volt, vizsgálj meg 170 esztendőőtől fogva. Hul a király? Hol vadnak a fejedelmek? Gubernium, tanács, sőt még csak a tanácsadó öszes vén is hul vagyon? Talam az egész országba sincs főrenden való fejér szakáll. Számos szép ifjúság. A sok özvegy. A sok árva. Az Isten legyen atyátok, fordítsa kezét az ő kicsinyeire.

Kglmedet pedig, mint a mű familiánknak egy oszlopát, öcsémet, mint fiamot kérem s intem: Disce iam vir esse. 30 esztendő volt régen az Istentől is rendelt üdő a papságra való. Mondd meg Teleki Lászlónak is: Discat iam et agat virum, hiszen ő a 40 felé jár. Discite ambo, sive omnes, discite minus bibere, minus loqui, minus credere. Temessétek el a szegény gubernator sírjába azokat. Kinszky egyszer arra tanít vala: Domine apud nos ars est tacere et facere.

Az Istenért ezt a Sárpatakit tisztességesen hivassátok alá innét minél hamarább, ne prostituat mittentes, se et totam patriam. Még a császárral szembe sem volt, a mikor már nemcsak a conferentiám resolválva, hanem expediálva és talám subscribálva volt ő felségétől a válasza; addig járt Posonba a cardínálhoz grófságért, már a választ nem akarja elvinni s azért kellett curirra bízni. Én bizony nem haragra, hanem csudára, szánásra és nevetésre méltó vanitását hallom; én bizony csudálkozom az úr Haller uramon is, hiszen ha ugyan csak catholicust akart küldeni, Torma Miklós, Balog Ferencz, Kászoni tisztességes emberek, hiszem ott voltak. Bizony comes, baro s szegény nemes ember, egy deák mind egyet teszen itt. Mi haszna költséggel terhelni azt a koldusnál koldusabb, miserabilisabb hazát! Küldjék fel a levelet, bizony végbe

¹ Olvashatatlan szó.

viszi ez a cancellaria az hazának arra a pénzére, a melyet azon kívüül is fizet nekik. És ez a Tarczali, ha parancsolnak neki közönségessen, melyre kérem disponálja kglmed magát és másokat.

Ezt az accludalt part¹ én kglmednek in fine Octobris írtam volt, de bizonyos okokra nézve akkor el nem küldtem; kglmed, ha úgy tetszik, mutassa meg Haller István uramnak, én most is abba az értelemben vagyok. Ajánlom Istennek kglmedet. Bécs. 23 Januarii Anno 1709.

Kglmednek nem világice, hanem ha veszi, theologicice atyjafia jóakarója és maholnap szolgálja

Vén Gróf Bethlen Miklós mp.

Jobb ide most senkit sem küldeni, mintsem olyan drágán veszedést venni magának his rationibus: 1.) Csak a deputatusok confirmatiójáért nem szükség, mert ahoz sollicitatio nem kell, az mindjárt megleszen, mert az már in substantia resolváltatott, circa personas sem igen kell sollicituszkodni, csak ott legyen jó móddal a candidatio et de personis scribatur id, quod verum est, tamquam in re ad parvum tempus duratura nem leszen difficilis az udvar, nec quod ad personas, nec quod ad numerum úgy hiszem, saltem quod ad primores et potiores, csak adassék jó ratiója, quare tot, quare sic? quare hi? quare non hic, vel ille? Osztán ebbe a cancellaria itt sokat tehet, én is legalább imádsággal Isten előtt, sőt úgy hiszem, akkor az emberek előtt is segíthetek valamit. 2.) Egyiket akarmit is most sollicitálni usque ad crectionem gubernii sem publica, sem privata lehetetlen. 3.) A költséges derék követség akkorra való, mikor a gubernator és több nagy és kisebb vacantiakra lejendő diaetalis, candidatio meg leszen és a confirmatio kívántatik. 4.) Talam nincs már acmulatio inter religiones et nationes és egyiknek is újabb praetensioja, mert hiszem mind a catholicus, mind a szász atyjafiai assequáltak már mind, a mire igyekeztek, nem tudom, mi lehetne hátra; én bizony nem hiszem, az udvar is többre menjen az eddig valóknál. Ha penig vagyon mégis afféle 5.) én ha catholicus volnék, soha a reformatus követ miatt üstököt nem vonnék, tudván azt, hogy ha maga Calvinus jőne is ide követségbe, a császár és a miniszterium ugyancsak catholicus. És agens Hevenesi uram. 6.) A szász atyafiai iránt is felettébb őrizkedni nem tudom, mi haszna, mert ők a német nyelv, generalis és Hozman uram által, ha csak akarnak, örökké faraghatnak vélem (?), ha tíz magyar követ volna is itt, de az ellen az országot Isten után megoltalmazza a miniszterium bölcsesége, diploma et ratio status és Szentkereszty Simon Mihály uramék. Sap. satis.

Jó idején mint ifjú, Erdélybe nagy szerencsét várható embernek jóvalom kglmednek az öreg emberek tanácsát, barátságát, most proxime Pernyeszi Sigmund, Biró Sámuel, Etsedi Péter, Kaposi Sámuel, Enyedi István professorokét és Köleséri uramat. Nem bánja kglmed meg, ha intésemet megfogadja.

¹ Az előbb közölt okirat.

7.

Bécs, 1710. május 31.

Édes Öcsém Uram! Kglmed 27 Martii költ levelét 26 Maii vettem becsülettel, hogy rab atyjafiáról el nem felelt, kiváltképpen az mint Tarczali uramnak Maii¹ írt leveléből látom, köszönöm, Isten fizesse meg kglmednek és minden jóra czélozó atyámfainak. Én a kglmetek jóváért, gonoszáért szenvedek, valamig Isten parancsolja; magának szolgál én bennem kglmednek. Menyemasszony súlyos betegségéből való megfordulását örömmel értem, kivált hogy terhe is megmaradott, mely nagy csuda abba a nyavalyába. Talám eddig szaporodott az familiánk, melyet adjon Isten kglmednek és mindnyájunknak örömére.

De publicis írja kglmed, hogy kivált a pénz miatt nagy inség vagyon; mégis hallom kglmetek nagy liberalitását, de mivel mundus mihi MALE, quando ego illi VALE diximus, hagyom abba. Generalis olyan ment, ha kglmetek jól él véle, Veterani leszen, az mint hallom.

Az én dolgaimról tudakozik kglmed, szegény Hailer uram tudná legjobban megmondani, ha szólhatna. Én vagyok az Istennek nagy vizsgatásával, mindenek és magam csudájára való egészséggel, cróvel. És a világ szokott biztatásával. Hamar jó végem leszen. Kglmedet kérem 1.) igyekezzék kglmed a Bethlen János és Elek jó hazahozásokba. 2.) Hadd tanulhassanak a gyermekink Fejérváratt, kik között a Bethlen Sámuel árváira is viseljen gondot kglmed. 3.) A Szőlösi uramtól csinált szentmikulói vérferedőt szárazsza meg kglmed. Féltem azt a falut és mindnyájan familiástól magunkat a sokától. (igy!) Ajánlom Isten oltalmába kglmedet. Bécs. 31 Maii Anno 1710.

Kglmed igaz jóakaró atyjafia, mindnyájatoknak érettetek imádkozó szolgálja

Bethlen Miklós mp.

Kivül: Méltóságos Gróf Bethlen László uramnak. tit. nekem kedves bizodalmas öcsém uramnak adassék Szebenbe. (Záró pecsét.)

8.

Bécs, 1711. márczius 18.

Mint kedves bizodalmas öcsém uramnak, ajánlom kglmednek Isten előtt való szolgálatomat és Ő Felségétől kívánok kglmednek minden áldásokat szerelmesivel együtt.

6. Februarii költ kglmed levelét becsülettel vettem. Isten áldja meg kglmedet, hogy ilyen vén rab atyjafiáról megemlékezett és hogy a Kapusi dologban is szolgált. És hogy tovább is ígéri jóakaróját, én abba megnyugszom és az én ritka példájú romlott házamat kötöm a kglmed lelkére; annak és az egész familiának már kglmed lehet atyja, az Isten hozza meg kglmed fáradozása által János és Elek öcsémet is.

Ádám házasságát én tavaly is jóvallottam. A genealogiát ugyan Verbőczy megpíszkálhatná talám, ha Cathol. Romanusok volnánk, de

¹ A rap száma hiányzik.

másképpen münket az nem illet, sem kötelez, úgysem látnék akadályt, mert 1.) Kemény Boldizsár. 2.) Kemény Anna. 3.) Bethlen János. 4.) Bethlen Sámuel. 5.) Bethlen Ádám. A más ágon. 1. Kemény Boldizsár. 2.) Kemény Kata. 3.) Bethlen Gergely. 4.) Bethlen Clara. 5. Bánfi Clara. Tudom, némelyek disputálják, hogy a truncust oda nem kell számlálni, de még itt az is sokat teszen, hogy Kemény Anna s Kemény Kata nem egy anyától valók voltak. Az Szentírás és az mű vallásunk szerént ez a két Bethlen ág öszveházasodhatnék, mennyivel inkább imezek. A kglmed Getzije elveheti a Josef leányát, kinek kglmed öröme való nevedekést kívánok, adjon Isten többet is kglmednek. A pestis szünésének örülök, csak Isten vissza ne küldje.

De publicis sokat szólhatnak, írhatnak, sírhatnak; az két elsőtől Isten engem eltiltott, az harmadikot szüntelen követem ő felsége előtt és bízom, ad Isten még Zorobabel és Nehemiasokot kglmeteknek, csak térjen meg kglmetek, melyre is Isten segítsen mindnyájunkot. Amen. Kglmed vén rab atyjafia

Bethlen Miklós mp.

Bécs. 18 Martii 1711. Nézze meg kglmed Gal. 5. 15.

Kivül: Méltóságos Gróf Bethlen László kedves bizodalmas öcsém uramnak. (Záró pecsét.)

9.

Bécs. 1711. május 2.

Édes Öcsém Uram! Nagy szeretettel és bizodalmoson kérem kglmedet, az én feleségemtől és fiamtól requiráltatván kglmed a máramarosi dolog iránt, legyen segítséggel kglmed. Istennek, vallásunknak, hazánknek, annak a vármegyének, maga familiájának, nekem, gyermekemnek szolgál kglmed aut nunc, aut nunquam. Rá tegye kglmetek elméjét s kezét, szép gyöngye Erdélynek Máramaros. Sap. Satis.

A fejevári collegiumot és Kaposi uramat segíttesse kglmetek az enyedi collegium pénzéből, Istenért is kérem. Ajánlván Istennek kglmedet. Bécs. 2 Maii Anno 1711. Kglmed köteles atyjafia szolgálja

Bethlen Miklós mp.

Kivált Pernyeszit recommendalom kglmednek az adstaturára, bono jure supremus comes substituit.

Kivül: Méltóságos Gróf Bethlen László kedves bizodalmas öcsém uramnak. (Záró pecsét.)

10.

Bécs. 1711. szeptember 8.

Édes kedves bizodalmas Öcsém Uram! — 6 Julii költ kglmed levelét régen örömmel és kglmedhez való nagy kötelességgel vettem, válasz tételemet halasztotta Pongrácz uram után való várakozás.

Isten áldja meg kglmedet és az egész méltóságos deputatiót, hogy a regens császárnénak ő felségének írt mellettem, de ő felsége mindeneket Caroly király ő felsége jövetelére relegal, kit Isten hozzon hamar dücsőségessen, mely is reméltetik Octoberbe. Arra kérem azért én kglmedet,

és kglmed által a deputatiot, sőt ha gyűlés lenne, a statusokat, hogy a király előtt instáljanak mellettem, mind irással, mind ex bono ordine naturaliter ad congratulandum et testandam fidelitatem felküldendő követjek által. Kinek is választásába prudenter cautusok legyen kglmetek; ne szánja költséget, jobb 3 küldeni, ha külömben nem lehet, mintsem egygyel hazánkot és az 3 religiot koczkáztatni. Ehhez a cancellariához kglmetek semmit se bízzék, Szentkereszti uramhoz signanter semmit se; sok esztendőig látta kglmed már ezt a cancellariat és kivált Szentkereszti uramot, de csak látta, nem ismerte. Az agensnek nemcsak a nevet, hanem a praxissát is dedignálják, sem országért, sem religioért azt fel nem veszi, kivált komám. Zelál a catholicus a magájáért, zelál a szász a natióért. A jámbor Simon Mihály elerőtlenedett, csak árnyék. Még in a. 1697. vette vala ezeket eszébe a szegény üdvezült gubernátor és ha ez az háború ne legyen, megorvosolni igyekezi vala; sem cancellarius, sem itilő mester nem lévén Erdélybe, nagy promotiot érdemelne Szentkereszti uram. Isten kglmeteket igazgassa; azonban kérem kglmedet, noha ez az én senkinek véteni nem kívánó levelem igaz kglmetekhez való indulatból vagon, ne mutassa senkiének.

Hogy kglmed az én adósságommal eddig várakozott, Isten kglmed érette áldja meg, annak hasznát kglmed megtalálja mind ezen a földön az én hazámba, mind az égbe. Kérem kglmedet, igyekezze kglmed maga alkalmatossá tenni az én hazámot a kglmednek való megfizetésre, kivált az én huszti és maramarosi dolgaim aránt. Husztot ugyan az camara visszaigiri, látván, hogy én $\frac{35}{m}$ Rh. forintnál is többet adtam érette, de az ő dolgok lassan jár. Nekem az volna szándékom, Józef elhagyván a scholát, introducáltassam a máramarosi tiszteimbe; kérem kglmedet, nézze meg a donatiot és az instellatoria páriját és éltessen tanácsával, jóakarattal. Kglmed a maga házát építi akkor, a mikor az enyimet.

Én édes öcsém uram, az Isten a ratio status és az sátán, vagy vádló rabja vagyok; mert ez a felséges udvar jól tudja, hogy én ártatlan vagyok. Az Isten kglmeteket tanítja, látogatja és próbálja én bennem és engemet, mint Jobot, vagy Pált, megkoronáz. A ratio status az Isten nállam levő két girácskát nézi; a sátán a vallást, de mindezeknek jó vége leszen. Én már 70-dik esztendőbe világ csudájára jó erőbe, egészségbe, Isten örömébe élek. Isten adjon annyit (melyet soha csak egy Bethlen sem ért), de örvendetesebbet kglmednek. Bécs. 8 Septembris Anno 1711. Kglmed köteles atyjafia szolgája

Bethlen Miklós mp.

Oldalt megjegyezve: Itt az híre, noha én nem hiszem, hogy Kornis és Szentkereszti uraméknak, qua cancellaria a király eleibe kell menni, jó volna Tarczalit mint agenst ex publico odasegíteni. Ez bizony országnak, vallásnak most is többet szolgál amazoknál.

Kivül: Méltóságos Gróf Bethlen László uramnak kedves bizodalmas öcsém uramnak adassék. (Záró pecsét.)

11.

Bécs. 1711. október 21.

Édes bizodalmas Öcsém Uram! Nem akarván kglmedet három lineával haszontalan papirossal terhelnem, a méltóságos deputatiot kglmed által köteles szeretettel köszöntöm és kérem kglmedet bizodalmoson, ezt a part vegye elméjére és protegálja a szegény Máramarost. Ajánlom Istennek kglmedet. Bécs. 21 Octobris Anno 1711. Kglmed köteles atyjafia szolgálja

B. Miklós mp.

Kívül: Méltóságos Gróf Bethlen László uramnak, nekem kedves bizodalmas öcsém uramnak adassék. (Záró pecsét.) A levélben említett másolat az alább olvasható következő levél:

12.

Bécs. 1711. október 21.

Szolgálók és Istentől áldást kívánok kglmeteknek! Ez includalt copiákból kglmetek informatiot vehet magának, én a mit lehetett, elkövettem és ezután is elkövetek. Az bizonyos, in politicis civilibus juridicis kglmetek Erdélytől függ; azon kell lennünk ratione commendae in Huszt, et ratione camerarium, quod ad salis fodinam, hogy az erdélyi general commendans és az erdélyi thesauriatustól függjünk, ha ratione magni quanti a magyarországi repartitio esünk is, de ha lehet, ezt is Erdélyhez kell szakasztanunk. Most ugyan sem Magyarországnak, sem Erdélynek bizonyos állandó quantumot nem determinálhat ez a felséges udvar, non tantum propter absentiam Suae Majestatis, sed etiam propter circumstantias bellorum, hanem pro tempore kell csak provideálni, de subsistentia militiae, mely bizonytalanság micsoda káros legyen, én tudom, de arról nem tehetünk. Deo et temporis et regis obediendum. Elhiszem kglmeteket ebbe a temporaria repartitio bizony Posonba el nem felejtik, odaküldeni emberét talám késő is, talam haszontalan is; ha küld valakit, levele által velem correspondeáljon onnét, de ide haszontalan költeni, ne jöjjön a király lejuveteléig, mert bizony minden csak hejába; de már hamar idejő, mert császárnak választatott és Olaszországba jött Spanyolországból és nem keshetik. In substantia egész vármegyéstől a kglmetek megmaradása ebben áll, akár Magyarországból palatinus militaris general commendanstól, kassai kamarától, egyszóval akárhonnét legyen bántódása, annál is instálhat ugyan, de principaliter mindenkor mindenekbe recurráljon panaszával az erdélyi guberniumhoz, hogy az törekedjék itt kglmek mellett az itt levő cancellaria által. Higye kglmek, nagy fundamentum ez, melyet ha elmulat, nagyot vét maga ellen és elrontja a vármegyéjét. Én Erdélybe is recommendaltam a kglmetek dolgát és mig Isten Ő Felsége itt tart, én is kglmekhez való köteles szeretetemnek megfelelek. Istené az áldás, kinek oltalmába ajánlom kglmeket. Bécs. 21 Octobris Anno 1711. Kglmetek szolgáló atyjafia barátja

G. B. Miklós mp.

Kívül: Máramaros vármegyének. (Az egész levél másolat.)

13.

Bécs. 1712. január 13.

Örvendetes új esztendő't kívánok édes bizodalmas öcsém uram kglmednek szerelmesivel együtt. Bizodalmason recommendalom kglmednek árva házamat és személyemet, ne felejtse kglmetek recommendalni a koronázatra jövő követei által ő felségének. Avval a követségválasztással kglmek siessen, mert az a híre, a költségtelen és egyenetlenség miatt talám nem is, avagy csak simplex követséget küld, ha az udvar parancsolja, érdemét, gratiáját veszti el.

Bizony ex 3 nationibus et 4 religionibus kell annak lenni, kik által az mint Erdély solenniter ő felségének megeskeszik, úgy ő felsége is a diplomára és az haza törvényeire, szabadságára iuxta consvetudinem aliorum regnorum et provinciarum haereditariarum. Én ugyan már exul mundi effélékhez nem szólok, de evvel tartoztam csak kglmednek írni. Ajánlván Istennek kglmedet. Bécs. 13 Januarii Anno 1712. Kglmed köteles atyjafia szolgálja

G. Bethlen Miklós mp.

Circa 25 praesentis fog ő felsége ideérkezni.

Kívül: Méltóságos Gróf Bethlen László uramnak (Tit.) kedves bizodalmas öcsém uramnak ő kglmének adassék. (Záró pécset.)

U. ott más kézzel: Receptae 17 Februarii 1712.

14.

Bécs. 1712. márczius 9.

Édes bizodalmas öcsém uram! Kglmed 3 Februarii költ levelét becsülettel és szeretettel vettem. Az hazán levő Isten csapásin sír a lelkem, imádságnál és sóhajtságnál egyébbel nem segíthetek, azt mindennap elkövetem tehetségem szerént.

Az én Jósefemhez való kglmed atyafiságát köszönöm és kérem, menjen végére kglmed csak tacite in genere absque nominatione rei et personae: hogyha kinek valami derék dologrol decretuma vagyon üdvözült Leopoldus császártól, mely a guberniumnak szóllott, és az avval való élés in arbitrio gratiati hagyatott, hogy akkor éljen véle, a mikor neki tetszik és benne vagyon: non expectatis aliis nostris mandatis. Ennyi császár és gubernium változása lévén, ez a deputatio cselekedhetik-e az olyanba valamt; mert én attól félek, hogy a guberniumnak szólló olyan. Kivált régi levelet, mint az az Jósef instellatiojáról való, fel sem szakasztanak és semmit sem cselekesznek reá, hanem arra relegálnak, ujjitassam meg, melybe nagy akadályoktól félhetek, mert arra nagy magyarországi urak vagynak. Jár az elmém ott. Csak a donatit kellene producálni és az instellatit memorialeval a deputatiótól kérni, melyet ha akar, szabadon megcselekedhetik, mert az instellatorium mandatum non pertinet ad essentiam rei, csak superfluum. Az instellatorok az instellatiokor csak a donatit szokták elé adni olvastatni és pro-credentia a gubernium, vagy deputatio vármegyének szólló levelét, melyet is ugy stilizálhatni:

Látván T. T. kglmes urunk donatioját etc. És in conformitaté illius az atyja T. T. fiának való cessioját. Azért küldöttük T. T. atyánkfiait. Facite, quod in donatione mandatur etc. Itt pedig sokat teszen etiam pro deputatione az a clausula a donatioba: Cunctis etiam aliis cuiusvis status officii gradus etc. Ennekem erre az utolsóra hajol inkább az elmém. Kérem kglmedet, beszéljen János öcsémmel és tudósítson kglmednek maga tetszéséről, addig sietni az propositioval nem kell. Az szentmiklósi égetéről (*igy!*) írtam régen a feleségemnek.

Örülök, hogy Isten kglmed által szaporítja familiánkat, Isten nevelje jobb üdökre őket. Isten áldja meg kglmedet, hogy atya módra házassítja az árva atyjafiait, azért tette Isten kglmedet az házba most fővé. Azont kövesse el kglmed Jóseffel és az én leányommal, onokáimmal is, melyért Isten kglmedet megáldja. Szánom a vetus és neofidelis nevet Erdélybe és különözö követséget. Isten szánja meg kglmeteket. Pál apostolt nézze meg kglmed. Gal. 5. 15. És az 133 soltárt. Ajánlom Istennek kglmedet. Bécs. 9 Martii Anno 1712. Kglmed köteles vén atyjafia szolgálja

Bethlen Miklós mp.

Jegyzet: A levél borítéka, mely különben gr. Bethlen Lászlónak szól, elveszett.

15.

Bécs. 1712. május 12.

Édes bizodalmas Öcsém Uram! A én fiam állapotjáról nekem írt kglmed atyafiságos levelére régen tettem választ, de arra kglmedtől választ nem vettem. Kérem azért kglmedet bizodalmoson, penes productionem solius donationis Leopoldinae quo citius melius procurálja installatióját. Mit írtam a deputationak, kglmed látja. Vallásának, hazájának, familiájának, annak a vármegyének consulal kglmed, mikor az én gyermekemet segíti, ki is nem léssen háladatlan. Én pedig koporsóba készülő vén kglmed atyjafia imádkozom kglmedért és házáért. Ajánlván Istennek kglmedet. Bécs. 11 Maii Anno 1712. Kglmed köteles atyjafia vén rab szolgálja

Bethlen Miklós mp.

Arra a tisztre magyarországi urak vágynak.

Kívül: Méltóságos Gróf Bethlen László uramnak (Tit.) kedves bizodalmas öcsém uramnak ő kglmének adassék. (Záró pecsét.)

16.

Bécs. 1714. márczius 31.

Édes bizodalmas kedves Öcsém Uram! Kglmed 14 Martii költ levelét becsülettel s kedvesen vettem. 72 esztendős bilincses kezem keveset írhat. János öcsém uramnak és Jósef fiamnak mit írtam, kglmed látja. Isten segítse kglmeket. Kglmed Getzi fiába esett szomorúságának bizony compatiálok. Istok bátyja is kglmednek abba hala meg. Méreg a bor a gyermekeknek. Isten kglmeteket vígasztalja, több szomorúságtól oltalmazza. Nekem is egy Getzim abba hala meg. Hát 17 gyermekembe hány vagyon. De Christus Urunk mit mond Luc. 18. 16. Bocsássátok

én hozzáam a gyermekeket. Ajánlom Istennek kglmedet. Bécs. 31 Martii 1714. Kglmed szolgálja (így!) vén rab atyjafia

Bethlen Miklós mp.

Kívül: Méltóságos Gróf Bethlen László uramnak, nekem kedves bizodalmas öcsém uramnak ő kglmének adassék. (Záró pecsét.)

Közli: LUKINICH IMRE DR.

TIZENHETEDIK SZÁZADBELI PASQUILLUSOK.

Kassa városa lakosságát a tizenhetedik század első felében a valás kérdése tartotta forrongásban.

A hivatalos Kassa, tehát a város tanácsa és közgyűlése, mióta a városban a reformáció gyökeret vert, Luther tanításához ragaszkodott s a vittenbergai akadémia theológusainak hitmagyarázatát fogadta el zsinórmértékül. Ha ebben a hitbeli meggyőződésnek főrése volt is, a politikus városi tanács azért is ragaszkodott az 1549-ik évben I. Ferdinánd király elé terjesztett s általa approbált hitvalláshoz, az u. n. confessio pentapolitánához, mert erre az alapra állva, diadalmasan szállt szembe azzal a követeléssel, hogy Kassán Luther követőin kívül más vallásfelekezet tagjai is állíthassanak templomokat és iskolákat.

Ez a követelés pedig a tizenhetedik század derekán mind türelmetlenebbül kopogtatott a lutheránus orthodoxia makacsul elzárt ajtaján.

A (római katolikus) klérus mindig résen állt, hogy a városban régi helyét elfoglalhassa. Eger eleste után az 1597-ik évi országgyűlés Kassára helyezte az egri káptalan székhelyét. A város lakossága kezdetől fogva ellenséges indulattal viseltetett a *pápista* papok iránt s az 1600-ik évben megakadályozta a káptalant, hogy a szokásos úrnapi körmenetet a város utcáin megtartsa.¹

Az 1603-ik évben a tanács a sz. Mihály kápolnát hajlandó már részükre átengedni,² de Rudolf kormánya a sz. Erzsébet templomon kívül a parochia s az összes egyházi vagyon visszaadását követelte.

A katolikus egyház az 1604-ik év január hó 6-án a fegyverhatalmával hódította vissza régi örökét s ugyanez év januárius hó 18-án pedig már híre járt, hogy a nagyszöllősi jezsuitákat a városban telepítik meg.³ Mídon Bocskay előtt a város kapui feltárultak, a katolikus egyház ismét elhanyaglott; de a fejedelem halálával ismét hírek szál-longtak. »Az pápista pap felől a mit ír kegyelmetek, abban semmi nincsen, nem is volt minálunk, csak az Uristen ezután is oltalmazzon meg«, nyugtatja meg pozsonyi követeit az 1609-ik évben a városi tanács.⁴ Az 1613-ik évi országgyűlésen követelte a klérus, hogy a római katolikusoknak a vallás szabad gyakorlata Kassán is megengedtessek, azt

¹ Kassa város levéltára. 4849. sz. a.

² U. o. 5056. sz. a.

³ U. o. 5099/27. sz. a.

⁴ U. o. 5323/13. sz. a.

hozván fel okul, hogy itt a másik két felekezet — az ágost. evangélikus és a reform. kálvinista — ezzel a joggal máris bír.¹ A városnak azonban sikerült meggyőzni az országgyűlés tagjait arról, hogy Kassán »csak egy igaz biblica religio vagyon.« Sőt ezen az országgyűlésen törvényt hoztak, mely szerint az egrí káptalan székhelyét Kassáról Jászóra áthelyezték.

Az 1617-ik év szeptember hó 9-én kelt jegyzőkönyv szerint: »Istennek nagy hálákat adunk, hogy ő felsége mindez ideig, az pápista-ságnak dögleletes tudománya ellen az igaz keresztyén vallás mellett megtartott«; az 1619-ik évben azonban a jezsuita-rend megfészkelte magát a városban. Ebben volt egyik főoka, hogy Kassa Bethlen hajduit tárt karokkal fogadta. Két jezsuita, Pongrácz István és Grodeczy Menyhért életükkel fizettek meg térítői buzgóságukért, mert a dühös hajduság felkoncolta őket.

Ekkor magában a városban a protestánsok közt felütötte fejét a felekezetiesség, melyet Alvinczy Péter, a biboros Pázmán méltó ellenfele, bírt csupán féken tartani az 1634-ik évben bekövetkezett haláláig.

Három évre reá már magasan lobogott a hitbéli indulat lángja s a városi tanács hiába igyekezett azt elfojtani. Az 1637-ik év április hó 21-én napján tartott tanácsülés jegyzőkönyve hű képet fest erről: »— csak két vagy három ember valahol összegyül, varga, csizmadia és akármí emberek is, mindjárt csak az religio dolgát forgatják, egymást káromolják.« Ez év május hó 14-én ismét végzést hoznak ez ügyben: »Az sok mód nélkül való disputációkból minemű egyenletlenség támad az emberek között, majd ugyan kezünkkel tapasztaljuk. Az mint azért e minap az nemes község is elvégezte velünk együtt, serio parancsoljuk minden czéhbelieknek, hogy hitet itt senki nem igazgatván, az papokra hagyják, kiknek erre tiszti vagyon. Az ki azért ennekutána vagy czéhben vagy czéhben kívül akárhol disputálódik, religiót igazgat s versengésre okot ad, toties quoties az czéhmaster megtudja, öszvegyűjtse az czéhet, toties quoties egy forinttal megbüntesse; ha meg nem büntetik az czéhmasterek, valamennyi czéhmaster az czéhben leszen, megtudván az nemes tanács, mindenik tiz-tiz forinttal megbüntettetik. Ha pedig az czéhmaster maga okot ad az disputatióra s disputál, duplán büntetessék meg.« Mennyire uralkodott a lelkeken a vallás, bizonyítja, hogy Kómives Jánost az 1648-ik évben azzal vádolják, hogy »Dávid Ferencz könyvei olvasásában inkább, hogy nem mint Calvinus Jánoséban gyakorolván magát sat.«²

Azonban maga a városi tanács sem volt eléggé óvatos s a Kálvint követő Várady Pál és Péter üldöztetéséből kerekedő vihar behatolt az országgyűlés termébe is s nyomot hagyott az 1647-ik évi 82-ik és az 1649-ik évi 95-ik törvénycikkekben. Ezekben felhatalmaztatik a nádor, hogy Nyereggyártó András, Kassa város bírása, *Keviczky János* és Miskolcзы Gergely városi tanácsosok ellen indítsa meg a keresetet.

¹ L. Révész Kálmán, Százéves küzdelem a kassai református-egyház megalakulásáért, 1550—1560. Budapest, 1894. cz. műve 19. és következő lapjait.

² Kassa v. lt. 7691. sz. a.

A város ellentállása erre megtört s az 1647-ik évi 18. és 19. t.-cz. s az 1649-ik évi 12. t.-cz. rendelkezéseit, hogy a római katholikuskok s a reformátusok templomai és iskolái részére helyeket jelöljön ki, — végrehajtotta. Pálffy Pál nádor az 1650-ik évben személyesen járt ez ügyben Kassán s februárius hó 21-én a három, kereset alá vont tanácsbelit feloldotta.¹

E harcokban írói fegyverekkel is küzdöttek egymás ellen az indulatos felek s *darabos pasquilusokkal* vérezték egymást kölcsönösen, első sorban a két protestáns felekezet tagjai. Kitűnik ez abból a tanúkihallgatásból, melyet III. Ferdinánd király rendeletére az egri káptalan kiküldöttéi 1649-ik év márczius hó 17-én eszközöltek, hogy a városban a református nemesség és lutheránus polgárság közt való villongás okait kiderítsék.²

A kérdő pontok közül bennünket a hetedik érdekel közelebből, a melyre a tanúk által adott válaszokból a városban terjesztett *pasquilusok* okáról, sejtethő tartamláról szerezhetünk tudomást.

A kérdés ez: »Septimo, hogy semmi ujságos dolgot nem cselekszik a város az nemességgel, hanem csak az, mivel eleitől fogva tartoztanak. És nemdenem inkább az itt benn lakó nemességtől szenved-é az város sok injuriákat, holmi hamis hír költésekkel, *pasquillus csinálással* és minden garázda keresésekkel, főképpen Szemere Pál és Regéczkei Halaváts András, halottak temetésében, deákok, mendicások cántálásában, egyébaránt is belső seditiókat indítván az város népe közt?»

Az első tanú »egregius dominus Thomas Mathóczy« ezeket vallja feleletül »Ad septimum: Nem tud semmi egyebet mondani, hanem tudja azt, hogy igen regnált itt benn a városban az elmúlt esztendőben a nagy harag, irigység, átkozódás, mind egy fél között s mind más között, rágalmazván egymást in communi, de afféle bizonyos személyekről, a kiktől valami procedált volna, nem tud semmit. Tudja azt, hogy voltak *pasquilusok mindkét részről*, de azok honnét inditattak s ki csinálta avagy csináltatta őket, abban nem tud semmit.«

A második tanú, Szinyey István: »Az *pasquilusok dolgát* halotta, de ki csinálta avagy csináltatta, arról nem tud semmit; halotta azt, hogy *igen darabos irások voltak*.«

A többi tanú e durva irások felől nem tud, közöljük azonban az ötödik és kilencedik tanú e pontra vonatkozó vallomását, mert a versengés okára vet világosságot. Az egyik, Szentkirályi Márton: »Tudja azt, hogy Regéczkey halottakat temetett amellet, hogy deákok is, a calvinista religión valók, cántáltak, hasonlóképpen a mendicások is, de más olyan állapotról semmit sem tud. A másik, Kékedy alias Nagy

¹ Kassa v. lt. 7797. sz. a.

² Kassa v. lt. 7756. sz. a. — Jegyzet. Az 1637-ik évi szeptember hó 2-án kelt jegyzőkönyv is megőrizte bizonyos *rút versek* emlékét. »Cortelius az mostani ujonnan jött doktort im minemű *rút versekkel* diffamálta, kegyelmetek megértheti, az melyet nyavalyás keservesen szenved és hogy mi elszenvedjük, nem illik; kegyelmetek erről is deliberaljon. Deliberatum: kövesse meg, menjen házához; többször effélet ne próbáljon, et sic in homagio convictus est etiam.«

Márton: »Abban nem tud semmit, hogy valami újítást hozott volna a nemes város a nemes emberek közzé; tudja, hogy elég villongás volt az elmúlt esztendőekben az két religión valók között, úgymint az augusztana és helvetica confessión valók közt.«

A huszonkettedik tanú, Wass János »a *pasquillus dolgát* jól tudja, de ki csinálta, abban semmit sem tud.«

E pasquillusokból egy töredék ismeretes eddigelé, melyet Keviczky ellen költöttek az 1649-ik évi országgyűlésen való szereplése alkalmából.¹ Keviczkyről tudjuk, hogy erős lutheránus érzelmű ember volt. Az 1636-ik év szeptember hó 25-ike óta Kassa város polgára, fizetvén e jogért tíz tallért; a városi tanácsnak tagja lett, majd több ízben a város országgyűlési követe és főbírája is. Meghalt 1654-ben »októbernek 6-dik napján reggeli 9 és 10 óra között.«² Emlékére neje, Madarász Erzsébet pénzt veretett; sírköve a kassai sz. Erzsébet templomból a kassai Múzeumba került.³

Kassán most már a jezsuiták is megvethették a lábukat, a miben a király és Wesselényi Ferencz voltak leghőbb támogatóik.

Házuk már 1639-ben volt itt, mert ez évben Hölgy nevű szerzetársuk »a kassai residentia superiora«;⁴ iskolát is állítottak fel; midőn ugyanis Kassa az 1644-ik évben I. Rákóczy György előtt meghódolt, egy »jámbor ifjút«, a ki »az elmúlt háború (1644) előtt oskolamesterséget viselvén s kántorságot is az catholicusok kápolnájában az páterek között«, a város börtönre vetett.⁵ Ugyanakkor Kékedy Balázs ingóságait is elfoglalták »holmi oltári eszközök és egy antipendiummal együtt, melyek az itt való kápolnához valók voltanak« s ezekkel együtt »az itt való jezsuita páternek ládáját.«⁶

Az idők teljessége bekövetkezvén, Wesselényi nagy körültekintéssel fogott czélja kivételéhez.

Az 1652-ik évben Bornemissza János, felsőmagyarországi alkaptány végrendeletében kassai házát, mely »vagyon az derék utcában, rajta való épületivel és minden pertinentiáival együtt« Wesselényire, a felsőmagyarországi főkapitányra hagyta.⁷ Ezt a házat a generális királyi háznál (domus regia) ajánlotta fel s ő felsége czimerét is reáfestette; ez is lett a felsőmagyarországi kapitányok székháza.

Wesselényinek a király tudtával az volt a titkos czélzata, hogy a régi királyi házba, a mely tehát nem tartozott a város hatósága alá, a jezsuita atyákat ültesse be. De még mielőtt szándékait kinyilvánította volna, a régi királyi ház meg bővítésére a szomszédságában levő házakat a király nevében megszerezte. Kitérünk ez Szentkirályi Sebestyénnek,

¹ L. Dékányi Kálmán, Az 1649. évi országgyűlésen Keviczky János ellen írt gúnyvers. Irodalomtört. Közlemények. XIII. évf., 247. l. Keviczky országgyűlési szerepléséről részletesebben ír Révész K. id. m. 68. és következő lapjain.

² Kassa v. lt. 8317/6. sz. a.

³ Arch. Értesítő. 1897. 170. l.

⁴ Kassa v. lt. 6742/4. sz. a.

⁵ Kassa v. lt. 7595.

⁶ U. o. 7112.

⁷ U. o. 19413. sz. a.

a város főbirájának az 1655-ik év februárius hó 10-én Kállay Mihályhoz, a város pozsonyi követéhez intézett leveléből, melyben írja, hogy »pater jesuita, hozzám jövén, kategorice jelentvén, hogy ő felsége nekik adta volna az generalisok lakóházát«, majd »urunk ő felsége, sem generalis urunk ő nagysága nem kért soha pater jezsuitáknak házat, hanem kértének az ő felsége házának megbővítésére azokat az házakat.«¹

Jól tudta tehát Wesselényi, hogy a város minden módon megakadályozná, hogy a jezsuiták a maguk részére nyíltan házakat szerezzenek a megtelepedésre; a minthogy a város sejtette is a szándékot s a generálist megakadályozni igyekezett, hogy a Bornemissza-házat birtokába vehesse; még a kópírot is, Spangovszky Jánost, a ki a címert festette a házra, az 1653-ik évben börtönre vetette.

Ilyen előzményekből kelhetett az a *pasquillus* »generalis uram ő nagysága,² Hatvany uram, Sós Gábor és valami aranylancz felől etc.« s az 1654-ik év márczius hó 4-én a városi tanács Wesselényi megkeresésére tanúvallatást folytatott a vers terjesztője, valószínűen szerzője, *Egeressy János* ellen.³

A tanúvallatásból Egeressy szerzősége ugyan nem tűnik ki világosan; a tanú csak azt vallja, hogy Egeressy »jött az deákhoz és valami *levelecskékkel* adott neki leírásra«; sejteti azonban Egeressy szerző voltát a tanúvallomásnak most idézett része; valószínű ugyanis, hogy a *pasquillus*nak fogalmazványa volt a *levelecskéken*.

Időközben Egeressy szolgájával együtt eltűnt Kassáról; a bírói eljárás akarta ezzel elkerülni. Ez is arra billenti a mérleget, hogy a szerzőt benne sejtjük; mert ha csak egyszerű terjesztője a *pasquillus*nak, nem várhatott fejére oly súlyos büntetést, hogy attól való félelmében hír nélkül távozzék a városból.

Éleszti ebbeli gyanúnkát, hogy midőn a város az 1656-ik év februárius hó 9-ik napján Egeressynek gazdátlanul maradt ingóságait összeíratta, a város kiküldöttéi »az nemes egri káptalanbeli két becsületes papokkal« jelentek meg a pusztián maradt szálláson. A dologban a felperes Wesselényi keze játszhatott közre, a ki a tanács pártatlanságában nem bízott meg.

Egeressy személyéről az inventárium egyes kifejezései fellebentik a fátyolt s talán szerzőségére is bátoríthatunk belőle következtetni.

Az összeírás e szavaiból: »más *prokurator* könyvecske maga írása« (t. i. az Egeressyé), megtudjuk, hogy az ingóságok tulajdonosa *ügyvéd (procurator)* volt; ezt a könyvei közt felsorolt generale decretum zöld táblás, *ius civile manuscriptum*, *ius thavernicale*, *ius civile ungaricum*, *Tripartitum*, *Kitonicz sat.* megerősítik.

A felsorolt protestáns magyar papok, Félégyházy Tamás, Bornemissza Péter, Mihálykó János, Alvinczy Péter munkái Egeressy vallásáról tesznek vallomást s magyarázatul szolgálhatnak, hogy a jezsuita atyák érdekében buzgón eljáró Wesselényi ellen *pasquillus* írására ragadtatta magát.

¹ Kassa v. lt.

² Wesselényi F.

³ Irodalomtört. Közlemények. 1904. évf. 119. l.

S hogy ő a vers szerzője s hogy költészettel foglalkozhatott, a javai közt felsorolt »De componendis historicis« című munka is sejteti velünk.

Az inventarium végén *Keviczky* neve után egy-két sorral alább az »Articuli dietales anni 1647« is felsoroltatnak, annak az országgyűlésnek a végzései, a melyeknek egyike *Keviczky* ellen is hozatott. Ha véletlenség is, hogy *Egeressy* javai közt egymás szomszédságába kerültek, mégis mintha újmutatással volnának arra, hogy *Egeressy pasquilus*a a czikkünkben felhordott események talajából nőtt ki.

Végül közöljük *Egeressy* javainak, fegyvereinek, könyveinek inventáriumát.

Egeressy János inventariuma.

Anno Domini 1656. Die 9. Februarii. Az mi becsületes nemes bíró urunk, nemzetes Szentkirály Sebestyén urunknak hírével és nemes tanács commissiójából mi Soprony Markus Mihály, Lehman Gáspár és Ujhely Mihály és az nemes egri káptalambeli két becsületes papokkal, úgymint *Vizaknay Péter* és *Nemesány uramékkal* együtt voltunk jelen az *Bakony István* uram házának hátulsó házrészeiben *Egeressy János* szállásán ennek okáért, hogy mivel sem maga, sem penig szolgálja elő nem jött és holmi házi butora és egyéb mása levén az házban és boltjaiban, abban jövőendőben kárt ne vallana; azért mi azokat a jókat, a melyek ott találtattak, *inventarium* szerint beírtunk és ládákban helyeztettünk, az melyek legelsőben így következnek.

Első láda tarka, lábatlan az ágy lábánál, abban vagy két aranyas szablya, egyik új, a másik ó; egy pár pisztoly, egy aranyas fék szügyelőstől, egy veres karmazin szablyatassoly (tarsoly), egy zöld szablyatassoly, egy bársony lóding, *egy armálislevél*; azon kívül direb-darab vászon. a ki benne volt, abrosz és lepedők, párnahajak, egy sárga papucs, egy darab zöld gránát, egy darab tengerszínű kamuka bepecsételve, egy angliai setétzsinű zöld mente zöld szürkamukával bélett, egy veres skarlát dolmány tengerszín kamukával bélett, két aranygyűrű, egyik türkizes, másik rubintos, aprópénz ó dutkával egy zakcsóban (így!) egynehány, három aranyas szkófiomos keszkenyő, egy pár nyuszt azon ládában. Ládán kívül egy paraszt kard, ezüst dróttal tekert markolatú szablya tassolyostól, egy homok (?)¹ rajta; a mi aprólék volt az tassolyban, azt behántuk az ládában. Item egy paraszt kardot betettük a ládában, egy hegyestőr hüvelyt találtunk, harmadik paraszt szablya csak felvas szablyatassolyostól, egy csonka szablya új törés vas, negyedik szablyának csak a hüvelye, egy széles pallosnak csak a hüvelye; 3 pár pisztoly, 2 pár az szegen, harmadik pár az ágyon, egy lóding fejér csontos palasz rajta, egy gyenge ezüst pikkelessel (?) való fék szügyelővel együtt selyem majczon, egy vas buzogány, egy bokor régi sarkantyú, két ló nyakába való csörgő széles szíjján, egy kantárra való zabola, három puskapalasz tesenyi puskához való, egy sarkantyús veres karmasin csizma, egy vidra kesztyű, egy kopott zöld süveg, egy veres czafrag, egy tarka török kecze (?)

¹ Fomok, zomok?

Más ládában öt darab sárga viasz, egy fejr két fiókos skatulában azon ládában másfél vég zöld török selyem zsinór, *azon kívül alkalmas számú levelek fasciculusokban*, három ezüst kanál, egy csomóban egy néhány pénz és valami szennyes ruhák azon ládában valami kendőkkel együtt, egy pár veres karmasin kapcza, egy veres aba köpönyeg, egy veres viselt angliái mente, óntál numero 14, egy réz mosdóedény, három ónkanna, egy kis zöld korsócska. Item harmadik ládában az pitvar ajtajánál valami darab nyers vásznak és vászon tarisznyák, egy pár sárga karmasin csizma, egy darab viasz és egyéb dib-dáb, mellyek benne vannak, egy nyakba való óra, egy zöld gránát süveg, egy fésű tok, egy tükör, egy eczet,¹ egy vas czap, mellyeket a lótból kihoztak, egy kék viselt fajlondis nadrág azon ládában, két tesiny puska, négy pár puskatok, négy rézgyertyatartó, egyike eltört, egy tőcsér, egy darab ón, egy serpentina fedetlen kanna, egy koppantó, egy rézmoszár törőstől; egy borsörlőmalom, 5 nyereg, 2 lánczos fék zabolás, egy kantár, azon házban egy zöld nyoszolya, azon két vánkos, egy paplan, egy reczés lepedő, két derekalj, *egy generale decretum zöld táblás*, két eczetes átalag, egy darab só, egy fejr asztal, egy paraszt kárpit rajta, egy fekete kalamáris ládácska tentás, *negyedik kis ládácskában merő azon levelek fasciculusokban*, egy zöld selymes párnahaj, két kis darab kék posztó; egy aranymérték, abban egynehány aprópénz; egy üveg kalamaris téntástól, egy favágó fejsze. 3-dik ládában két egyes karszék, *Compendium Joannis Okolycznay, más prokurator könyvecske maga írása fejr táblájú, egy sojtáros (=szolláros) könyv, más kis imádságos könyvecske és 4 könyv*, az harmadik ládában vagy on két patkóverő, egyik csonka, item hársfahéjjal kötött ágy, abban egy derekalj, két vánkos, harmadik özbőrből csinált; huszonnégy új fatányér, hat szakasztó tekenőcske új, egy más öreg tekenő, öt zsojtár, négy dézsa, egy vendely, egy dézsa boroncza, egy kisebb tekenő só vagon benne, egy erdélyi fapalasz, egy darab lapáton új haj, két vas nyárs, három vas serpenyő, egy fedetlen ládában, egy üres pinczetok, négy mázos korsó, egy kis kupácska, egy medvebőr, három lábas üveg pohár paraszt és hosszú nyakú kotyogós üveg, más czerzes Unghi korsó, két palasz rózsaczet, egy nagy rézkondér, egy vastörő, egy új vászon általvető, egy tollas kalapos süveg viselt, egy viselt papucs, egy új legyező, egy vas rúd, egy vas rost, egy sutus üvegpalasz, négy ó háj, három új órja, három disznóláb, hat új sodar, másfél új órja, másfél ó szalonna, tizedfél új szalonna, egy száraz potyka, öt kolbász, az szoba kemenczében egy réz fazék, egy ácsfejsze, egy bőrös ocular szemrevaló, egy borsoló ládácska, egy lakat kulcs nélkül, egy pár sarkantyú, *egy bádogskatulában Fejr váry János armálisa, egy faskatulában Jáz (= Jász) Lukács armálisa, exemptionalis levele sub pendentis sigillo Petri Kovacz, Antonius Bonfinius in folio, Istvánffi, Ovidii Nasonis, Calepinus, Tripartitum et Decretum, Articuli diaetales, item articuli diaetales, liber manuscriptus in folio, Biblia latina, Postilla Félegyházy,*

¹ Ecset.

Processus iudiciarius Friderici Filtopi (?) Decretum latinum-ungaricum, opera quinque ungarice Petri Bornemisza, liber incerti auctoris, Postille Georgii Kulczar, Kitonicz numero 2, Liber Esthrae per Ludovicum Summumbonum, Explicatio Evangeliorum ungarica, Esopus, Contiones manuscriptae, Dictionarium, Margarita Theologica, Justus Lipsius ungarice, Speculum Aureum, Merante Roborti Vesinus, Enarratio Evangelii Joachimi a Bays, Ciceronis Epistola, Catalogus hereticorum, Psalterium Davidis, De origine Verbi Dei, Symbolum apostolicum ungarica, Regulae Vitae (?), Janna linguarum, Explicatio Apocalipseos, Loci Theologici Philippi, Explicatio Evangeliorum Vásárhely, Examen Philippi, Historia Magni Alexandri, Agenda ungarice, Ovidius de Ponte, Calthechesis, Erotematica Theologica, Antonio Sadeolis de sacramentali manducatione, liber ungaricus incerti authoris, Psalterium Davidis, Examen Philippi, Joannis Gerhardi, Coniugium Homengy, Petri Paevit Variarum (?) morum, Novum Testamentum latine, Ovidius Nasonis quatuor opera, Liber de trinitate ungarice, Magyar Graduale, Marcellus Pallenginus Novissima Tuba, Donatus, Martialis, Formulae Praecum, Thesaurus epistolarum, Canisius Catholicus, Arithmetica, Historialis liber, Mihályko János Imádságos könyv, aliquot duplices scriptae contiones, Petri Melii Fűves Kertecske, Institutiones aulicae, Manuale Berani Cantionale, Refutatio praesbiterii, Institutio poetica, Petri Alvinczi contra Pasman, Catho, Lelki Calendarium, Cisio, Dialogus, Praecationes Joanni Feri, De componendis historicis; Libellus polonicus, Duo disputationes Arnoldi, Responsum Andreae Horváth, Egy aranyos tiszta papirosú könyv cantionalis forma, Octo libri manuscripti, contiones funebrales Adami Kis¹ numero 3, Articuli Ecclesiarum ungarice exemplaria nro 3, Articulorum exemplaria nro 4, Calendar. praesentis anni, obligatoriae aliquot literae in fasciculo, egygyel-mással 13 fazék, Exercitum Gerardi, czapfűrő egy, pennacsindló kés 2, egy olló, egy új kalamáris, item más legyező, egy puskapalaszok, egy hosszú, fiókos ládában kása, dara, lencse, tatárka etc., egy rakásban zab circiter cubuli nro 28, két terhelő szíj, három kép, formula variarum literarum, 3000 zsindelyszeg; egy missilis levél felszakasztva nagy pecsét rajta, Keviczki uramnak intuláltatott, azon levélben vagon egy czédulácska, melyet kivettek consignálva etc. Liber iuridicus jus civile manu scriptum, jus thavernicale, Articuli dietales anni 1647, jus civile ugaricum, nro 5 sebesi pokrócz, egy nagy fakalán, egy fazekacska lépes méz. Egy vasas ládácskában hét arany gyűrűk, nyolcz tallér és egy fertály, azon ládácskában fiók skatulában holmi levelek, üres zacskók, egy puszkakulcs, valami egynehány kulcsok.

Az kapu között való boltban vagon három hordó és egy átalag bepecsételve és egy félhordó lőre, három szalonna, egy kádban valami búza, három ló az istállóban, az pinczében négy hordó káposzta.²

¹ Kassai magyar pap a 17-ik század közepén.

² Eredetije Kassa városa levéltárában 8338. sz. a.

HATVANI ISTVÁN FÖLJEGYZÉSE DOMOKOS MÁRTON HALÁLÁRÓL.

Domokos Márton búcsúztatóját a múlt évi folyam 482. s. köv. lapjain a nagykőrösi Inárcsi Farkas család levéltárából közölte Benkó Imre. Az itt következő egykorú följegyzés Hatvani István debreczeni professzortól származik, a ki Székely Estván Cronikájának, birtokában volt példánya végéhez kötött lapokra, 1749 mart. 16-án kezdett egyet-mást bejegyezni. A Cronika 1860 körül Kelemen István, szabédi unitárius lelkész kezei közt volt. A Domokos Mártonra vonatkozó sorok ezek:

»d. 3 April. 1764. Tekintetes Domokos Márton uram Debreczen várossának 29 esztendeig való jó és bölc s Birája megholt. Az előtt sok csztendőkig ordinarius Notariussa volt. Született a Dunán túl Tót-Vásonyban. Édes atya Lutheranus volt és Obrister, az Édes anyja Reformata, Oroszi leány, ki a futásban Rima Szombat városában holt meg, s ott tcmettetett el.

Ezen nagy emlékezetű Úr minden valóságos tudományoknak nagy szeretője és betsüillője volt. Ifjatska korábann az ide való Nemes Tanáts mint Alumnuust tartotta. Oskoláit elvégezvénn a Halai Academiábann ment, ott haligatta Gundling, Ludwig Böhmer és Heineccins Jure Consultusokat. Így maga is nagy Historicus és Statista lett. A német, frantzia és olasz nyelveket nemcsak értette, hanem ez nyelveken folyvást is beszélett s irt. A Bibliát mindenek felett szerette. A mellyett 30szoris által olvasta. Szerette kivált a Vitringa munkáit, sőt az Apocalypsisre is olvasta. Nagy moderatioju és prudentia volt benne: mellyért kiki méltánn betsüillötte. Vallását igazán szerette. Megholt életének 67-ik esztendejében.«

KATONA JÓZSEF SZÜLETÉSE NAPJA.

Ezt a napot eddig mindenki 1792 november 11-ének tudta és írta. Terlanday Rudolf kecskeméti r. kath. s. lelkész úr, látni akarván az eredeti anyakönyvi bejegyzést, azt az egész 1792. évi bejegyzések közt hijába kereste. Megtalálta azonban 1791. novemberében s a Kecskeméti Lapok 1906. évi január 28-diki (23.) számában közzétette Katona József keresztlevelét. Szerinte a tévedést valószínűleg az okozta, hogy a ki a születési dátumot az irodalomtörténet számára először megállapította, nem találván az éppen ezen lap fejről hiányzó 1791. évszámot, a következő oldalról jegyezte ki az 1792-öt s ezzel Katonát egy évvel megfiatalította. A keresztlevélből, mint az anyakönyvekből még a XIX. század első negyedében is rendszerint, hiányzik a születés napja: de az akkori rendes szokás szerint, a keresztelés a születés után másod vagy harmadnapon történvén, továbbra is november 11-dike tekinthető a születés napjának, csakhogy 1791-ben. A keresztlevél így hangzik:

Dicsértessék a Jézus Krisztus!

168.
1906. szám.V. könyv 439. lap.

K i v o n a t

A váci püspöki egyházmegyében és Pest-Pilis-Solt-Kiskun-várm.
területén fekvő Kecskemét th. város Róm. Kath. Egyháza

Kereszteltek Anyakönyvéből.

A születés	éve	nincs bejegyezve
A keresztelés	hava és napja	1791. november 13.
A megkeresztelt	neve	<i>József</i>
	neme	fi
	születési állapota	törvényes
	atyja	<i>Katona József PK.</i>
	anyja	<i>Borbók Ilona</i>
	vallása	római katolikus
lakhelye, házszám		Kecskemét
A keresztszülők vezető- és keresztnéve, állapota		<i>Fekete Anna</i>
A keresztelő	vezető- és keresztnéve	<i>Gyöngyösi Pál</i>
	hivatala	
J e g y z e t		

Ezen kivonatnak a fentírt számú anyakönyvvel való szözszerinti egyező voltát közhitelű módon bizonyítom.

Kelt Kecskeméten, 1906. évi január hó 26. napján.

 P. H.

Terlanday Rudolf
s. lelkész.

CSOKONAI KÉT ISMERETLEN VERSE.

Lengyel Imre debreczeni tanácsos hagyatékából került a debreczeni főiskola nagy könyvtárába egy kézíratos gyűjtemény, a melyet *Somosi Mihály* kezdett összemásolgatni 1808-tól fogva. Benne van az a *Lakadalmi játék*, a melyet Balassa József az Irod. Közl. V. (1895.) kötetének 314—320. lapjain közöl, mint Csokonai színjátékát. Ebben a gyűjteményben az van a színdarab alá írva: *Ao. 1796. Praeceptore Publico Poëseos Stephano Nagy*. Tehát kétséges a szerzősége. Csokonai munkái közül a *Mélyik a legjobb Csók*-ot, *Az Istenek osztozásá-t*, a *Tolvaj Isten-t*, *A Szeretet-et*, az *Állatok Dialogussá-t* és azt a két verset közli, melynek *A' Barátság* és *Egy Sirhalom felett* a címe. A Csokonai munkái alá vagy *V. Csokonai Mihály*, vagy csak *V. Cs. M.* van írva. Ez a két fiatalkorinak tetsző verse még eddig tudtommal sehol sem jelent meg. *A' Barátság*-ot valószínűleg valamelyik lányismerőse emlékkönyvébe írta; az *Egy Sirhalom felett*-ben pedig talán fiatal lányhalottat búcsuztat, mint egy másik ismert költeményében. (*Sárközy kisasszony halálára.*) Úgy gondolom, nem érdektelen irodalomtörténeti szempontból nyilvánosságra bocsátásuk.

OLÁH GÁBOR.

A' Barátság.

Mit? Leányka! illy korodba
 Arra kérsz-é engemet?
 Hogy tenéked mint Barátod
 Fel szenteljem szívemet?
 Nem tudod te, a' barátság
 Melly nehéz oly szivek közt,
 Mellyek választást nem tudnak
 A Barát és Kedves közt.
 Kérj szerelmet Szép Leányka
 Míg virágozik életünk,
 Ötven esztendő's korunkba
 Jó Barátok lehetünk.

V. Cs. M.

*Egy Sirhalom felett.*¹

Úgy tűntek el a' rózsza szín
 Napok élted vig tavaszinn
 Melly rád kedvet öntözött,
 Mint az illatozó gyep kék
 Violájival a' Lepkék
 A' Himes rétek között.
 Úgy tűnik el a' sir setét
 Éjje, ha szent végezetét
 Mennydörgi le Istenünk.

¹ Inkább a mester (Kováts József), mint a tanítvány (Csokonai) rímeit véli az ember hallani e sirversben. Szerk.

Nyugodj hát! Én hagyd szórjam vad
Rózsákkal bé boldog hamvad
Szerelmes Egygyetlenünk!

V. Cs. M.

PETŐFI »A TISZA« KÖLTEMÉNYÉRŐL.

Arra nézve, hogy Petőfi *A Tisza* című költeményét a *Honleányok Könyvé*-ben megjelent kőmetszethez írta, vagy pedig a képet készítették a költeményhez, a következő adatokat találtam:

Havas Adolf, Petőfi-kiadásának jegyzeteiben, a következőket mondja: »A költemény egy fametszet (*A Tisza*) (helyesen: kőrajz) magyarázatául szolgál.« Neki tehát az a nézete, hogy a költemény készült a képhez. E mellett szól a *Szépirodalmi Szemle* 1847. május 16-iki füzetében megjelent bírálata: »Költészetet birunk Petőfi, Lisznyai és a szerkesztő tollából. Amaz tájfestés a Tisza mellől, magyarázatul egy könyomathoz.« Itt, a mint látjuk, nincs szó szerint közölve a *Honleányok Könyvé*-ben (I. füz. 41. l.) olvasható képmagyarázat, mely ezzel szemben így hangzik: »E kép Szatmár megye azon szélső éjszaknyugati tájkát ábrázolja, hol Nagy-Ár helységnél, a kanyargó kis Túr vize a Tiszába ömlik. Egyik legkecsesebb képe a legmagyarabb folyónak. Ugyanazon helyen, hol csendesen medrében folydogálva a partlakósnak sokféle hasznot nyújt; majd szilajon szaggatva szét gátait, ront, bont, s néhány óra alatt a vidéket vízárba meríti. E hely kiességét írja le Petőfinek költői ecsete. Lásd a »A Tisza« című költeményt.« Ez a magyarázat sehol sem mond olyasfélét, mintha Petőfi költeményét a képhez írta volna, sőt abban a kifejezésben: »Majd szilajon szaggatva szét gátait, ront, bont s néhány óra alatt a vidéket vízárba meríti«, teljesen alkalmazkodik a költemény szövegéhez.

Petőfi sem említi sehol, mintha költeményét a képhez írta volna, holott a *Vándoréletről* maga jegyzi meg, költeményeinek 1846-diki kiadásában, hogy a Barabás rajzához írta.

Számos más tényből is következtethetjük azt, hogy a képet éppen Petőfi költeményének illusztrálására készítették. A *Honleányok Könyve* első füzete, a mint azt címlapján is láthatjuk, tavaszóra (április) volt ígérve. Hogy az első füzet kétségkívül nem is április utolsó, hanem május első napjaiban jelent meg, bizonyítják a többi lapokban róla megjelent ismeretéseik. A *Szépirodalmi Szemle*, a mint már fent említettem, május 16-dikán közli bírálatait, de már a május 9-diki számában említi a folyóirat megjelenését: »E héten jelent meg a *Honleányok Könyve* című munka első füzete.« Az *Életképek* május 15-diki, a *Budapesti Híradó* május 9-diki számában olvashatunk róla, végre a *Pesti Hírlap* május 6-diki számában jelzi megjelenését; de egyik sem említi, hogy a költemény a képhez készült s az *Életképek* egyenesen »a hozzácsatolt műmellékletek«-et dicséri. Köztudomás szerint Petőfi költeményét még februáriusban írta. Ha megnézzük a füzetet, láthatjuk, hogy a költemény mindjárt a legelején (12. lap) van közölve; tehát korán kerülhetett szedés alá, mert kész volt; míg a kép a füzet

végén van s talán éppen ez a könyvomat késleltette, az akkori lassu technika mellett, az első füzet megjelenését.

A mellett, hogy a kép készült a költeményhez, szól továbbá az a tény, hogy a szerkesztők több helyütt előre megigérik illusztrációk közlését; pl. az előfizetési felhívásban: »Időnként a szöveg felvilágosítására szolgáló díszmetszetű rajzokat: jeles honleányok, hazafiak képeit és más műmellékleteket adandunk.«

Az első füzethez írt bevezetés is ugyanezt több helyütt említi, pl.: »Erre tájképeink és leírásaink elég táplálékot nyujtandnak«; továbbá: »Mikhez a jelenkor derék leányai és fiai híven ecsetelt képeit is mellékelni hasznosnak tartjuk.« Láthatjuk tehát, hogy a szerkesztők külön, a füzetek számára szándékoztak rajzokat készíttetni és hogy éppen hazánk különböző tájait is akarták így bemutatni, bizonyítja, hogy a következő füzetben egy hasonló fametszet jelent meg, mely Tornát ábrázolja.

Ha magát a képet nézzük, az jóformán minden tekintetben egyezik a költeménnyel, de mégis vannak eltérések, melyek szintén állításomat igazolják. Ugyanis a pórmenyecské ugyanazon a parton van, melyen a költő és a művész az egész jelenetet a Túr partjára helyezte át. Ez valószínűleg azért történt, mert a Tisza partján az alakok, a nagy távolság miatt, igen apróknak tünnek volna fel. A rajzolónál ez könnyen megérthető és természetes, de ha Petőfi a kép szerint dolgozik, ezt minden bizonynyal figyelembe vette volna.

Ezek után, azt hiszem, bátran kimondhatjuk, hogy nem a költemény készült a rajz alapján, hanem a rajzot készítették a költeményhez.

FERENCZI SAROLTA.

ÚJABB ADALÉKOK CODEXEINK FORRÁSAIHOZ.

(Első közlemény.)

1.

Pótlék a Domonkos-codex forrásaihoz.

»Az Ehrenfeld- és Domonkos-codex forrásaihoz« című értekezésemben, melyet 1902 jún. 2-án volt szerencsém a t. Osztálynak bemutatni,¹ kijelöltem a *Sz. Domonkos élete* azon részleteit, a melyeknek latin eredeti szövegét akkor még nem ismertem. Akkor még azt hittem, hogy e részletek (164—176., 195—196., 248., 269—270., 273—282., 284—291. l.) talán *Gerardus de Fracheto* »Vitae Fratrum«-ának valamely, eddig még ismeretlen szerkezetéből valók. E feltevésemnek némi alapot látszott adni az a körülmény, hogy az első kettőnek kivételével, e részletek mind a Gerardusból vett fejezetek közé ékelődnek. Az épp említett kettő közül az első, valamennyi közül a leghosszabb (a codex 12 lapja), az Antoninus krónikájából vett részek IV. és III. fejezete közt

¹ Kivonata az *Akad. Értesítő* XIII. 511. l. Az egész értekezés az *Irodalomtört.* Közlem. XIII. 59. és 188. l.

van; míg a második, a mely a codexnek kevéssel több mint egy lapjára terjed, az Antoninusból eredő részek első sorozata és a Vitae Fratrum fejezeteinek a kezdete közé esik.

Azóta, kivált az Antoninus-féle krónikában lévő Vita S. Dominici további forrásainak kutatása közben, rájöttem e részletek latin eredeti szövegeire, egynek kivételével, a mely azonban mindössze néhány sort tesz ki a codex 248. lapjának a végén s a következőnek az elején. Bizvást remélem azonban, hogy ennek a pár sornak is mihamarabb meg fog kerülni az eredetije. E reményemet éleszti az a ritka szerencse, a melylyel aránylag mostoha viszonyok közt, vajmi fogyatékos könyvtári segédeszközökkel folytatott kutatásaim e téren eddig jártak. Legfőlebb azt az egyet van talán némi okom és jogom e kedvezőtlen körülmények ellen panaszúl felhozni, hogy sokat csak meglehetősen hosszú kerülő úton, másod- és harmadrendű forrásokon keresztül sikerül fellelnem a mit a kellő hagiographiai fölszerelés kéznél létében sokkal könnyebben és jóval előbb meg lehetne találni. (Így, hogy csak egyet említek például: QUÉTIF és ÉCHARD »Scriptores Ordinis Praedicatorum« című nagybecsű munkája, melyből minduntalan tanácsot és útbaigazítást kellene kérnem, egyik budapesti közkönyvtárunkban sincsen meg; hosszabb időre pedig idegenből sem kapható. Pedig ez azok közé az egyetemes érdekű irodalom-történeti és bibliographiai segédkönyvek közé tartozik, a melyeknek egyetlen oly könyvtárból sem szabad hiányozniok, a hová középkori történelemmel és irodalommal foglalkozók tanulni és kutatni járnak.)

Mielőtt azonban még a pótlandók ismertetésére térnék, ki kell említett értekezésemet egy más tekintetben is egészítenem; illetőleg a Domonkos-codex ott adott forrásjegyzékének az elejét kissé jobban kell részleteznem. A magyar szövegnek a latin eredetivel való tüzetesebb egybevetésénél ugyanis, a melyet azóta az egész codexre nézve elvégeztem, kitűnt, hogy a Nyelvemléktár III. kötetében kiadott szöveg mindjárt az elején, a codex gondatlan írójának, illetőleg másolójának hibájából a legnagyobb rendetlenségbe került, s csakis a latin eredeti segítségével állítható helyre az igazi sorrend. E megzavart egymásutánját a közölt szövegnek a codex kiadói (Komáromy Lajos és Király Pál) nem vették észre, vagy legalább nem tartották szükségesnek akár a bevezetésben, akár a szöveg alatti jegyzetben rá figyelmeztetni. Pedig a rendetlenség olyan föltűnő, hogy a szöveg miatta két helyütt egészen értelmetlenné válik. Valami hasonló, de kisebb zavar van az alább, 2. sz. alatt említett codex-részletnél is, az *Érsekujvári-codex Sienai Sz. Katalin-legendájában*, a hol azonban szerencsére maga a codex írója, illetve itt is csak másolója is észrevette tévedését és meg is jelölte a helyes sorrendet. E nélkül talán itt is tanácstalanul álltunk volna a latin szöveg nélkül, mint a Domonkos-codex esetében.

A kérdéses helyek pontosan kijelölt és megigazított sorrendje már most a következő:

Dom.-c. 1—9. 1. (Nyet. III. 129—132₁₁) = *Antoninus*, Chron. P. III. Tit. XXIII. cap. IV. eleje.

Dom.-c. 9—12.1. (Nyet. III. 132₁₇—133₁₅) = *Antoninus*, Chron. P. III. Tit. XXIII. cap. IV. § I. eleje.

Ezután helyesen a Dom.-c. 19—23. lapján lévő részlet következne (Nyet. III. 132₁₁—133₁₅) = az Antoninus-féle krónika id. fej. I. §-ának további része. Ezt követi a Dom.-c. 23—28. I. (Nyet. III. 136₃₇—138₃₃); majd vissza kellene térni a Dom.-c. 13—14. lapjára (Nyet. III. 133₁₆—133₃₃), melyek együtt adják az Antoninus-féle krónika idézett fejezetének egész II. §-át. Most a Dom.-c. 14—18. folytatólagos lapjai (Nyet. III. 134—135₂₇) nyomában helyesen a codex 29—31. lapjain (Nyet. III. 138₃₃—139₂₇) lévő részlet jönne, melyeknek az Antoninus id. fejezetének III. §-a felel meg.

Innentől kezdve a codex sorrendjében nincsen több zavar; de az Antoninusból, valamint az egyebünne vett részletek éppen nem követik a források sorrendjét, hanem a magyar szöveg szerkesztőjének önkénye szerint szemelgetnek majd innen, majd onnan egy-egy, az ő tervéhez illő darabot. De legalább ezeknek a daraboknak az önmagukban való épsége és sorrendje mindenütt híven meg van őrizve; míg a codex elején a mozaikszerű szerkesztmény egyes kövecskéi is szét vannak töredezve.

E mozaik összeállítása bonyolultabb, mint kezdetben hittem, mikor róla első közleményemet megírtam. Részei nem csupán az *Antoninus* művéből és a *Gerardus*-féle *Vitae Fratrum*ból kerültek ki, mint akkor még vélnem kellett, hanem Sz. Domonkos életére vonatkozó egyéb, részben rejtettebb forrásokból is, melyeknek behatóbb vizsgálata és összehasonlítása eredményeiből legalább annyit, a mennyi az alábbiak megértésére okvetetlenül szükséges, itt előre kell bocsátanom.

Azt már fent idézett értekezésemben is említettem, hogy maga az Antoninus-féle elbeszélés is régibb emlékiratoknak »több retortán átszűrődött feldolgozása, melyen a XIII. század első felétől a XV.-nek közepéig azok az átírók, a kik ismételten újabb meg újabb keretekbe foglalták, csak lényegtelen változtatásokat tettek«. Megerősített e feltevésemben az Antoninusból vett részeknek tüzetes egybevetése ezek egy jóval régibb forrásával. Ez Sz. Domonkosnak *Humbertus de Romanistól*, a prédikátor-rend ötödik magisterétől való életrajza, mely azonban ismét csak még régibb hasonló szerkesztmények átdolgozása, mint az alább jegyzetben idézett jellemzésből eléggé kiténik.¹

¹ Tres potissimum recensentur primi vitae S. Dominici scriptores: — írja QUÉTIF és ÉCHARD id. munkája I. köt. 1. lapján — antiquior beatus Jordanus, eius in magistratu successor; ... alter fr. Petrus Ferrandi Lusitanus; ... tertius Constantinus Medices, Etruscus episcopus, exinde Urbevetanus, qui iubente Joanne ab Wildeshusen, IV. ordinis magistro novam legendam scripsit ac edidit inter 1242—47, multa a Jordano omissa addens testibus usus, qui sancto annis pluribus familiariter convixerant. Ex his tribus quartam adornavit beatus Humbertus, V. ordinis antistes, modo eadem aut totidem verbis aut stylo molliore referens, quaedam aliquando non quidem ex actis, sed ex commentariis redundantia resecans, nova etiam identidem adiiciens, omnia ad leges chronologiae rectius concinnans, quam et pro lectionibus officii, cum de sancto agebatur, recitandum proposuit, et edidit anno 1252.

Ama három életrajzi munka közül, melyeken Humbertusé leginkább alapszik, a második, Petrus Ferrandié, elveszett és csak hírből ismeretes. (L. róla az *Acta Sanctor.* augusztusi I. köt. 358. l. 5., 6. — Ha ugyan nem azonos vele a *Bibl. Hagiogr. Lat.* Supplementumában, II. köt. 1337. l. 2235. sz. a. említett életrajz, mely MOMBRIUS *Sanctuariuma* I. 241—249. l. és az *Analecta sacri ordinis Fratrum Praedicatorum* IV. (1899) 297—319. l. van kiadva.) A harmadikhoz, mivel csak QUÉTIF és ÉCHARD id. munkájában van kiadva (I. 25—37 l.), ez idő szerint a fent említett okokból nem férhettem.¹ Az első kényelmesen felkereshető az *Acta Sanctorum* id. kötetében (544—559. l.), Humbertus irata pedig megvan MAMACHIUS »Annalium Ordinis Praedicatorum Volumen Primum« cz., csonkán maradt nagy művének (Romae 1756) függelékében, a 264—299. hasábon.

A Humbertusénál részint régibb, de a fenti jegyzetben nem említett, részint újabb életrajzok és emlékiratok közül nevezetesebbek és a Domonkos-codex forrásainak kutatásánál számbaveendőek még a következők:

1. *Miracula auct. Angelica moniali (narrata a Caecilia moniali)*, kiadva MAMACHIUS id. m. 247—263. hasábjain.

2. *Vita auct. Bartholomaeo Tridentino.* 1. *Acta SS.* id. k. 559—561. l.

3. *Vita et miracula auct. Vincentino Bellovacensi*, a nevezettnek *Speculum Historiale*-ja XXX. k. 94—96., 103—105. és XXXI. k. 65—77. és 110—120. fejezetében.

4. *Vita et miracula auct. Roderico Cerratensi*, kiadva MAMACHIUS id. h. 312—334. l.

5. *Vita auct. Theodorico de Appoldia*, 1. *Acta SS.* id. köt. 562—629. l.

6. *Vita auctore Petro Calo*, kiadva MAMACHIUS id. m. 334—358. h.²

Antoninus firenzei érsek ugyan az ő compilációjának. Sz. Domonkosra és rendjének kezdeteire vonatkozó részében, úgy látszik, összes elődeit fölhasználta; de a legtöbbet mégis *Humbertus* és *Theodoricus de Appoldia* művéből, továbbá az ennek is forrásául szolgált *Gerardus*-féle »*Vitae Fratrum*«-ból merített.

Most, hogy a Domonkos-codexben tükröződő Antoninus-féle fejezetek első és második sorozatára nézve is elvégeztem a további források felkutatását, az alábbi összehasonlító táblázat igazolja ez állításmat. A harmadik sorozatot illetőleg, mely a Domonkos-codex 291—316. lapjának felel meg, Antoninusnak kizárólagos forrását, a *Gerardus*-féle *Vitae Fratrum* illető fejezeteit, már e sorok elején idézett értekezésemben kijelöltem, legalább nagyjából. A pontosabb jegyzék ezekre nézvést is alább következik.

Antoninus, néhány kisebb fejezet kivételével, többnyire szószerint

¹ Szerencsére sokat idéz belőle az *Acta Sanctorum* illető kötetében CUPERUS, a Sz. Domonkosra vonatkozó rész tudós szerzője.

² Jegyzéküket a többi, Sz. Domonkosra vonatkozó forrás között l. *Bibliotheca Hagiographica Latina* I. 334—337. l. az 5., 6., 11., 15., 17., 19. sz. a.

írja le forrásait; csupán a helyenkint rajtuk tett rövidítések és összevonások miatt változtat itt-ott egy-két szót a mondat szerkezetben. E változtatások rendszeresen csak az egyes fejezeteket összekötő kapcsokat érintik. Az elbeszélések sorrendje azonban nála is elég gyakran eltér attól, a melyet forrásai követnek. Ennek egyik és a legfőbb oka az, hogy részben azokétól különböző, t. i. nem mindig chronologiai fonalat követve, egyáltalában nem annyira történetírói, mint inkább erkölcsstanító, paraenetikus czélzattal szerkesztette meg műve e részének vázát. Innen a gyakori ugrások nemcsak egy-egy forrásának körén belül, hanem erről minduntalan egy másikra és ismét vissza.

Ha már most valaki azt kérdezné, hogy miért volt szükséges e további források felkutatása, mikor a Domonkos-codex illető lapjai úgy sem ezekből, hanem egyenesen Antoninusból vannak fordítva: arra még a laikus érdeklődését is kielégítő módon ekként válaszolhatok. Antoninus azon szövege, melyet codexünk írója felhasznált, nincsen előttünk, s nincs is rá reményünk, hogy valaha a maga teljes pontosságában előkerül, minthogy nagy valószínűséggel valamely nyomaveszett kézirat volt. Így tehát csakis az összes rendelkezésünkre álló kiadásokból, mivel pedig ezek szinte hihetetlenül romlott szövegűek, ezeken túl csak az Antoninus forrásaiból tudunk egyes esetekben legalább megközelítő pontossággal olyan szöveget megállapítani, a milyen codexünk írója előtt lehetett.

De megkivánja számos esetben e források és a reájuk vonatkozó történelmi adatok egybeállítását az a nélkülözhetetlen kommentár is, a melylyel codexünk szövegét, hogy teljesen érthetővé tegyük, kísérnünk kell. A tömérdek hely- és személynév, datum és kortörténelmi részletekre való czélzás, a mely e szövegben minduntalan előkerül, a források teljes ismerete és kritikai megvilágítása nélkül egyáltalában nem, vagy csak vajmi tökéletlenül érthető meg. S hogy e fáradság jutalmaképen hazánk történetének egyik válságos korszakára, a XIII. század első felére is esik itt-ott egy-egy fény sugar, azt alig kell azoknak mondanom, a kik tudják, hogy a prédikátor-rend első misszióinak milyen nagy szerepe volt a mongol betörés előhírnökeinek, a kunoknak megtérítésére irányult törekvésekben. Tudjuk, hogy e törekvések éppen Magyarországból indultak ki, s itt találkoztak a Szentszék azon messzelátó igyekezetével, hogy Közép- és Kelet-Ázsia kultúr- és félnomád népei is megnyeressenek a keresztény vallásnak és ezzel a nyugoti műveltségnek. Szoros összefüggésben állottak e törekvések a Domonkos-rendnek nálunk oly meglepőn gyors elterjedése és megerősödésével.

A Domonkos-rend emlékiratainak tanulmányozása tehát, egyik terjedelmesebb nyelvelmélkünhöz való viszonyukon kívül, már a hazai történelemmel való szoros kapcsolataik miatt is fontos és érdekes feladat. S hogy e téren még a Bollandisták hangyaszorgalmú munkája és MAMACHIUS nagybecsű compendiuma, valamint FERRARI-nak a magyarországi rendtartományt illető műve¹ után is van böngészni való, azt REICHERT-nak a Gerardus-féle »Vitae Fratrum« legújabb kiadásához (Róma és Stuttgart

¹ De rebus Ungaricae provinciae s. Ordinis Praedicatorum. Viennae 1637.

1897) fűzött becses jegyzeteiből (I. különösen a 305. és 328. l.) láthatni. Ez emlékiratok magyar vonatkozású hely- és személyneveinek alapos revíziója épp oly sürgős feladata hazai történetírásunknak, a minőül kínálkozik, hogy Kapisztrán Sz. János újlaki csodáinak újabban előkerült, közel egykorú kézírata alapján a Bollandisták nagy művének megfelelő fejezetét is hasonló megrostálásnak vessük alá. Az *Acta Sanctorum* tudós szerkesztői maguk is bevallják (pl. CUPERUS az augusztusi I. köt. 618. lapján), hogy e szörnyen romlott hely- és személynevek megállapításával szemben tudásuk és képességük felmondja a szolgálatot.¹ Nekünk kell tehát e részben az övéknél előnyösebb helyzetünket e megbocsátható mulasztások pótlására felhasználnunk.

Hogy e munkát a Domonkos-codex forrásainak a korszerű követelményeket kielégítő kiadása alkalmára némileg megkönnyítsem, egyelőre az alábbi jegyzékkel kívánom feléje legalább az utat — esetleg mások számára — egyengetni, ha saját erőm a kiadás sorra kerülte előtt megrokkanna.

Lássuk tehát legelőbb az Antoninusból vett fejezetek egyik összefüggő sorozatának, az elsőnek, mely a Domonkos-codex 1—164. lapján tükröződik, további forrásait:

A fejezetek az Antoninus-féle krónika 3. része XXIII. Titulusának IV. caputjából vannak véve, mely egy bevezetéssel kezdődik, s az után 16 §-ban követi codexünk nyomról-nyomra a firenzei érsek munkáját.

A Bevezetés = *Humbertus* 1—5. c., de az első caputból csak a kezdőszavak vannak átvéve (Beatus Dominicus... oriundus fuit), míg a többi helyett Antoninus egyéb források alapján² a szentnek szüleiről és testvéreiről emlékezik meg röviden.

Az I. és a köv. §-ok már most (általam pericopákra osztva) a következő táblázatban vannak forrásaikhoz való viszonyukban feltüntetve:

§ I. (6) Fame pervalida...	<i>Humbertus</i> 6.
(7) Talibus virtutum...	» 7.
(8) <i>Unde episcopus Oxoniensis</i> ...	» 8—10. és 13. 14. kivonata.
§ II. (9) Erant in illis locis...	» 12.
(10) Coepit interea...	» 15. (néhány sor kih.)
Irridebant siquidem...	» 16.
(11) Caritatis quoque...	» 17.
(12) Igitur servus...	» 19.
§ III. (13) Post hoc bonae memoriae...	» 22.
(14) Regressus igitur...	» 23.
(15) Defuncto interea papa Innocentio...	» 25.
(16) Quum autem vir Dei...	» 26.
§ IV. (17) Quum igitur ibidem...	» 27.

¹ Sed haec et ejusmodi nomina in variis codicibus ita luxata sunt, ut veram earum expressionem detegere non possis. Quare deinceps variis illorum lectionibus indicandis non immorabimur. (I. h. c. jegyzet.)

² Ezekről l. az *Acta SS.* id. k. 381—4. lapjait és MAMACHIUS id. műve 7. 111. l.

- § V. (18) Post receptionem mag. Reginaldi...
- (19) Post hoc veniens Parisios...
- (20) Tunc vero vir iste beatus...
- § VI. (21) *In eo ulique impletum...*
- a) Nocte quadam s. Dominicum...
- b) Occulto et iucundo iudicio...
- c) Quum idem sanctus civitatem...
- d) Item quum vir sanctus Romae...
- e) Bononiae autem quum quadam nocte...
- f) Item quum Bononiae quidam conversus...
- g) Afferente venerabili d. card. Rainerio...
- h) Item quum quidam frater Bononiae...
- (22) a) Aliud quoque tanto certius...
- b) Quum autem quidam sacerdos...
- (23) Quum b. Dominicus esset Bononiae...
- § VII. (24) Erat namque quaedam matrona...
- (25) In eodem loco dum fratres aedificando...
- (26) Quum vir sanctissimus apud. S. Sixtum...
- Humbertus* 28.
- » 29.
- » 52 (az utolsó pár sor híján).
- Gerardus de Fracheto*, Vitae Fr. II. c. 14. nyomán *Theodericus de Appoldia* c. XV. (Acta SS. id. köt. 592. l. 171—172.)
- Gerardus*, u. o. II. 17. nyomán *Theod.* u. o. 173.
- Gerardus*, u. o. II. 16. nyomán *Theod.* u. o. 174—175.
- Miracula auct. Angelica moniali etc. c. X. (Kiadva MAMACHIUS id. műve függelékének 259. hátsó.) V. ö. *Theodericus* i. h. c. XIII. 146.
- U. onnan c. IV. (MAMACHIUS i. h. 252. h.) V. ö. *Theodericus* i. h. c. XIII. 147.
- Gerardus*, Vitae Fr. IV. c. 16. (Idézve Acta SS. id. köt. 515. l. C és hivatkozás rá MAMACHIUS-nál i. h. 598. l.)
- Humbertus* 41.
- Gerardus de Fr.* II. c. 22. nyomán (hivatkozás rá MAMACHIUS-nál 598. l.).
- Humbertus* 42. (Constantinus Urbevetanus n. 35. nyomán. V. ö. *Acta SS.* id. köt. 500. l. s az ott idézett párhuzamos előadásokat.)
- Humbertus* 46.
- Theod. de App.* c. XXXIV. 417—418. (V. ö. *Acta SS.* 515. l. 807—808.)
- Theodericus* c. VII. 78—79. (ASS. 577. l.) V. ö. MAMACHIUS Appendix 247. h.
- Theod.* i. h. 81. (ASS. 578. l.)
- » » » 89—92. (ASS. 579. l.)

- (27) *Item refertur in quodam libello composito ex pluribus legendis de vita B. Dominici...*¹
Et in primis in quadam regione Ungariae...
- (28) Vir quidam de castro Sunnich...
- (29) Crebrescente per totam Ungariam...
- § VIII. (30) Praedicante aliquando servo Dei...
- (31) Praeterea dum adhuc fratres...
- (32) Nec silendum quoque est...
- § IX. (33) Quum fr. Praedic. adhuc...
- (33b) Similiter legitur Bononiae...
- (34) Altera vice Romae...
- (35) Quum autem defecisset vinum...
- (36) Item quum b. pater ex Bononia...
- (37) Item Romae postquam moniales...
- (38) Vice altera quum esset in itinere...
- (39) Ipse autem pro se in itinere...
- § X. (40) Solebat vir iste noster piissimus...
- (41) Retulit quoque fr. Bertrandus...
- (42) Saepe etiam contigit...
- (43) In partibus Tolosanis...
- (44) Quum praedicando discurrens...
- (Itt minket közelebből érdeklő, magyarországi csodák következnek.)
- Theod.* i. h. c. XXVII. 324. (ASS. 617. l.)
- Theod.* i. h. c. XXVII. 327. (ASS. 617. l.)
- Theod.* i. h. c. XXVII. 328. (ASS. 617. l.)
- Humbertus* 45.
- » 47.
- » 49.
- » 35.
- (Forrása még ismeretl.)
- MAMACHIUS Append. 250. hasáb. III. c. kivonata. (V. ö. u. o. 425. l. jegyz.)
- Gerardus de Frach.* II. c. 8. nyomán. (V. ö. MAMACHIUS id. m. 501. l.)
- Theod. de App.* c. XII. 139—140. (V. ö. MAMACHIUS Append. 253. h. c. VI.)
- Gerardus de Frach.* II. c. 5. (V. ö. MAMACHIUS Append. 358. h. c. XLI, s u. o. 321. h. c. XXIII.)
- (Forrása még ismeretl.; az egész csak 4 sor.)
- MAMACHIUS App. CXLVIII : XI., 260. hasáb. (Caecilia apáczka elbeszélése), s ennek nyomán *Theod. de App.* c. X. 118—119. (ASS. 584. l.)
- Humbertus* 37.
- » 38.
- » 39. (V. ö. ASS. 570. l. *Theod.* c. II. 37. s a hozzá való jegyz.)
- Theod. de App.* c. II. 36. (ASS. 570. V. ö. MAMACHIUS 293. l.)

¹ E *libellus*-szal Antoninus minden valószínűség szerint *Theodericus de Appoldia* compilatiójára hivatkozik, melyre a fenti jellemzés csakugyan ráillik, s erre vall az is, hogy a köv. fejezetek, valamint a legközelebbi előzők is csakugyan tőle valók.

- (45) Sed et istud relatione dignum . . . *Humbertus* 40. (V. ö. *Theod. de App.* 1. h. 38. ASS. 570. l. és a reá vonatkozó megjegyzéseket 405. l. 247—48). MAMACHIUS Append. 323. h. XXX. c. > > > XXXI. c.
- (46) Simile quoddam altera vice...
 (47) Quodam die associatus . . .
- § XI. (48) Quum b. Dominicus ex commissione . . . *Theod. de App.* c. VII. 82—88 (89—91), ASS. 578—9. l.
- (49) Anno Domini 1219. venerunt . . . U. o. 95—(96, 97) ASS. 580. l.
 > > 98—99., > > >
 (50) Hoc primum monasterium... > > 100., > > >
 (51) Altera vice b. Dominicus . . . (V. ö. MAMACHIUS Append. 258. h. c. IX.)
 MAMACHIUS App. 253—5. c. VI.
- (52) Die quadam venit tardius... U. o. tovább.
 (53) Erat autem tunc in dicto conventu . . .
- § XII. (54) Congregato capitulo generali . . . *Theod. de Appoldia* c. XVI. 182—185. kivonata (ASS. 593—4. l.)
- (55) Religiosae institutionis cultor . . . U. o. 186—187, 189, 190—193 vége és 195. (ASS. 594—5. l.)
- (56) Dum quendam legistam Bononiensem . . . U. o. 209. (ASS. 597. l.)
- § XIII. (57) Celebrato secundo capitulo... *Theod. de Appoldia* c. XVIII. 210—12. kivonata. (ASS. 593. l.)
- (58) Hic pater gloriosus . . . U. o. 213—14.
 (59) Pernoctabat autem . . . > > 218—19, 220 vége, 222. (Utána egy ismeretlen eredetű részlet, mindössze 5 sor.)
- (60) *Quid diceret pater sanctus*... *Interpolatio*, mely, úgy látszik, Antoninus sajátja.
- (61) Oportet nempe filios servare . . . *Theodericus de App.* c. XX. 235. (ASS. 602.)
 Utána csekély pár sornyi *Interpolatio*.
- (62) Quod autem, ut in sacra . . . *Theod. de App.* előbbi fejj. folytatása. Majd hosszabb *Interpolatio*, mely szintén Antoninustól valónak látszik. (V. ö. *Acta SS.* 519. l. 825—6.)
- § XIV. (63) Celebrato secundo capitulo generali . . . *Theod. de App.* c. XX. 232. (ASS. 602. l.)
- (64) Exinde vocatis duodecim . . . > > > > > 233.
 (65) Quum autem indies languor . . . > > > > > 236.
 (66) Tollentes igitur filii . . . > > > > > 237.
 (67) Tunc interrogavit eum unus . . . > > > > > 238—239.
 (68) Affuit autem in hac hora . . . > > > > > 240—241 (242). (V. ö. *Humbertus* 54, 55, 53. *Theod.* c. XXI. 246. és 244. Továbbá *Acta SS.* 639. l. F.)

- § XV. (69) *Frater Rudolphus, qui tunc fuit . . .* (E három fejezet közvetlen forrása még ismeretlen. A bennük elmondottakról: Sz. Domonkos temetéséről és testének ünnepélyes felvételéről, 1. az *Acta SS.* id. köt. 524., 603. és 611. l.)
- (70) *Anno igitur Domini 1233. . .*
- (71) *Deinde 8. die potestati Bononiae . . .*
- § XVI. (72) *Post mortem b. Dominici plura miracula . . .*
Nam quibusdam reddidit loquelam . . . *Theod. de App. c. XXIV. 290. (ASS. 611. l.)*
 (73) *Coecis visum restituit . . .* » » » » 291. (» » »)
 (74) *Surdi auditum per invocationem . . .* » » » » » (» » »)
 (75) *Hydropici curati sunt . . .* *Theod. de App. c. XXVIII. 339. (ASS. 619. l.)*
Alteri hydropici se ei commendanti . . . *Theod. de App. c. XXVIII. 338. végén. (ASS. 619.)*
 (76) *Paralytici consolidati sunt. . .* *Theod. de App. c. XXVIII. 334. (ASS. 619. l.)*
Fatui sensus integritatem . . . *Theod. de App. c. XXVIII. 334. (ASS. 619. l.)*
Quidam retortos habens pedes . . . *Theod. de App. c. XXVIII. 333. (ASS. 619. l.)*
Quaedam mulier ab antiquo . . . *Theod. de App. c. XXVIII. 331. (ASS. 619. l.)*
In Sicilia apud Augustam . . . *Theod. de App. c. XXVIII. 338. (ASS. 619. l.)*
 (77) *In eadem civitate quum quaedam mulieres . . .* (Mindezen fejezetek Antoninusnál csak kivonatossan vannak meg. A bennük előforduló nevek *Theodericus*nál részben kissé eltérők.)

Áttérve már most a múlt alkalommal adott forrásjegyzékem első, nagyobb hézagának pótlására, ennek a magyar fordításban hat fejezetre tagolt részei közül kettő ismét *Theodericus de Appoldia* munkájából került ki; csakhogy már most nem Antoninus közbejöttével, hanem egyenesen a mi codexünk egybeszerkesztője által kiválogatva.

Ezek:

- Domonkos-codex 165—168. l. : Az mynor fratereknek egy conventébe tev-
 ienek . . .* *Theodericus c. 358—360. (ASS. 623. l.)*
- Domonkos-codex 168—171. l. : Zent bernald zerzetének nemely clastromaban. . .* *Theodericus c. 361—363. (ASS. 623. l.)*

A további négy rövid fejezet (codexünk 171—176. lapján *Petrus Calus* azon művecskéjéből van átvéve, melyet a Sz. Domonkosra vonatkozó régibb emlékiratok fenti jegyzékében 6. sz. a idéztünk. (Kiadva MAMACHIUS id. munkája Függelékében CLIII. sz. a. a 334—385. hasábon.) Részletezve e fejezetek a codexben és forrásában így felelnek meg egymásnak:

- Domonkos-codex* 171—2: *Vala apulia-ban nemely nemes ember . . .* *Petrus-Calus* c. XXIII. (MAMACHIUS 1. h. 347. hasáb.)
- Domonkos-codex* 172—173: *Es meeg magyar orzagban fejer varal nemely prepostnak fya . . .* *Petrus-Calus* c. XXIV. (U. o. 348. h.)
- Domonkos-codex* 173—175. *Es meeg mykoron regy varasnak nepe.* > > c. XXIX. (U. o. 350. h.)
- Domonkos-codex* 175—176. *Vala egy aylatos meddev azzonyallat ispanyaban..* > > c. XXX. (U. o. 351. h.)
(E fejezetek latinját l. az 1. Mellékleten.)

Erre a codex 176—195. lapján megint *Antoninus*ból (Tit. XXIII. cap. III. elejéből) vett részek következnek, melyeknek közvetlen forrásaikkal szembeállított pontos jegyzéke a következő:

Pár sornyi, úgy látszik, *Antoninus* sajátjának tekintendő bevezetés (*Sciendum primo . . . pro confirmatione ordinis*) után.

- (1) *Romae igitur . . .* *Theod. de App.* c. VI. 65. (ASS. 576. l.)
- Tunc mater . . .* *Theod. de App.* 66. (ASS. 576. l.)
- Huius visionis serie-n . . .* > > > 67. (> > >)

A további forrás, melyből *Theodoricus* is merített: *Gerardus de Fracheto* »*Vitae Fratrum*«-a I. c. 1. §. IV. (V. ö. REICHERT kiad. 9. l. jegyz. és MAMACHIUS 1. h. 362. l. 2. jegyz., továbbá u. o. 398. l. XXXIII. és *Append. col. 318: XIII.*, a hol ugyane látomás *Rodericus Cerratensis*nek egészen hasonló előadása szerint van közölve. L. még ASS. 442. l. 436—9.) E látomás rövid kivonatos előadása megvan a *Bod-codex* 4. lapján és a *Lobkowitz-codex* párhuzamos helyén is (272. l.), de Sz. Ferencz és Sz. Domonkos megnevezése nélkül, csupán a *prédikátorokra* való hivatkozással.

- (2) *Ubi etiam sciendum . . .* *Gerardus de Frach.* i. h. I. c. 1. §. II. (V. ö. a fent id. helyekkel.)
- (3) *Item quidam alius . . .* u. a. I. c. 1. §. III. kivonata.
Magnus etiam pater Stephanus . . . > > I. c. 2. §. I. >
Abbas Joachim . . . > > I. c. 2. §. V. >
(V. ö. ASS. 379. l. 110—113. és MAMACHIUS 399. l.)
- (4) *Item quum Romae apud S. Sabina . . .* *Theod. de App.* c. X. 112—117. (ASS. 583—4. l. V. ö. 466. l. 555. és MAMACHIUS i. h. 576—7. l., továbbá u. a. *Append. 256. hasáb c. VII: Soror Caecilia* elbeszélése.)
- (5) *Femina quaedam devota . . .* *Theod. de App.* c. XXIII. 270. (ASS. 607. l. A további forrás: *Gerardus Vitae Fr. I. c. 6. §. IV.*)
- (6) *Tanta fuit ad Domini natrem . . .* *Theod. de App.* c. XXIII. 271. (ASS. u. o.)
- (7) *Unde in honorem Virginis . . .* Pár sornyi bevezetés után: *Gerardus V. Fr. I. c. 7. §. IV. kivonata.* (V. ö. *Acta SS.* 451. l. 476.)

Ezután a *Domonkos-codex* 197. (a Nyet. kiadásában III. 204. l. hibásan 196.) lapjától a 273. l. elejéig (Nyet. III. 204—237. l.) a *Gerardus-féle »Vitae Fratrum«*-ból vett szemelvények jönnek, melyeknek pontos jegyzékét már idézett értekezésemben adtam, hivatkozással a Nemz. Muz. kéziratára és a REICHERT-féle kiadásra. Akkor azonban a fejezetek közül még kettőnek nem tudtam a latin eredetijét kijelölni. Ma már ezeknek egyikéhez is megkerült a latin szöveg ugyancsak a »Vitae Fratrum« IV. r. 19. c. II. §-ában (REICHERT kiad. 207. l. a jegyzetben idézett A kézirat változata szerinti bekezdéssel: Apud S. Sixtum Romae fuit . . .) A másiknak forrása azonban még mindig ismeretlen előttem. Ez a codexünk 248. lapján (Nyet. III. 226. l.) lévő, 11 sornyi darabka, mely így kezdődik: *Vala nemely zerzetes ember, ky az ev gonoz zokasabol, az bodog azzon horayt gonozul tunyan es zvényadozuan mongya vala . . .*

Mindössze ennek a 11 sorocskának a latin eredetije hiányzik még tehát a 316 lapnyi codex forrásaiból.

A codex 273—275. lapján (Nyet. III. 237. s k. l.) két oly fejezet következik, melyekkel már a 91—93, illetőleg a 183—186. lapon részletesebb előadásban találkoztunk. Mindakettő *Antoninus*-ból merített hely, tehát már az imént szóba került s további forrásai is ki vannak a fenti jegyzékben mutatva.

Nem így a 275—277. s a 277—282. lapon lévő két részletet illetőleg.

Ezek közül az első:

*Mykoron zent damancos atyank lakoz-
neek bononyaban . . .*

Theod. de App. c. XVII. 205—207.
(ASS. 597. l. s a további forrásokat
illetőleg u. o. 497. l. 712.)

A második pedig, mely több fejezetre tagolódik, a következő latin eredetiken alapul:

(277. l.) *Mykoron zent damancos atyank
volna bononyaban, es ot zevnellen
predicallana . . .*

Petrus-Calus c. XVIII. (MAMACHIUS
id. m. Append. 343. h., a bevezető
pár sor elhagyásával. (V. ö. ASS.
516. l. 811. CUPERUSnak nincs igaza,
mikor e részletről azt véli, hogy az
Sz. Domonkosnak egy régibb élet-
írójánál sincs följegyezve.)

(279. l.) *Vala egy conversus parazi
frater . . .*

U. o. c. XIX—XX. (U. o. 344. h.)

(282. l.) *Tevrteneek egyzer, hog zent
damancos atyank, es zent Ferenc . . .*

Petrus Calus c. XXI. (MAMACHIUS
id. m. Append. 345. h.)
(E fejezetek latinját 1. a 2. Mellék-
leten.)

Majd ismét egy a »Vitae Fratrum«-ból vett fejezet után *Theodericus de Appoldia* jut szóhoz.

Domonkos-c. (284. l.) *Mykoron zent damancos aiyank fenleneek halala vian* . . .

Theod. de App. c. XXX. 351—2. (ASS. 622. l.)

(286. l.) *Vala nemely tyzlessegbely vitez nemet orzagba* . . .

U. o. 353—6. (ASS. 622. l.)

(289. l.) *Esmeg egy choda tetel olvaslalyk* . . .

» » 357. (» » »)

Antoninus azon fejezetei (P. III. Tit. XXIII. c. X. Bev. és § 1—4.), melyet codexünk még hátralévő részét (291—316. l.) alkotják, mint már említettem, szórúl-szóra *Gerardus de Fracheto* »Vítac Fratrum«-ából vannak átvéve. Csupán a bevezető pár sor (*Felix viliş . . . et de his per singula*) látszik *Antoninus* sajátjának. A két latin szöveg részletesebb concordantiája im itt következik:

Bev. (1) *Temporibus primitivis tantus feror* . . .

Gerardus IV. c. 1. elejétől végéig. REICHERT kiad. 148—152. l.)

§ 1. (2) *Anno ab incarnatione Domini 1230.* . . .

Gerardus IV. c. 23. § I. (id. kiad. 211. l.)

(3) *Frater quidam Parisiensis* . . .

Gerardus IV. c. 23. § II. (id. kiad. 212. l.)

§ 2. (4) *Vir religiosus et verax, fr. Petrus de Sezaria*¹ . . .

Gerardus IV. c. 24. § XIII. (id. kiad. 218—20. l.)

§ 3. (5) *Quum fratres Minores de Albia* . . .

Gerardus IV. c. 25. § I—VI. (id. kiad. 221—25. l.)

(6) *Fuit in conventu Papiensi* . . .

Gerardus IV. c. 25. § IX. (id. kiad. 227—8. l.)

§ 4. eleje (7) *Quum autem ordo Praedicatorum . . . qui haereticos defendebant.*

Gerardus V. c. 1. § I. (id. kiad. 231. l.)

MELLÉKLETEK.

1.

Domonkos-codex 171—176. l. (Nyelvméltár III. 193—195. l.)

MAMACHIUS, *Annal. Ord. Praed.* Appendix, col. 347—348. (c. XXIII.)

Nobilis miles de Apulia ob reverentiam B. Dominici omnes fratres Praedicatorum per castrum suum iter facientes suscipiebat hospitio, quia in eodem loco non habebant domum. Habebat autem in sua camera imaginem pictam B. Dominici in lignea tabula, quam in pariete camerae contra lectum appensam tenebat. Quum igitur quodam mane cum uxore et tota familia in ecclesia sua missam audiret, et filius suus puer parvulus, quem habebat unicum, remansisset in lecto, palatium ejus subito corruit et dissipatum fuit. Currunt omnes ad triste Spectaculum, repertumque est omnes de ejus familia evasisse periculum, quia foris erant, excepto filio unico, quem omnes velut mortuum flere coeperunt, quia putabant sub ruina periisse. Ut autem corpus ejus possent tradere sepulturae, positi sunt operarii multi ad lapides removendos ab acervo magno, ut tandem

¹ *Antoninus* 1543. évi későbbi kiadásaiban így. Az 1484. évi nürnbergi ösnyomtatványban *Semaria*. A *Domonkos-codex*ben (304. l.) *cesarya*. *Gerardus* de Fracheto REICHERT-féle kiad. *Sezana*, a franciaországi *Sézanne*. De a jegyzetben id. változatok szerint: *Sarianua*, *Sesana*, *Sanica*, *Sesmana*.

mortuum reperirent. Quumque prae multitudine lapidum diutissime laborassent, tandem inclinata jam die invenerunt tabulam, ubi erat imago B. Dominici, quae recta stans appodiata ad pedem parietis in fundamento sub se habebat puerum nudum jucundum et laetum, qui nullum detrimentum habuerat, vel timorem; quum tamen de solario eminenti cum toto palatio usque ad fundamenta domus cum ipsa tabula cecidisset; dicebatque se nihil habuisse terroris, quia per B. Dominicum fuerat confortatus.

(XXIV.) Narravit F. Nicolaus de Castro-Ferreo de Hungaria multis et mihi anno Domini MCCCXV. post capitulum generale Bononiae celebratum, ubi fuerat diffinitor, quod dum ipse esset in Hungaria prior in Simium, ubi est digitus B. Dominici, quidam praepositus de Albaregali, Stephanus nomine, die quadam hora vespertina vehementi dolore vexatus, tandem in doloribus exspiravit. Dum autem funeralia pararentur et sequenti die esset sepulturae tradendus, quidam de astantibus dixit: Si portaretur huc digitus B. Dominici, spero, quod per ipsius merita Dominus ei vitam donaret. Et tunc miserunt ad priorem praefatum dictam gratiam instantibus precibus postulantes; fratres autem jam intraverunt ad quietem. Prior ergo compassionem motus, nam ille defunctus erat specialis amator Ordinis, et de B. Dominici pietate confisus, convocato conventu fratrum cum processione solemniter et luminaribus magnis in calice digitum B. Dominici illuc detulit, ubi jacebat infirmus. Facta autem per omnes oratione ad B. Dominicum, lavit prior digitum in aqua, quae in calice posita fuit, et aperto ore defuncti, aquam lotionis illius in os ejus infudit in nomine Christi et B. Dominici. Quum vero aqua descendit ad guttur, continuo qui mortuus fuerat, resurrexit et evomuit durissimum lapidem per os, majorem quam fit ovum gallinae, qui quidem lapis fuerat in ejus generatus renibus, ex quo causati dolores exstiterant, propter quos mors fuerat subsequuta. Et sic ipsa hora fuit in eo duplex miraculum. Unum, quia fuit de morte revocatus ad vitam; aliud, quia lapis tantae magnitudinis per os potuit faciliter rejici sine oris et gutturis laesione.

MAMACHIUS, *Ibid.* col. 350—351. (c. XXIX.) Quum in festo B. Dominici populus civitatis Regii provinciae Lombardiae cum devotione magna ob ipsius reverentiam ad domum Fratrum Praedicatorum conflueret, matrona quaedam civitatis ejusdem ipso mane caput suum lavare coepit, festivitatis reverentiam praetermissa. Quum autem vicina quaedam illius ipsam adisset, scire volens, an ad ipsum festum vellet accedere, illa voce despectiva respondit dicens: Fratres isti de festivitibus suis multa taedia populi faciunt, propter quod ad istud festum eorum ire nolo, neque capitis mei lotionem volo omittere. Quo dicto coepit in inchoata capitis lotionem procedere. Et ecce subito, justo iudicio Dei faciente, tantus dolor cutem capitis ejus invasit, ac si omnes capilli illius de ejus capite forte violentia traherentur, qui capilli sic fuerunt in unum mira connexione conserti, ut omnes sibi invicem in texturam unam filtro similem viderentur esse compacti; quumque diligens adhiberetur conatus, ut disjungerentur ab invicem, nulla penitus arte vel ingenio discriminari seu distingui ab invicem potuerunt. Ob quam causam necesse fuit matronae ipsi se caput radi, ne rem tam stupendam et indecentem ferret in capite. Cognito igitur, quod ob hoc id illi evenerat, quia festum B. Dominici honorare contempserat, ipsi humiliter se devovit, promittens, se festa illius, quamdiu viveret, reverenter celebraturam, si eam a dolore cutis capitis liberaret. Voto igitur emisso, statim omnis dolor evanuit et confestim ad Fratrum Praedicatorum ecclesiam vadens, capillos condensatos in unum populo ostendi in publica praedicatione fecit, ad Dei gloriam et B. Dominici reverentiam omnibus enarravit miraculum.

(c. XXX.) Narravit venerabilis P. F. Munio Magister Ord. Praed., quod quaedam nobilis et honesta domina fuit in Hispania Deum timens et B. Dominicum et ejus Ordinem in speciali reverentia habens, quae quum virum habens sterilis esset, affectabat quamplurimum habere filium in Praedicatorum Ordine divinis obsequiis mancipandum; propter quod B. Dominicum devotis interpellabat precibus, filium petens et voto promittens, quod ipsum in Ordine poneret, quam cito ad debitam pervenisset aetatem. Concepit ergo et peperit, indubitanter tenens, quod masculinum peperisset. Quumque de hoc in immensum gauderet, tandem ab obstetricibus didicit, quod filiam peperisset; quo comperto pro

certo vehementissime doluit et assumpta fiducia iterum ad deprecandum patrum suum B. Dominicum querulosis vocibus se convertit dicens: O B. Dominice, pro tali te rogaveram prole, quae apta esset et posset Deo in Ordine tuo servire; sed heu dedisti mihi pro mare feminam, et sic a spe mea frustrata maneo et votum emissum nequeo adimplere. Rogo te igitur, ut clementer me audias, et partum, quem te impetrante infœcunda concepi, ad meum complendum desiderium idoneum facias. Credo enim, quod tanti sis meriti apud Deum, quod quidquid ab ipso petieris, obtinebis. Quo dicto vocat ad se obstetrices et famulas, et quasi de sua exauditione certior reddita: Portate huc, inquit, infantulum, ut quod prius affirmabam de illo, itane esse in oculis vestris manifestius comprobetur. Qui coram matre portatus, stupentibus omnibus masculus est inventus. Tunc ait illa: Ecce verum esse, quod dicebam, aspiciatis. Ecce novo et inaudito miraculo magnificavit Dominus B. Dominicum, feminam mutando in virum ipsius meritis et precibus gloriosis. Mater igitur pro tam excellenti dono gratias agens Deo et B. Dominico, infantulum proprio lacte nutrit, et toto tempore, quo fuit in domo paterna, moribus bonis imbuit, Deum timere docuit, litteris erudire fecit, et ab omni via mala ipsum sollicitè custodivit; circa duodecimum vero annum bene instructum in Ordine Fratrum Praedicatorum posuit, in quo usque ad vigesimum quintum aetatis suae annum in sancta religione vixit apud Deum et homines gratosus. In qua aetate devote in Ordine moriens migravit ad Christum.

2.

Domonkos-codex 277—283. l. (Nyelvelméltár III. 239—242. l.)

MAMACHIUS, *Annal. Ord. Praed.* Appendix col. 343—344. (c. XVIII.):

Antiquus quidam et valde devotus vir, civis Bononiae, saepe fratribus et scholaribus referre consueverat, quod dum ipse esset juvenis et magnam devotionem haberet ad B. Dominicum, tunc temporis Bononiae commorantem, et quadam die ipse B. Dominicus ire deberet ad praedicandum ad quamdam ecclesiam civitatis, qui licet esset Hispanus, nihilominus clare et expedite intelligebatur a populo; populus autem Bononiensis propter ipsius maximam sanctitatem et verba gratiosa et plurimum fructuosa, quae ei Christi gratia conferebat, ita eum avidè audiret, quod quando sciebant eum debere ire ad praedicandum, ut moris est, non praeveniebant ipsum ad locum praedicationis, sed omnes primo veniebant ad ecclesiam nostram S. Nicolai, ubi habitabat B. Dominicus cum fratribus, et ibi eum cum mira devotione recipientes, ipsum usque ad locum, ubi praedicare debebat, cum reverentia deducebant. Quum igitur iste simul cum populo venisset ad ecclesiam S. Nicolai ad recipiendum B. Dominicum, eo teste vidente et audiente, duo scholares accesserunt ad ipsum B. Dominicum; quorum unus dixit ei: Rogo, ut oretis pro me ad Dominum, ut mihi remittat peccata mea. Ego enim de meis culpis, prout mihi videtur, doleo, et omnia peccata mea, quae in memoria habui, confessus sum. Tunc B. Dominicus accedens ad altare, brevem fecit orationem, et rediens ad scholarem dixit: Confide in Domino et persevera in dilectione ejus, quia ipse tibi omnia peccata dimisit. Tunc alius scholaris, socius ejus, hoc audiens dixit: Rogo pater, ut et pro me oretis, quoniam et ego omnia peccata mea confessus sum. Beatus autem Dominicus rursus ad altare accedens oravit; et post brevem orationem dixit ei: Fili, noli in tui ipsius detrimentum illudere Deo; nam confessionem de tuis peccatis imperfectam fecisti. Unum enim peccatum serio propter erubescentiam tacuisti. Et trahens eum ad partem, dixit ei peccatum, quod ille erubuerat confiteri. Cui ille: Ignosce mihi, Pater, quoniam per omnia ita est, ut dixisti. Et expeditis his, quae pro illius directione erant necessaria, discedens inde ad stationem praeordinatam, simul cum populo ipsum praestolante processit.

(c. XIX.) Narravit F. Albertus conversus Ordinis Minorum apud Matelicam in Marchia Anconitana, quod dum ipse iret cum B. Dominico ultra montes, canis quidam magnam partem tunicae dicti fratris Alberti dentibus laceravit. Tunc B. Dominicus, quia in tali erat loco, quod acum et filum habere non poterant ad suendum, accipiens lutum, linivit super fracturam tunicae, et partes diversas ad invicem cum luto reintegravit. Quumque prosequentibus eis coeptum

iter, per viam fuisset exsiccatum lutum, frater ille inde ipsum amovit manibus confricando; quo facto sic reunita et integrata illa scissura apparuit, ac si tunica ipsa nunquam lacerata fuisset.

(XX.) Idem F. Albertus retulit, quod quum esset cum B. Dominico vadens cum eo Tolosam, et pervenissent ad locum quendam in finibus Lombardiae, oportuit eos ad commune hospitium cum quibusdam saecularibus declinare. Quumque sederet ad mensam, caeteris recipientibus carnes, quas opposuerat hospita, B. Dominicus una cum sociis carnes recipere recusavit. Illa igitur videns B. Dominicum una cum sociis modico vino uti soloque contentari pane, unde aedificari ad poenitentiam debuit, inde maximam indignationem ostendit, eo quod de ipsius et sociorum prandio se parum lucrari posse iudicavit; Deique timore postposito, in servum Christi verbis injuriosis et stomachantibus insurrexit. Quumque beati viri humilitate benignis responsis placari non posset, sed iterum atque iterum ipsum injuriis et contumeliis lacesseret, nec precibus vel persuasionibus astantium ei posset imponi silentium, B. Dominicum rogaverunt omnes, ut oratione sua tanto furori remedium adhiberet. Tunc B. Dominicus zelo Dei, non cordis amaritudine provocatus, utpote qui erat in tribulationibus indefessus, ait: Ut discas, filia, servos Dei caritative suscipere et pro eo, quod tali Domino serviunt, de caetero ab eorum injuriis abstinere, rogo Dominum Jesum Christum, ut tibi imponat pro tua correctione silentium. Statim igitur, ut B. Dominicus verba complevit, mulier muta totaliter est effecta, nec unquam potuit verbum loqui ulterius, usque ad B. Domini reditum de Tolosa. Qui post octo menses Bononiam rediens et inde transitum faciens, invenit eam penitus loqui non posse. Quae viso eo, ejus pedibus humiliter provoluta, cum lacrimis misericordiam postulavit. Qui facta brevi oratione, signum crucis Christi super os ejus posuit, et confestim solutum est vinculum linguae ejus.

(XXI.) Contigit semel B. Dominicum et Franciscum pro suorum institutione et augmento Ordinum per Lombardiam euntes simul esse Cremonae, et quum B. Dominicus B. Franciscum in suo visitasset loco, simulque ambo, ut eorum moris erat, de spiritualibus loquerentur, fratres quidam de Ordine B. Francisci, accedentes ad ipsum dixerunt: Quum in loco isto aquam claram non possimus habere, rogamus vos, patres nostros, servos Dei altissimi, ut oretis Dominum, ut putei nostri aquam sanare dignetur, quae turbida est et corrupta. Quumque patres sancti se invicem respicerent, et pro responsione facienda unus alium invitaret, B. Dominicus dixit fratribus: Haurite de aqua ipsa et afferte nobis. Quum autem ei attulissent in vasculo, et ut ipsi dixerunt corrupta videretur et turbida, B. Dominicus dixit B. Francisco: Benedic, pater, aquam istam in nomine Domini. B. autem Franciscus respondit: Benedic tu eam, pater, quia major es. Et quum diu pia reluctatione se invicem honorare praevenissent, B. Dominicus coactus a B. Francisco, signum crucis super vasculum aquae dedit, et jussit, ut aqua illa benedicta statim funderetur in puteum. Quo facto jussit hauriri, quae confestim ab omni turbulentia purgata clarissima effecta est, ipsamque sinceritatem usque hodie operante Domino conservavit.

KATONA LAJOS.

«TORCULAR ENGADDI.»

Ladiver Illyés ily című egyleveles művét, mely az 1683. okt. 4—10. napjain tartandó vizsgálatokra hívja meg a város polgárait, említi Szabó Károly. »Régi Magyar Könyvtára« II. köt. 1524. szám alatt, igen helyesen lőcsei nyomtatványnak tartva s a nyomtatás évét 1683-ra téve. Egy példányt ismer belőle, a pozsonyi ev. lyceum könyvtárában s mint mondja »ezen példány aljának egy része kiszakadt s az öt alsó sorban egyes szavak hiányzanak«. A Radvánszky-levéltárból újabban

előkerült egy teljesen ép példány, mely Radvánszky Jánosé volt valaha, a ki ez időtáiban ott tanult. Ez a körülmény, valamint tartalmának érdekes művelődéstörténeti adatai miatt megérdemli, hogy itt most teljes egészében betűhíven közöljük:

«TORCULAR ENGADDI, | ILLUSTRIS COLLEGII EVANGEL. STAT. EPERIENSIS, |
indicto EXAMINE | ANNO M. DC. LXXXIII. à 4. ad 10. Oktobris. |

DUM MARS bellicis pro PATRIA infudat vineis sedemq; Armorum è visceribus suis ad Auftrum transtulit; ARS quoq; æmulam Certaminum defigit in pagina Arenam fegetemq; calamorum ex umbris in lucem publici Examinis protrahit, dum *Pace non inventâ sed repertâ* VINETUM publicum PATRIÆ, quo sit excultum conatu, comprobatur annui laboris racematione. Inter spara enim & lituos indulsit huic Vineæ quietem ille VINITOR botri Engaddi DEUS, postquam hyeme & imbre dispulso, de cœlo gratiosè respexit labruscas, in otia crescentes & revocatis horâ Exilii undecimâ Operariis in Vineam, alligare præcepit tenellas Vites ad Palum Funiculis Artium. O quanta hæc TUA, ô DEUS, gratia! quàm levis gratitudo nostra! quòd Vineam hanc defolatam iterum plantare dignaris: quòd inanem & vacuum luce cœlesti adimplet: quòd sub umbra Alarum Tuarum ab æstibus tutam, à calamitate sinceram, à vulpibus defolantibus mâcerias securam, defendisti, confecrafti, ampliasti. O DOMINE! Minores fumus cunctis Miserationibus Tuis! O DOMINE! Tuere porrò à laqueo Venantium nos: à Sagitta volante à meridie defende nos! Tuere velut pupillam Oculi Tui, Oculum HUNGARIÆ PRINCEPEM, quem elevavit & firmavit manus dexteræ TUÆ in salutem Populo tuo! THRONUMq; ejus SPIRITU PRINCIPALI in feram Nepotum seriem confirma! Irrigavit verò Vineam hanc CELSISSIMUS PRINCEPS ac DOMINUS HUNGARIÆ, DOMINUS EMERICUS THOKÓLI, Collegii Statuum RESTAURATOR & NUTRITIUS Munificentissimus, ut cresceret in palmites frugiferos, adeo, ut quod olim Aurelius Victor in Panegyri de PRINCIPE OPTIMO TRAJANO dixit, verè CELSISSIMUS PRINCEPS ad *restituendum bonas Artes cœlitùs à DEO sit missus*, imò (addo & Veritas mecum) ad restituendum Gentilem Libertatem REGNO, velut JOAS ex tenebris in lucem Hungariæ exortus THRONUM PRINCIPALEM Patriæ primùm, post Orbis judicio meruit. Augeat, Augeat Annalibus (in hoc Voto omnes unum fumus) CELSISSIMUM DECUS hoc togatæ PACIS post bella Annos, ut ferenatum Phœbes radiis, quod olim in Symbolo non Vanus Augur habuit oriens *Redeat plenius* Aquasq; è Petris & Cruce in fluxum refluxumq; novo trahat & ducat fidere. *Spem præcipiet spe beatior eventus!*

Hujus CELSISSIMI PRINCIPIS ac DOMINI CLEMENTISSIMI Autoritate & Jussu, ab ipsis Principiis Humanitatis in primum usque aditum PHILOSOPHIÆ intra vertentem Annum Classes sunt erectæ: Arcæ in Vites Varias cultæ: & jam botri Cypri iverunt in primos flores, in Torcular Engaddi fat fecimus dum hoc fategimus. Hoc enim ipsum cum sponso sanguinum, qui proprio cruore redemit & asseruit Vineam salutis, pollicemur; flores damus; fructus dabit posterior fedulitas. In Logicæ Operationibus annuus quievit labor ac etiam superiores Physicæ & Metaphysicæ pollicetur racemos, ubi MARS PALMATUS triumpharit. Crescent inquam & reliquiæ Philofophicæ Classes sub SOLE Munifico in signo LEONIS decurrente, exfudatisq; in Culmos sæveriores vitibus calore refuscitantur placido. Ergo (quod felix faustumq; esse jubeat DEUS TER OPTIMUS) Vindemia publica Scholæ indicitur: DIES 4. Octobr. ad 10. tempus statum est: in quo Torculari Examinis & Professorum labor & Præceptorum fedulitas, & Discipulorum profectus in Vinum exprimentur Iudicii & Censuræ publicæ. Amphiction Rex Atheniensium in Nympharum Delubro inter horas erexit Templū RECTI BACCHI, eo quod temperatè vino utentes vidisset recte ambulare, cum antea curvi ob potum meri incederent. Rectus & hic Lyæus nostri Lycei est, cum non ut ante emotæ mentis vertiginem sed vinum salubre, quod lætificet cor hominum, inter horas publicas, in hoc Mufarum & Nympharū Delubro destillabit cælorum pluteorum & unguium demorforum Vindex. Ad hoc itaq; publicum Examen Anni M. DC. LXXXIII. Annuente clemente CELSISSIMO PRINCIPE, Disponentibus Generosis ac Nobilissimis Dominis Inspectoribus producentur Classes sub ASTRIS LEONIS & PARDI germinantes vinum Virginum i. e. doctrinæ puræ & vitæ inculpatæ. Ite ad hoc celeres Cives Collegij! ite in Patriæ censuram & cum Sunamitide flores vestri dent gratum odorem. Ite animosi in Examen Vindemiæ! Teffera vestra esto: *Bene emicat, qui bene dimicat*: Speret (hoc Amor, hoc Patrocinium favet) speret calamus atramento candidum laudis suffragium, ut dum sudor exprimet præconium, restaurato iterum (prosperante DEO MAXIMO) post Vacationes solitas die S. Martini aut summum die S. Andreæ Vineto, omnes imò velut Pfecæ aves turmatim in Culturam auctiorem renoventur plures palmites: Hoc optat & sperat ELIAS LADIVER Coll: Eper: Direct:»

Közli: DÉZSI L.

KÖNYVISMERTETÉS.

VÁLASZ DR. SEBESTYÉN GYULÁNAK.

Az Ethnographia XVI. évf. 6. füzetében, (megjelent 1906. január-jának végén) Dr. Sebestyén Gyula, A magyar honfoglalás mondái című munka szerzője, bírálat alá veszi azt az ismertetést, melyet munkájának II. kötetéről az Irodalomtörténeti Közlemények XV. évfolyamának 3. füzetében (megjelent 1905 októberében) írtam. Válaszának bevezető fejtételei közül avval, a mit magáról és tudományos működésének kálváriájáról mond, nem foglalkozom, nincs hozzá semmi közöm, de egyetlen reám vonatkozó állítását nem hagyhatom szó nélkül. Bírálatomból ugyanis azt olvassa ki Sebestyén, hogy munkásságát kirekesztem az irodalomtörténet köréből s átutalom a történettudományba. Ezt bírálatomban sehol sem mondom, ellenkezőleg, így nyilatkozom: *Jelen kötet első fele . . . a történettudomány körébe tartozik, a második fele . . . irodalomtörténeti tanulmány.*

Válaszának gerincze az én »megtévelyítő botlásaimnak« és »tudatos ferdítéseimnek« kimutatása. Mindössze négy eset.

1. Sebestyén szerint nem igaz az az állításom, hogy a mit először megerősített hypothesisnek tart, hogy t. i. a Keán személynév méltóságot jelent (Honf. mond. II:187), utóbb (200. l.) mint tény szerepel. Melyikünk nem mond igazat? Olvassuk el Sebestyén művében a 190. l. utolsó két mondatát: ¹ » . . . a perzsa eredetű Zultán, Szultán nem személyt, hanem méltóságot jelentett. És ha ezt jelentett, akkor éppen olyan mondai tévedés forgott fenn, mint a minő a Horkák, Gyulák, Köndök és Keánok nevében meglapult.«

2. Bírálatomban azt állítom, hogy a fehér ló mondájában a szöveg követéről és kérdésről, Sebestyén kémről és rablásról beszél. Sebestyén válasza azt állítja: »A ki az én idézetemet figyelmesen olvassa, benne nem kémet, hanem három követet talál.« Olvassuk hát el figyelmesen a 101. l. utolsó mondatát: »A mondának tehát történeti indítékul szerintünk csakis az szolgálhatott, hogy a kém ugor módra földet, füvet, vizet rabolt.«

¹ Ismertetésemből nem kaptam korrektrurát. Így maradt meg a nyomtatott szövegben a 200. l. a kéziratban levő 190. helyett, valamint az aláírásban a L. R. M. az L. M. R. (Elemér) helyett, a mely betűk alatt ismertettem 1903-ban Sebestyén *Regőseit*.

3. Ismertetésem hibáztatja, hogy Sebestyén a Botond-mondát rosszul olvassa, mert a krónikás szerint Botond legkisebb a magyarok közt, ő szerinte pedig mondai óriás. Sebestyén azt állítja, hogy ez nem igaz. Idézzük Sebestyén könyvéből a két idevágó passzust: »*Botond kimozdult a hajdani óriások közül*« (167. l. új bekezdés, második mondat) és »Kadocsa és Szóárd, továbbá Lél és Bulcs . . . mellé bosszuállónak csak a krónikás állította oda a *rendelkezési állapotba jutott mondai óriást*« (t. i. Botondot. 168. l. első új bekezdés, második mondat.)

4. Vörösmarty bírálatának (Arany Elveszett alkotmányáról) olvasása. E^a pontra nézve Sebestyénnek igaza van: én tévedtem.

Ezen négy pont után következik a befejezés. Pusztán e négy pont alapján kimondja az ítéletet, — nem *bírálatom*, hanem *személyem fölött*. Azok az ismeretes irodalmi viszonyok, a melyekre Sebestyén hivatkozik, lehetetlenné teszik nekem — tisztességerzetem nem engedi — hogy bírálatának nagyszámú személyes támadásaira, durva gyalázásaira válaszoljak. Hogy azonban minden tendencia távol állott tőlem, azt nem kell hangoztatnom azok előtt, a kik irodalmi munkásságomat ismerik, és tudják, hogy bírálatom megírásakor, 1905. júliusában, még nem existáltak számomra azok a bizonyos »irodalmi viszonyok.« A kik meg nem ismernek, azok előtt kétségtelenné teszi bírálatomnak elismerő hangja, méltányoló tartalma. Ha valaki nem restelli a fáradságot, olvassa el azokat a bírálatokat, a melyeket akkor írtam Sebestyén munkáiról (1903. július; 1904. október), mikor még ő sem gondolt arra, hogy az »irodalmi viszonyok« megváltoznak: a ki megteszi, látni fogja, hogy az utolsó bírálatban több az elismerés, mint az előbbi kettőben, mert úgy találtam, hogy az utolsó kötet jobb elődeinél.

Ezek után azt hiszem, nyugodtan rábízhatom bárkire a döntést: reá szolgáltam e bírálatommal erre az elfogult támadásra, s vajjon kettőnk közül én vagyok-e az, a ki megtévelyítően botlottam és tudatosan ferdítettem? A »perfid« szó ellen pedig, a melynek kimondásához még akkor is a legnagyobb fokú elvakultság lett volna szükséges, ha Sebestyén vádjai alaposak lettek volna: határozottan tiltakozom és azt mint rosszindulatú ráfogást visszautasítom.

Budapesten, 1906. jan. 31.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

KÉT ÁNTIKRITIKA.

I.

»A történetek után« legcsekélyebb okot sem találtunk arra, hogy t. dolgozó társunk Válaszának helyet ne adjunk; arra pedig még kevesebbet, hogy »a birói polczról egyszerűen leintsük«. Ilyesmit »a névtelenség álarcza alatt« sem követett el: neve alatt adott férfias Válasza pedig azt is bizonyítja, hogy Ő nem »tülekedett«. A leintést talán a »bizonyára elváró mindenki« kívánságára sem cselekedtük volna meg:

ha pedig arra kellett volna megtennünk, erre megint nem volt okunk, mert a szerzőn kívül, ily kívánsággal a »mindenki« közül senki sem állott elő.

Az Antikritika, czíme (*Perfid kritika*) s hangja miatt nem jelenhetett meg folyóiratunkban, s korántsem azért, mintha haragudtunk volna vagy haragudnánk. Részünkről még a szertelenül felemagzott önérzet kóróját is respektáljuk — a másik, vagy a harmadik határon, akár a folklóre bozótja között is: magját azomban nem vetjük s csemetéi ápolására nincs helyünk. Az ellen sincs kifogásunk, ha az a kóro a más ugarján ringatja azt a bizonyos kis madarat; még a Markalf szaladó kecskéjének se állanánk útjába, ha rágni akarná a kórót, a miért ez nem akarná ringatni a kis madarat. Férget, farkót, falut, farkast, a kakas majd elabajgat!

II.

Egy másik kakas a faluvégi cigánysor kjökken möddingjei dombján verte össze a két szárnyát s kukorikolta el magát. Talán hallották egymás szavát. Különben így tavaszfélen, mikor a Farkas-Raskó pályázat 50—60 (ez idén 56) pisenének szokott nyaka tekergetni, rendszeren megszólal egy-egy, valamikor onnan elszabadult bába-kakas.

Miért húnyja be a kakas a szemét mikor kukorikol? Mert könyv nélkül tudja a mondókáját — mondja a találós mese. Ez a könyv nélkül való nagy bölcsesség Eloesser könyvében (6. l.) megláthatta volna, hogy a *L'enfant prodigue* után zárjel közt ott van (*Das verlorene Kind*). — Úgy? hát akkor: vak vezette a vakot! Nem úgy! A tékozló fiú históriáját annak idejében bizonyos Lukács nevű evangelista írta meg (XV. részében), a hol a megtért tékozló fiúról, annak örvendező atyja kétszer is (24. és 32. v.) mondja, hogy: az én fiam *elvezett* vala és megtaláltatott. Igaz, hogy Lukács könyve nem abban a 32 levelű bibliában van megírva, melylyel a cigánysoron »Víg a peták«-ot szoktak játszani: s így a kakastól bajos kívánni, hogy azt is tudja, a mi a nem 32 levelű bibliában van megírva. Eloesser, meg az ő kritikusa ezt tudta: az antikritikus, ha ebben kételkedik, forduljon felvilágosításért ahhoz az alakhoz, amely időtlen idők óta áll Lukács evangelista háta mögött. Tanulni senkitől sem szégyen.

Eloesser könyve 17. lapjáról azt is megtanulhatja, hogy a Rosserie am. *die Herrschaft der Unmoral*; 51. lapjáról meg azt, hogy *Er ist* (Donnay) *ein Talent, dem der Charakter fehlt*. Mással annak is nyomára akadhat, hogy Becque drámának »édition définitive«-je 1905-ben jelent meg, stb., stb.

Egyebekre nézve kívánjuk, hogy a Farkas-Raskó pályázat, a jövő évben örvendetesebb eredménnyel végződjék mint a milyennel végződött »ebben az esztendőben«!

sz.

REPERTORIUM.

- Abonyi Lajos* munkái. Ism. Dr. Sziklay János. Magy. Allam 270. sz. — Zsombék. Hét 47. sz.
- Ady Endre*. Új versek. Ism. Fenyő Miksa. Budap. Napló 1906. 41. sz. — Pesti Hírl. 1906. 63. sz. — Új idők. 1906. 8. sz.
- Alfa*. Gyulai Pál kora. Budap. Hírl. 1906. 18. sz.
- Alfa*. Péterfy Jenő. Budap. Hírl. 263. sz.
- Arany János*. Zách Klára. Ballada. Zenéjét szerző Fránek Gábor. Előadja a Temesvár-gyárvárosi zene- és dalegyet. Ism. R. G. Délmagy. Közl. 253. sz.
- Auer István*. Amerre én járok. Ism. Szepessy László. Alkotmány 305. sz.
- b. j.* Újabb regényeink (Beniczky: Az élet könyve. — Bársony: Szelek útján. — Gárdonyi: Az öreg tekintetes. — Gaál M.: Hiúság. — Nagy E.: A birsai vándorforrás. — Lux T.: Lenci naplója. — Zsolna: Tassy galambjai. — Pekár Gy.: Delilah nyoszolyája. — Kiss M.: Verőfényes emberek. — U. a.: Az aranypók. — M. Hrabovszky J.: Női szívek. — Ifj. Ábrányi K.: Iván.) Kath. Szemle 1906. 190—203. 1.
- Bartha József*. A magyar irodalom története. Ism. S. J. Kath. Szemle 1906. 318. 1.
- Bausz Theodorik*. Tóth Lőrincz. Komáromi gimn. 904/5. értes. 3—39 1.
- Berczik Árpád*. Figyelmes férj. Ism. P—m. Budapest, 1906. 62. sz.
- Berczik Árpád*. Szigeti József emlékezete. Magy. Nemzet. 202. sz.
- Berzeviczy Albert*. Beszéddek. Ism. B. E. Nemzeti Iskola 18. sz.
- Berkovics Miklós*. Báró Eötvös József és a francia irodalom. Ism. Dr. Szabó Károly. Magy. Állam 235. sz.
- Bodor Aladár* versei. Ism. Vasárn. Ujs. 1906. 1. sz.
- Bökényi Dániel*. Vörösmarty Mihály. Máramar-Lapok 48. sz.
- Czeizel János*. Kazinczy Ferencz és a nemzeti színészet. Philol. Közl. 1906. 125—134. 1.
- Danossy*. Szemere Pál. Monorkerületi Lapok 34. sz.
- Dedek Cr. L.* Mária legendák. Ism. dr. Lakatos Vincze. Kath. Szemle 1906. 327. 1.
- Dözssei Ferencz* költeményei. Ism. dr. Kacziány Géza. Hazánk 299. (decz. 17.)
- Eötvös K. Lajos*. Rákóczi-színművek. Ism. Nógrádi László. Alföldi Hírl. 5. szám.
- Eötvös Károly*. Jókai utolsó betegsége. Pesti Hírl. 248—251. sz.
- Erdős René*. Új dalok. Kleopátra. 1906. Ism. y—f. Budap. Szemle 125. köt. (1906.) 305—308. 1.
- Fehér Judit*. Asszonyok. Ism. Új Idők 1906. 8. sz.
- Garzó Béla*. Jókai regénytárgyai. Kecskeméti ref. főgimn. 1904/5 értes. 3—23. 1.
- Gyöngyössy László*. Gyöngyössy István. Képpel. Vasárn. Ujs. 33. sz.
- Gyulai Pál és a »Vasárnapi Ujság«. Vasárn. Ujs. 3. sz. 1906.
- Hamvas József*. Széchy Károly emlékezete. Nyugatmagy. Híradó 906. 5. sz.

- Hartmann János*, Petőfiről. Dévai főreál. 1904/5. értes. 41—56. 1.
- Herczeg Ferencz*, A honszerző. Ism. Lengyel Ernő. Magy. Közélet 19. sz.
- Holozsnyay Cyrill (Szenáróvi)*, Petőfi halálára. Nyirvidék 1906. 33. sz.
- Hortváth Zoltán*, Lisznyai költészete. Gömör-Kishont, 1906. 7. sz.
- Hutikay Lipót dr.* Mikes Kelemen élete. Ism. Orsz. Világ. 1906. 5. sz.
- Junius*, Halmágyi István naplója. Budapest, Hirl. 1906. 6. sz.
- K. J. Gróf Széchenyi István föllépésének politikai és közéleti előzményei. Kis-Kükküllő 38. 39. sz.
- Kabos Ede*, Az eleven kulcs. Sz. Gy. Hét 1906. 2. sz.
- Kanyaró Ferencz*, Árkosi Benedek korfestő elmékedései és hazafias imái 1660-ban. Kereszt. Magvető 3. sz.
- Kacziány Géza*, Vörösmarty utolsó évei. Hazánk 275. sz.
- Kapossy Lucián dr.* Jókairól. Pápai Hirl. 49. sz.
- Kardos Aladár*, »Petőfi« »Apostol«-a. Czeglédi főgimn. 904/5. értes. 3—52. 1.
- Kelemen Béla*, Ányos és Virág. Székesfehérv. és Vid. 143. sz.
- Kelemen Béla*, Ányos Pál. Székesfehérv. és Vid. 140. sz.
- Kemenes Ferencz. J.* Magy. Állam. 252. sz.
- Klauber Frigyes*, Kovács Pál és a novella. Munkácsi áll. főgimn. 1904/5. értes. 5—23. 1.
- Kovács Géza dr.* Sipos József nyelvészeti munkássága. Bdp. VII. ker. (külső) főgim. értes. 904/5 20—42. 1.
- Kovács János*, Kazinczy Ferencz és Kis János. Bdp. ág. főgym. 1904/5 értes. 3—38. 1.
- Kürthy Emil*, Emilia Szegfy Mórné halála. Magy. Tengerpart 296. sz.
- Kozma Andor*, Garay János emlékezete. Az Ujság 906. 43. sz.
- Lendvai Miklós*, Bessenyei mint hírlapíró. Délmagy. Közl. 906. 15. sz. (Bessenyei Ferenczről.)
- Madách Imre levelei*, Vasárn. Ujs. 1906. 7. sz.
- Mikszáth Kálmán*, Gyulai Pál nyolczvan éves. Vasárn. Ujs. 1906. 3. sz.
- Miskolczy Simon János*, Petőfi Sárospatakon. Vasárn. Ujs. 906. 4. sz.
- Móra István*, Pósa Lajosról. Gömöri Hirl. 906. 5. sz.
- Oravec Gyula*, Szabolcska Mihály költeményei. Ujvidéki áll. polg. fiúisk. értes. 1904/5. 3—18. 1.
- Pekár Károly dr.* Históriai ének a kenyérmezei viadalról. — 1568-ból. Szerzője a »Nikolsburgi névtelen«. Bdp. VII. ker. külső főgimn. 1904/5. értes. 3—19. 1. Önállóan is megjelent.
- Petőfi, Alessandro*, Canti scelti. Traduzione di Rina Larice. Milano. 1905. Ism. E. A. Budapest. Szemle. 125. köt. (1906.) 151—157. 1.
- Pósa Lajos* munkái. Ism. Havas István, Budapest, Hirl. 311. sz. — Csuka Ferencz. Délmagyar. Közl. 273. sz. és Torontál 291. sz.
- Radó Antal*, Mesék az íróvilágból. Ism. Budapest, Hirl. 317. sz. — z. v. Budapest. Szemle 125. köt. (1906.) 143—146. 1.
- Riedl Frigyes*, Gyulai Pál. Uj Idők 1906. 4. sz.
- S. A. Gyulai Pál. Vasárn. Ujs. 1906. 3. sz.
- Saskó Sámuel*, Haller János. Példabeszédek (Gesta Romanorum) című művének nyelve. Szarvasi ág. főgymn. 1904/5. értes. 5—88. 1.
- Sebestyén Károly*, Abonyi Lajos. Budapest, Hirl. 304. sz.
- Semper*, Virág Benedek és Ányos Pál viszonya Székesfehérvárhoz. Székesfehérv. Hirl. — 148. sz.
- Somogyi József*, Mikor született Faludi Ferencz. Budapest, Hirl. 1906. 12. sz. 19. 1.
- Széchenyi István gr.* munkái. II. sorozat. II. kötet. 1905. Ism. y. Budapest. Szemle 125. köt. (1906.) 302—305. 1.
- Széchenyi Viktor gr.* Széchenyi-emlékbeszéd. Székesfehérv. és Vid. 906. 15. sz.
- Szegedi Kis István*, (A mezőturi emlékünnepe alkalmából.) Budapest, Hirl. 320. sz.
- Szegedy Rezső*, Jókai Mór emlékezete. Pécsi főreál. értes. 904/5. 3—8. 1.

- Szűry Dénes*. Szász Károly. Magy. Nemzet 250. sz.
Takáts Sándor. Egy budai könyvnyomda felállításának terve 1689-ben.
 Magy. Állam. 1906. 24. sz.
V. S. Gr. Emilia. Pesti Hirl. 1906. 5. sz.
Varga Damján dr. Gyulai Pál. Fejérmegy. Napló 906. 17. sz.
Vay Sándor gr. Kármán és Markovicsné. Pesti Hirl. 1906. 13. sz.
Vértesy Jenő. Vörösmarty utolsó drámája. Philol. Közl. 1906. 12—26. l.
Viszola Gyula dr. Gróf Széchenyi István első nyomtatott könyve. Vasárn.
 Ujs. 906. 6. sz.
Voinovich Géza dr. Bárá Eötvös József. 1905. Ism. a. l. Budap. Szemle
 125. köt. (1906.) 146—148. l.
Vörösmarty Mihály. (Halálának ötvenedik évfordulóján.) Budap. Hirl.
 320. sz.
Wiesner H. Lajos. Vörösmarty munkáinak kiadói története. Corvina
 1906. 1. 2. sz.

Összeállította : HELLEBRANT ÁRPÁD.

